

Håkan Blomqvist

Den röda tråden

Innehållsförteckning

Förord	1
1. I begynnelsen.....	3
2. Den nya klassen.....	4
3. De nya tankarna.....	6
4. De första organisationerna	8
5. Drömmarna.....	10
6. Kommunismens spöke	11
7. Det första slaget.....	13
8. I utkanten.....	15
9. En feg överhet	17
10. ”Folkets röst är Guds röst”	19
11. Internationalen.....	22
12. Pariskommunen	23
13. Organisera massorna!	26
14. Nödår och strejk	28
15. Mäster Palm.....	31
16. Arbetarnas armé	34
17. Imperialismen.....	36
18. De unga röda	38
19. Den stora prövningen	43
20. Sveket	48
21. Vänstern samlas.....	49
22. Den svagaste länken	51
23. Hungerupproret	52
24. Oktober.....	58
25. Storm över Europa	59
26. Seger!... och nederlag	60
27. Kontrarevolution	61
28. Besvikelsens år.....	62
29. Isoleringen.....	64
30. Det ”glada 20-talet”.....	67
31. Utmaningen	69
32. ”Tredje perioden”	71
33. Brottet var hunger.....	74
34. Det goda hemmet	76
35. Nazichocken	79
36. Vägen mot katastrofen	81
37. Pakten	86
38. Samförståndet.....	88
39. Lojalitetens pris	90
40. En förlorares öde	93
41. Klappjakten	97
42. Vändpunkten	101
43. Fred och revolution	103

44. Folkets väl före storfinansens.....	105
45. Den oheliga alliansen	107
46. Atombomben	112
47. The American Way	115
48. Ett slagfält mot kommunismen	118
49. Välståndet.....	122
50. Kolonial revolution	129
51. Ungdomsrevolten	132
52. Människovärdet.....	138
53. Högergåvan	142
54. En tid är slut	145
Efterord.....	148

Ett särskilt tack till Socialistiska forskningsrådet som bidrog till att göra denna skrift ekonomiskt möjlig, till Per-Erik för hans ord: 'Men herreguuud, se till att få det ur händerna!' och till alla som stått ut.

© Håkan Blomqvist Första upplagan: våren 1989 Bokförlaget Röda Rummet Stockholm 1989 ISBN 91 7362 141 2.

Denna digitala upplaga (våren 2011) är något redigerad.

Förord

Sveriges Socialdemokratiska Arbetareparti firar hundra år. Det är ett unikt parti. Inte så att det skulle representera någon typisk svensk politisk riktning. Det uppkom som en del av den europeiska arbetarrörelse vilken föddes i larmet av den frambrytande industrialismen. Men inte något annat av de arbetarpartier som växte fram under 1800-talet kom att spela samma obrutet dominerande roll i samhällsutvecklingen under så lång tid som det svenska.

Av jubileets hundra år har socialdemokratin suttit vid regeringsmakten i sextio. Kontinuiteten inom partiledningen har varit enastående. Den svenska socialdemokratin har till dags dato bara haft fem partiledare. Samtliga har företrätt den så kallade reformistiska vägen. Inte vid något tillfälle efter de första decenniernas ännu trevande mellan reform och revolution, har majoritetsförhållandena kastats om till förmån för radikalare idéströmningar.

Den socialdemokratiskt ledda svenska arbetarrörelsen har präglat det svenska samhället i en utsträckning vi sällan tänker på. Det handlar inte bara om socialförsäkringssystem, pensioner, arbetsmarknadsregleringar och gemensam omsorg. Det gäller hela vårt tänkande.

En amerikansk arbetskamrat vid det storsjukhus jag jobbade på under 70-talet påminde mig om det för några år sedan. Hon hade då återvänt till USA och tog med sig hem de fackliga och politiska lärdomar hon gjort inom kommunalarbetsförbundet här. I ett smått uppgivet brev suckade hon över sina arbetskamraters inställning vid den flygplansfabrik som var hennes nya arbetsplats.

Facket ville kräva en kommunal busslinje ut till fabriken för att underlätta för dem som inte hade bil att ta sig till jobbet. Det gällde rätt många kvinnor och invandrarearbetare. Men medlemsmajoriteten i fackföreningen hade ingen som helst sympati för det kravet. Varför ska vi med våra skattepengar betala en busslinje för dem som inte har bil? Hur man tar sig till jobbet är en privatsak, var det vanliga argumentet. "Amerikanska arbetare tänker inte socialt. Det är för att vi aldrig har haft något dominerande arbetarparti", skrev hon och jämförde med Sverige där ord som "det gemensamma bästa" inte betraktas som ett skällsord.

Fram till genombrottet för de nyliberala privatiseringsidealen under 80-talet hade även de borgerliga krafterna länge tvingats anpassa sig till arbetarrörelsens värderingar. Ord som "för den privata vinstens skull" uttryckte den giriges omoral. "Jämlikhet" och "klassutjämning" var hedersbegrepp.

Tusen och åter tusen olika faktorer stöper fram ett samhälles ansikte och formar människornas liv och tänkande. En del är nedärvda genom generationerna, andra plötsligt förvärvade för att i sin tur ingå i den sociala arvsmassan. Så kanske en förklaring till den kalhet och enslighet som många invandrare så starkt upplever i Sverige kan vara vårt klimat och låga befolkningstäthet. Inlandsisen släppte sitt grepp över vårt hörn av världen för knappt femtontusen år sedan. När de stora stadskulturerna blomstrade i Mesopotamien och Babylonien drog ännu bara spridda människoflockar fram på våra breddgrader. Våldiga anhopningar av människor och ett rikt inflöde av kulturella impulser är en nymodighet för oss som under några tusen år levt i en kylig utkant.

Ändå kan inte det vara hela sanningen. Andra glest befolkade och klimatmässigt ogästvänliga platser uppvisar annorlunda samhällsmönster. Vad blev konsekvenserna av skiftesreformerna på 1820-talet för vårt sätt att leva och vara när den tusenåriga bygemenskapen på landsbygden slogs sönder? Eller av besluten om ”strukturrationalisering” på 1950- och 60-talet när flyttlassen rullade allt snabbare från småbrukarbygderna till miljonprogrammets betongförorter? Eller varför inte av motståndarnas gemenskap när Kooperationen och Privathandelns jättar under 60- och 70-talet smulade sönder småhandeln i samma takt som stadskärnornas varierade bebyggelse revs?

En av de viktigaste mosaikbitarna för att förstå vad vi själva och vårt samhälle är utgörs av den arbetarrörelse som i år bänkar sig vid hundraårstårtan.

Den svenska industrikapitalismen har under större delen av sin existens styrts politiskt av ett parti som bärs upp av samhällets maktlösa underklass, ett parti vars första programpunkt hela tiden varit att avskaffa denna kapitalism. Hur har det varit möjligt? Vilka följder har det fått, både för arbetarklassen och arbetarrörelsen? Och varför har de som utmanat från vänster, i fåfänga försök att förverkliga målsättningen, ständigt besegrats?

Svaren på frågorna kan inte bara sökas i det socialdemokratiska partiet självt. Vi tvingas höja blicken och försöka förstå sammanhang över gränserna och genom historien. Den här skriften till hundraårsjubileet kommer därför endast till mycket liten del att handla om socialdemokratin i Sverige. Istället spänner den över hela arbetarrörelsens historia i ett försök till överblick.

Ja, ja, jag vet, det är egentligen en omöjlig ambition, i synnerhet inom ett par hundra sidors ram. Risken för generaliseringar som i sin grovhet kan leda tankarna fel är omöjlig att undvika. Sovringen utesluter säkert helt nödvändiga bitar för en rättvis förståelse. Men ändå, genom många års föreläsningar om arbetarrörelsens historia har jag upptäckt hur otillräckligt det är att tala om den ena eller andra händelsen när de som lyssnar inte kan placera in förloppet i en helhetsbild. De försök till sådana helheter som jag själv känner till har jag haft svårt att rekommendera. Socialdemokraternas egna praktverk och bildkrönikor uttrycker i allmänhet segerherrarnas smickrande uppfattning om sig själva och väjer för de obehagliga baksidorna. De kommunistiska minnesskrifterna är oftast rena agitationspamfletter där partiet alltid har haft rätt.

Den här översikten gör inget som helst anspråk på att representera någon objektivitet höjd över åsikter, bedömningar eller politisk uppfattning. Tvärtom har den författats utifrån en grundläggande lojalitet med arbetarrörelsens ursprungliga socialistiska och revolutionära målsättningar och med en tro på att dessa motstått tidens prövning. I skriften presenteras inte heller resultatet av någon ny epokgörande forskning, inga avslöjanden från ledarnas dagböcker och privatkorrespondens. Allt den bygger på är känt. Ta den istället som ett försök till en alternativ sammanställning över det som varit med syfte att försöka förstå det som väntar.

Stockholm i april 1989 *Håkan Blomqvist*

Historien om alla hittillsvarande samhällen är historien om klasskamp. Fri och slav, patricier och plebej, baron och livegen, mästare och gesäll, kort sagt: förtryckare och förtryckta stod i ständig motsättning till varandra, förde en oavbruten, än dold, än öppen kamp, en kamp som varje gång slutade med en revolutionär omgestaltning av hela samhället eller med de kämpande klassernas gemensamma undergång.

ur **Kommunistiska manifestet**

1. I begynnelsen

Den svenska arbetarklassen var ett av Europas industriella sladdbarn. Det var först på 1870-talet, när fabriksröken redan stod tät över Nordeuropa, som de fattiga backstusittarna, torparna och arbetshjonen i snabbt växande tusental strömmade in till sågverksbaracker och hastigt uppförda hyreskaserner. Då hade industrialismens ångmaskiner i England hunnit dunka fram massproducerade varor under nästan hundra år. Och i växande europeiska industristäder hade den nya tidens underklass, industriarbetarna, länge låtit höra tala om sig, inte bara genom strejker och upplopp utan också genom väldiga uppror. Till det fogades ett vapen som fyllde Europas gamla överhet med bottenlös oro. Organisation!

Ända sedan klasssamhällets uppkomst, omkring tretusen år före vår tidräkning, hade den stora majoriteten av människorna lytt order från de lilla minoritet som ägde eller kontrollerade samhällenas tillgångar. Denna minoritets värderingar, föreställningar och egenintresse gjordes till måttstock för allt; ekonomi, rättsskipning, kultur, moral. Det nödvändiga och hårda arbete som samhällena vilade på utfördes av den majoritet av befolkningen som berövats alla rättigheter och alla möjligheter att själv bestämma över sina liv. Underklassen, vare sig den utgjordes av slavar, livegna eller arrendatorer, tjänade, slet, avlade och dog maktlös.

Men inte alltid. Under korta historiska sekunder, som glimmande gnistor mot klasssamhällets natthimmel, bröts maktens grepp. Det kunde ske enskilt, mitt i vardagen, som när Fridegårds träl Holme dräpte och flydde. Men också gemensamt när tusen huvuden tänkte samma tanke och i en reva av frihet vågade allt. Årtusendena av klassvälde är i själva verket fyllda av sådana gnistor som stundtals förenades till flammande bål. Spartacus slavuppror i det gamla romarriket, jacqueriet, de våldsamma franska bondeupproren i mitten på 1300-talet, Bolotnikovs resning i Ryssland på 1600-talet, dalaupproret här hemma på 1740-talet....

Den franske historikern Fernand Braudel återger i sitt arbete om civilisationer och kapitalism några beräkningar om de maktlösa revolter under Europas medeltid: Mellan 1590 och 1715 genomförde bönderna i franska Akvitanien femhundra uppror eller upprorsförsök. I ett hundratal tyska städer har tvåhundra, ofta blodiga, sammanstötningar nedtecknats för perioden 1301 till 1550. I staden Lyon präglades 126 av åren från 1173 till 1530 av oroligheter, alltså mer än vart tredje år. ”Om vi inkluderar hela Europa under de fem århundradena (1400 – 1800) rör det sig om tiotusentals händelser vilka ännu inte etiketterats på ett riktigt sätt eller lyfts fram ur arkivens mörker”, sammanfattar Braudel.¹

Men gnistorna släcktes och eldarna kvävdes. Att göra uppror var att ”spotta mot himlen”. Efter några dagars frihet, i bästa fall några månaders eller i värsta fall bara timmars, slöt sig klasssamhällets orörliga yta på nytt över folkdjupet. Inte så att allt åter var vid det gamla, oförändrat. Maktmönstret kunde ha skiftat. Det mest skröpliga och förlegade fallit och nya män ur samhällets högre kretsar ha trängt sig fram till makten. Villkoren för arbetet kunde ha förändrats, styrkeförhållandena rubbats och utsugningen för en tid mildrats. Men minoritetens klassmakt över majoritetens arbete och liv bestod. Möjligheten, eller hotet, om en förändring

¹ Fernand Braudel, *Marknadens spel, Civilisationer och kapitalism 1400–1800*, band 2, Stockholm 1986, sid 464 f.

kom efter femtusen år, när industrialismen sprängde sönder allt gammalt och fast och en ny typ av underklass såg dagens ljus.

Det kan inte bestridas att barnen växer upp till anfrätta individer utan kraft eller mærg, ett viljelöst släkte med svaga knän och insjunket bröst, som skrumpnar ihop och dukar under i den hårda kampen för tillvaron mot horderna som strömmar in från landsbygden...

...när jag vandrar längs de små undangömda gatorna och ser de dæsta hantverkarna sitta utanför sina dörar känner jag en djupare oro för dem än för de 450 000 hopplöst förlorade vrak som håller på att dö på avgrundens botten. De senare är åtminstone döende, medan de förra måste genomgå långsamma och förberedande lidanden under två och ibland tre generationer.

ur Jack Londons "Avgrundens folk", om Londons East End 1902

2. Den nya klassen

Det började i England. Redan under 1780-talet klappade mekaniska vävstolar fram bomullstyg i svindlande hastigheter. Medan engelska örlogsmän sköt sig till kontrollen över världshandeln växte industristäderna allt snabbare. Den nya ångkraften hade kunnat placera vävstolar och spinnerier direkt vid handelsknutarna, där bomullen skeppades in och de færdiga tygerna ut. Men ångan krävde kol och kolet krävde tunga landtransporter. Med järnvägarnas lokomotivkraft drogs den industriella revolution igång som behövde stålverk, metallindustrier och arbetskraft i miljoner.

Varifrån kom denna arbetskraft? Historikern Leo Huberman citerar i sin klassiska bok *Människans rikedomar* en föredragshållare i Oxford år 1840: "Vad byggde upp Liverpool och Manchester från provinsstäder till jättestäder? Vad är det som nu uppehåller deras alltmer aktiva industri och deras snabba ökning av rikedomerna?... Deras överflöd beror i lika hög grad på negerns arbete och lidande som om hans händer hade grävt deras hamnar och byggt deras ångfartyg."²

Slavarbetet, det var den ursprungliga kraftkällan bakom industrialismen. Femton miljoner svarta rövades från Afrika under trehundra års slavhandel! Hundra miljoner människors arbetskraft som kramades ur till sista droppen. Tillsammans med miljontals indianers korta liv skapade detta slavarbete inte bara de europeiska handelskapitalisternas väldiga förmögenheter, förmögenheter som senare kunde investeras i dyrbara maskiner. Det bidrog inte bara till att finansiera de ständiga handelskrigen och de framväxande nationalstaternas växande massarméer, en ändlös marknad för vapen och uniformstyg. De billiga plantageprodukterna och köpmännens växande ekonomiska styrka pressade den brittiska jordägararistokratin till att hänsynslöst omvandla jordbruket enligt kapitalistiska lönsamhetsprinciper.

Modernare brukningsmetoder, höjning av arrendena och inhägnad av allmänningarna (genom de så kallade *enclosure acts*) drev bort de engelska småbönderna från jorden och tvingade ut dem på vägarna som ledde mot städerna. En effektiv lösdriverilagstiftning tog hand om de motsträviga och skyfflade in dem i den bolmande industrigrytan. Här, bland ruinerade småbönder, arbetslösa handvävare och föraktade landstrykare, föddes den nya underklassen.

Industriarbetarna var en arbetsklass av helt ny typ. De var egendomslösa som slaverna men fria att sälja sitt arbete till högstbjudande. Till skillnad från de arbetande klasserna på landsbygden var de inte utspridda på ensliga gårdar eller hållna som tuktrade hushållsmedlemmar under en sträng husbonde. De var sammanfösta i växande anonyma massor såväl under dagens arbete som under nattens vila. Deras brokiga ursprung suddades snart ut av fabriksdammet. Maskinernas disciplin utrotade olikheter som skapats av naturens

² Leo Huberman, *Människans rikedomar*, Ystad 1970, sid 147. [På marxistarkivet: [Människans rikedomar](#).]

växlingar och vanans makt. Deras arbete var kraften som fick pulsen att slå i det nya produktionssystemets hjärta. De var många, lika och outhärliga.

Penningens frihet

Den nya tidens kapitalägare kunde inte inhösta maximal vinst utan fri köpenskap av råvaror, arbetskraft och färdiga produkter. Trögrörlig slavegömdom, traditionsbundna arrendeförhållanden eller reglerade skråordningar hindrade kapitalet från att söka sig de snabbaste vägarna. Skråets lilla planhushållning slog vakt om hantverkarens avsättningsmöjligheter och hindrade massproduktionen. Dess sociala omsorg om medlemmarna kostade inte bara pengar utan krävde dessutom oföränderlighet. Stadstullar, handelsprivilegier och hård arbetskraftskontroll garanterade det.

För handelsmännen och industriägarna utgjorde detta olidliga hinder. De krävde penningens frihet att köpa och sälja, anställa och avskeda för att ständigt finna de mest lönsamma vägarna. Härigenom gjorde de friheten till ideal mot medeltidens låsta feodala ekonomiska ordning, lika stum och orörlig som jorden den vilat på. I kampen för den ekonomiska friheten att exploatera grep den unga borgarklassen efter den politiska frihetens idéer för att samla bredare kretsar för sin sak.

Genom denna bräsch i det gamla föddes arbetarklassens organisation och livsåskådning. Bräschens slets vidöppen av den stora franska revolutionen 1789 som spred sina politiska frön över Europa.

Demokrati innebär skyldigheten att från dem som har för mycket, fylla på förråden hos dem som ingenting har; hela den brist som återfinns i de sistnämndas ägande har ingen annan orsak än att de varit utsatta för stöld från de besuttnas sida... Allt det som ägs av dem som överskridit sin individuella kvot av samhällets tillgångar, har tillkommit genom stöld och orättmätigt bemäktigande. Det är således helt rätt att ta tillbaka överskottet från dem.

Enda sättet att komma därhän är att upprätta en gemensam administration som undertrycker privat äganderätt, att anvisa varje arbetsför person den verksamhet han behärskar, att tvinga honom att deponera resultatet i det kollektiva förrådet och slutligen organisera en enkel distributionsapparat.
ur **Gracchus Babeufs tidning Folktribunen under den franska revolutionen**³

3. De nya tankarna

Den franska revolutionen brukar kallas en borgerlig revolution. Det är för att den gjorde slut på jordägararistokratins makt i Frankrike och jämnade vägen för en kapitalistisk utveckling över stora delar av Europa. I spetsen för de upproriska folkmassor som inte längre uthärdade skådespel istället för bröd ställde sig representanter för småborgerskapet vars ekonomiska och politiska ambitioner kvävdes under adelsväldet. Dess program formulerades som Individens Frihet och Lika Rättigheter.

I verkligheten handlade det om den kapitalistiska näringsfriheten som skulle visa sig stå i vägen för de breda lagrens politiska och sociala rättigheter. Men när det gamla brast och floden av drömmar och förhoppningar frigjordes hos miljoner uppfattades inga sådana förbehåll. De första skarorna från den unga industrins arbetare förenade sig med hantverkar- gesäller och andra upproriska folkmassor i ett språng mot friheten. Det var här, bland de mest utblottade arbetande folkskikten, revolutionen fann den rasande urkraft som inte gjorde halt vid vare sig monarkins fall eller girondisternas borgerliga styre. Den lät sig inte ens nöja med jakobinernas och välfärdsutskottets revolutionära diktatur utan ville vidare till jämlikhetens rike. Därmed kolliderade den oundvikligt även med småborgerskapets ambitioner.

Girondisterna, företrädare för den nya bourgeoisie, hade redan under revolutionens tredje år, 1791, ingripit mot arbetarnas försök att skaffa sig maktmedel. Den 14 juni stadgades att alla arbetarföreningar var ett "attentat mot friheten och de mänskliga rättigheterna". Brott mot lagen bestraffades med 500 livrés i böter och ett års förlust av de medborgerliga rättigheterna. Genom att organisera sig i egna föreningar gjorde arbetarna "intrång i sina före detta mästars, de nuvarande industriherrarnas, frihet". Dekretet bestod under hela revolutionen, till och med under välfärdsutskottets tid.⁴

Robespierres småborgerliga diktatur högg inte bara huvudena av den gamla adeln och den moderata borgerligheten. Giljotinen dunsade ned över proletariats företrädare och avskar slutligen även de småborgerliga revolutionsledarna själva från den masskraft som utgjort värnet mot reaktionen. Gracchus Babeufs idéer, som började propageras i tidningen Folktribunen från september 1794, alltså först efter Robespierres fall och kontrarevolutionens inledning, uttryckte vilka tankar som frodades inom den egendomslösa arbetarklassen.

Innan Babeuf och medlemmarna av hans "De jämlikas sällskap" greps och avrättades våren 1797 hade Paris' arbetare i väldiga massuppstånd visat att Babeufs stenhårda jämlikhetsidéer och angrepp på den privata äganderätten inte bara var några litterära övningar. Det krävdes

³ Carl-Göran Ekerwald, *Frihet, jämlikhet, broderskap, ett försök att förstå franska revolutionen*, Kristianstad 1988, sid 204 f.

⁴ Karl Marx, *Kapitalet – första boken*, Uddevalla 1970, sid 652 f.

tjugotusen soldater för att avvärja Babeufs anhängare i Paris' fattigkvarter. Och soldaterna förde bort dem i tusental.

Den franska revolutionens flod av frihetsidéer bröt igenom nationsgränserna och fann ivrigt lyssnande öron överallt bland Europas arbetande folkskikt och intellektuella. I England bildades från 1792 de så kallade *Corresponding Societies* för solidaritet med revolutionen på andra sidan kanalen. Inom två år organiserades flera tusen arbetare i dessa sällskap. I Tyskland manifesterades revolutionsidealen vid de stora vävaroroligheterna i Schlesien under samma tid. I aktiv handling försökte arbetare och småborgerlighet och ibland även soldater hindra den europeiska reaktionen från att krossa jakobinernas styre.

Vid oräkneliga cirklar och diskussionsklubbar debatterades revolutionsidéerna från Frankrike. Småborgerlighetens individuella frihetskrav och arbetarnas kollektiva idéer lekte i samma skummande vatten.

När reaktionen slog tillbaka var det därför inte bara den småborgerliga jakobinska extremismen som skulle tuktas utan i lika hög grad de tankar och organisationer som börjat spira bland arbetarna. 1799 förbjöds de engelska diskussionsklubbarna och året därpå de framväxande fackföreningarna!

Revolten i Lyon har blottlagt en allvarlig hemlighet: den om kampen mellan den besuttna och den obesuttna klassen. De barbarer som hotar samhället är inte att söka i Kaukasus eller på tartarsteppen. De finns i förstäderna till våra fabriker. Det är inte fråga om republik eller monarki utan om samhällets säkerhet.

Den borgerliga tidningen *Journal des Débats* efter väveriarnas uppror i Lyon i början på 1830-talet⁵

4. De första organisationerna

Redan i slutet av 1700-talet hade engelska arbetare börjat skapa egna organisationer för att pressa upp priset på sin arbetskraft. Denna organisering hämtade inspiration från hantverkar-gesällernas tidigare försök att i hemlighet gemensamt försöka hävda sina intressen. Liksom överallt i Europa var sådana gesällföreningar förbjudna då de inkräktade på mästarernas rättigheter. Men när skråväsendet föll sönder och ett helt nytt förhållande utvecklades i arbetslivet, det rena anställningsförhållandet, uppstod en tillfällig frihetslucka i den gamla ordningen. Genom den luckan började industrins arbetare tränga sig fram när de väl insett att deras nya industriliv kommit för att stanna.

Den första reaktionen på maskinsystemet hade varit att förneka det och att vid första bästa tillfälle försöka återvända till landsbygden eller helt enkelt slå sönder maskinerna. I mitten av 1700-talet högg de engelska arbetarna de nya ullklippningsmaskinerna i bitar på samma sätt som de första primitiva väv- och snörmakermaskinerna på 1600-talet hade bränts av hantverkare på olika håll i Europa. Som en följd av maskinförstörelsen antog det brittiska parlamentet 1769 en lag som belade sådan vandalisering med dödsstraff.

När trumpetstötarna från den franska revolutionen ruskade Englands arbetare till handling blev organisering för de egna intressena ett möjligt alternativ. Det är belysande att förbudet mot denna fackliga organisering och krossandet av den franska revolutionen åter väckte maskinstormarna till liv. Under 1810-talet rasade de så kallade *luddit*-upproren där beväpnade arbetare drog runt och brände ned fabriker på den engelska landsbygden. Även denna gång blev svaret dödsstraff.

Feodalismen bröts sönder

Robespierres fall, kejsardömets uppkomst och Napoleons Waterloo 1815 utgjorde några av länkarna i den kedja av nederlag som slutligen kvävde den stora revolutionen. Men även om den heliga alliansen av Europas antirevolutionära krafter för en tid återupprättade den franska monarkin och dämpade de folkliga svallvågorna, kunde de nya kapitalistiska produktionsförhållandena inte kastas tillbaka. Med några undantag, som framförallt livegenskapens Ryssland, började medeltidens feodala jord- och hantverkshushållning brytas sönder av industrialismens överlägsna produktivkrafter.

De gamla härskare som inte bytte häst i tid förvandlades till skuldsatta och negligerade föredettingar i utkylda herresäten. De som förstod tidens tecken lösgjorde sitt kapital från jorden, placerade det i stål och räls och krävde ökat utrymme för den industriella utvecklingen. Den mänskliga mylla som gött Babeufs och andras idéer om gemensamt ägande av de nya produktionsmedlen och jämlik fördelning av dess frukter, kunde därmed bara bli djupare och mer bördig.

Längs olika vägar letade sig idéerna och organiseringen fram ur djupet. Stängdes en väg öppnades en annan. Förbjöds en form utvecklades andra. I Manchesters och Liverpools industriområden organiserade sig stora grupper av arbetare omedelbart efter Napoleonkrigen tillsammans med liberal borgerlighet i ett förbund för allmän rösträtt. Genom stora

⁵ Bo Gustafssons förord till Marx' *Klasstriderna i Frankrike 1848–50*, Helsingfors 1971, sid 16.

massdemonstrationer och oenighet i de härskandes led upphävdes 1824 förbudet mot fackliga sammanslutningar. Lokala föreningar, såväl fackliga som kooperativa, började treva sig fram.

I det övriga Europa låg reaktionens lock tungt över alla bredare folkrörelser. 1820-talet såg därför uppkomsten av ett otal hemliga revolutionära brödraskap bland de intellektuella som genom terroraktioner och hastigt uppflammande kupp försök försökte bryta igenom maktens pansar.

Revolutionen 1830

Först femton år efter Napoleons nederlag bröts det förlamande greppet när Paris arbetare och småfolk på nytt i massor strömmade in på den politiska scenen. I juli 1830 störtades bourbonernas återinsatta monarki efter tre dagars rasande barrikadstrider med tusen döda i Paris. ”Parismassorna [byggde] i juli 1830 barrikader i större antal och på fler håll än någonsin”, skriver historikern E J Hobsbawm. ”1830 gjorde barrikaden till en symbol för folkuppror”.⁶

Trots att det var Paris' arbetare och radikala studenter som stridit och offrat sig på gatorna skördades segerfrukten av den storbourgeoisi som alltsedan 1815 tvingats kompromissa med den återupprättade adelsmakten. Makten övergick till bankirerna och industriägarna som för stabilitetens skull inrättade en ny monarki med ett representationssystem som var skraddarsytt för den nya härskarklassen.

Men även om juliupproret övergick till julimonarki hade massrevoltens förmåga att för andra gången sopa bort adels

väldet på nytt tänt frihetsdrömmarna runt om i Europa. I Spanien och Portugal flammade inbördeskrig mot den feodala ordningen. I Tyskland, Italien och Polen reste sig liberal borgerlighet och arbetande folkskikt mot nationellt förtryck och absolutism. I Frankrike blev strejker, demonstrationer och lokala resningar allt vanligare. Bland de upproriska hantverkarskarorna hotade fabriksarbetarnas färg allt svartare. De krävde kortare arbetsdag – tio timmars – och rösträtt.

I England sammanslöts under samma tid de nya fackföreningarna till en landsomfattande fackföreningsrörelse med kooperativa målsättningar. Rörelsen föll sönder men avlöstes av nya fackliga försök. Samtidigt bildades 1838 den så kallade *chartist*-rörelsen, ett arbetardominerat massuppstånd för allmän och lika rösträtt. Trots trakasserier, fängslanden och avsked lyckades denna engelska arbetarrörelse tillsammans med omfattande mastrejker i början av 1840-talet framvinga socialpolitiska eftergifter från de styrande. Arbetsdagen minskades exempelvis till tio timmar och villkoren för gruvarbetarna förbättrades.

I denna upprorskittel sjöd åter tankarna från den stora revolutionens dagar. Det gällde inte bara demokratins och den individuella frihetens idéer utan i växande grad också de kollektiva jämlikhetsideal som motsvarade industriarbetarnas behov.

⁶ E J Hobsbawm, *The age of revolution 1789–1848*, New York 1962, sid 146. Svensk översättning, *Revolutionens tidsålder*, Stockholm 1978, s. 158.

...falangstårens centrum skall upplåtas åt fridfulla sysselsättningar, matsalar, börs, rådplågningsrum, bibliotek, studerkammare etc. ... En av flyglarna bör innehålla alla bullersamma verkstäder, t ex snickarverkstäder och smedjor liksom alla yrkesverkstäder för barnen som vanligen är mycket bullersamma när de arbetar och till och med när de musicerar.

ur Charles Fouriers ”Falangstären”⁷

5. Drömmarna

Här fanns den brittiske bomullsfabrikören Robert Owens idéer. På 1820-talet hade Owen sat sin förmögenhet på att bygga upp ett jämlikt kommunistiskt mönstersamhälle, en ”hemkoloni”, i USA men ruinerades. Han fortsatte emellertid att propagera sin kooperativa form av socialism i England och hans idéer kom att inspirera den brittiska fackliga och kooperativa rörelse som växte fram under 1840-talet.

Här fanns den franske adelsmannen Henri de Saint-Simons tankar om industriell storproduktion och allas rätt till arbete. Han uppfattade bourgeoisin, vetenskapsmännen och industriarbetarna som delar av en och samma produktiva arbetarklass som måste göra rent hus med den gamla feodalismen.

Och här fanns fransmannen Charles Fouriers märkliga tankekonstruktion, ”falangstärerna”, självständiga produktionsenheter där 400 familjer om vardera fyra familjemedlemmar skulle bo och arbeta i en och samma byggnad, ett gigantiskt kollektivhus.

Tillsammans med de vilt blommande socialistiska idéerna och uppfammande arbetarstriderna organiserades nu i Frankrike och Tyskland hemliga sällskap med revolutionära uppror på programmet. Mest omtalat blev Auguste Blanquis Årstidernas sällskap som försökte organisera en resning i Paris 1839. Syftet var att, med välfärdsutskottet under den franska revolutionen som förebild, upprätta en revolutionär diktatur som kunde bryta de gamla härskarklassernas makt. Men till skillnad från Robespierres diktatur som representerade småborgerligheten, skulle Blanquis diktatur företräda den nya arbetarklassen. Det skulle vara en ”proletariatets diktatur” som förvandlade den privatägda industrin till gemensam egendom och därmed befriade arbetarklassen från tvånget att sälja sin arbetskraft till kapitalisten. Istället skulle överskottet av det gemensamma arbetet fördelas på ett rättvist och jämlikt sätt.

Blanqui, som tvingades tillbringa större delen av sitt liv i fängelse, blev en av det unga franska proletariatets mest outröttliga revolutionära ledare. I uppror efter uppror försökte han störta borgerlighetens regeringar, monarkiska eller republikanska, och upprätta sin proletariatets diktatur. Trots att han aldrig försökte skapa någon bredare arbetarrörelse utan ständigt höll sig till det konspirativa och slutna blev hans popularitet i arbetardjupet mycket stark. Vid sin död 1881 följdes han av tvåhundra tusen parisarbetare till graven.

Den tyske marxistiske historikern Franz Mehring summerade erfarenheten av det tidiga 1800-talets socialistiska tankeskolor och de kommunistiska upprorssällskapen på följande sätt:

”Karaktäristisk för alla dessa socialistiska system var, att de räknade med de besittande klassernas insikt och välvilja, att dessa klasser skulle kunna övertygas genom en fredlig propaganda om nödvändigheten av samhällliga reformer eller omvälvningar. Då de själva fötts ur den stora revolutionens besvikelser, så försmådde de den politiska väg som fört till den stora desillusionen; de lidande massorna skulle hjälpas, då de inte kunde hjälpa sig själva. Arbetarupproren under trettio-talet hade misslyckats, och i själva verket hade deras mest beslutsamma ledare, som... Blanqui, varken känt någon socialistisk teori eller bestämda praktiska medel för en social omvälvning.”⁸

Det skulle snart förändras.

⁷ Gunnar Gunnarson, *De stora utopisterna, Från Babeuf till Quiding*, del 2, Stockholm 1973, sid 80 f.

⁸ Franz Mehring, *Karl Marx – hans livs historia*, Malmö 1983, sid 128 f. [[Karl Marx - hans livs historia. Del 1](#)]

Ett spöke går runt Europa, kommunismens spöke. Alla det gamla Europas makter har förbundit sig till en helig hetsjakt mot detta spöke... Må de härskande klasserna darra för en kommunistisk revolution. Proletärerna har i den ingenting annat att förlora än sina bojar. Men de har en värld att vinna.

ur **Kommunistiska manifestet, 1848**

6. Kommunismens spöke

Hösten 1847 höll Kommunisternas Förbund kongress i London. Förbundet hade fram till sommaren gått under namnet De rättfärdigas förbund, ett sällskap som bildats knappt tio år tidigare av tyska flyktingar i Frankrike. Många demokratiska och radikala intellektuella hade tvingats lämna Tyskland efter de demokratiska upprorsförsöken i början på 1830-talet. Tillsammans med tyska hantverkare på gesällvandring sammanslöt de sig i exilmiljön. Efter att ha deltagit i Blanquis misslyckade uppror 1839 tvingades flera av medlemmarna fly vidare till England där de i London kunde starta ett lagligt diskussionsforum. Till detta forum slöt sig även demokratiska och revolutionära flyktingar från andra håll i Europa där reaktionen härjade.

De rättfärdigas förbund och dess arbetarbildningsförening blev en smältdegel där franska upprorserfarenheter förenades med de engelska lärdomarna av massorganisering bland industrins arbetare. Till legeringen fördes den revolutionära filosofi som utvecklats bland tyska landsflyktiga intellektuella i sin uppgörelse med religion och idealism. Främsta representanter för denna banbrytande sammansmältning blev de två tyskarna Karl Marx och Friedrich Engels. Vid höstkongressen i London uppdrogs de båda att författa förbundets program. Det trycktes i februari 1848 och fick namnet Det kommunistiska partiets manifest.

Klassintresse

Manifestet kom att utgöra den programmatiska grunden för en socialistisk arbetarrörelse av helt annat slag än de tidigare försöken. Här avvisades de olika utopiska skolornas iver att i tanken konstruera harmoniska idealsamhällen som det sedan gällde att vinna förståelse för bland såväl hög som låg.

Medan Robert Owen sökt företräde hos det brittiska hovet för att övertyga om sitt förnuftiga klasslösa samhälle konstaterade manifestet hänsynslöst att klassintresset omöjliggjorde någon sådan förståelse. Borgarklassen tvingades av sin ekonomiska ordnings vinstkrav att utsuga arbetarklassen. Arbetarklassen i sin tur tvingades göra motstånd för att inte utarmas helt. Klasskampen var därigenom en ofrånkomlig del av kapitalismen. Det var makt och styrka som avgjorde om de härskande skulle ge med sig, inte vädjan till deras medlidande eller förnuft.

Medan de olika socialistiska riktningarna vanligen samlade arbetarna på liberalernas vänsterflygel, som stödtrupper åt kampen för rösträtt och näringsfrihet, menade manifestet att det var hög tid för arbetarklassen att organisera sig och kämpa i egen sak. Till skillnad från blanquisternas konspirativa uppror stod uppgiften att genom den dagliga klasskampen organisera arbetarklassen självständigt, både ekonomiskt och politiskt. Det egentliga resultatet av de dagliga striderna, förklarade manifestet, var inte den omedelbara framgången ”utan den allt vidare omkring sig gripande föreningen av arbetare” både nationellt och över gränserna.

Först genom denna självständiga organisering var det möjligt att genom en arbetarrevolution erövra den politiska makten och ”så småningom fråntaga bourgeoisin allt kapital och centralisera alla produktionsinstrument i staten, det vill säga i det som härskande klass organiserade proletariatets händer”.

Genom att så upphöja de egendomslösa till styrande klass och göra produktionsmedlen till allmän egendom skulle grunden för klassers existens dras undan och klassmotsättningarna upphöra. Då var också tiden inne för en sammanslutning av människor ”vari envars fria utveckling är förutsättningen för allas fria utveckling”, summerade manifestet.

Med hjälp av Marx' och Engels' materialistiska historieuppfattning placerades kapitalismen och arbetarklassen in i ett övertygande historiskt sammanhang där den logiska fortsättningen var detta klasslösa samhälle som markerade slutet på människans stridiga förhistoria.

Några dagar efter manifestets publicering slets en ny revolutionsreva upp i de gamla makthavarnas Europa. Revolutionsåret 1848, det största sedan franska revolutionen, hade inletts.

Se vad som håller på att hända inom de arbetande klasserna... Kan ni inte se, att åsikter och idéer gradvis sprids bland dem som inte bara kommer att leda till att vissa lagar avskaffas, en viss minister eller regering störtas, utan att själva samhället störtas, att det slås ned från de grundvalar på vilka det idag vilar? Kan ni inte se, att det mer och mer talas bland dem om att den hittillsvarande fördelningen av nyttigheterna är orättvis och att egendomen vilar på orättfärdiga grundvalar? Och tror ni inte, att sådana åsikter, när de tränger djupt in bland massorna, förr eller senare leder till de förfärligaste revolutioner?

Den konservative franske politikern Tocqueville i januari 1848⁹

7. Det första slaget

Som en följd av en allt svårare industri- och handelskris under andra hälften av 1840-talet hade missnöjet hopats bland såväl arbetare som småborgerskap mot finansborgerlighetens diktatoriska kungamakt i Frankrike, den julimonarki som inrättats efter revolutionsåret 1830. I slutet av februari 1848 störtades monarkin och en provisorisk regering utropade Andra Republiken.

Regeringen var en koalition av republikansk borgerlighet men också ett par moderata företrädare för arbetarklassen fick tillträde. En av dem var Louis Blanc från de så kallade demokratiska socialisterna som länge förespråkade att rätten till arbete skulle garanteras genom att staten anlade stora så kallade nationalverkstäder. Arbetsreformer började genomföras men snart återtog borgerligheten hela initiativet för att rulla tillbaka arbetarnas nyvunna ställningar.

I juni svarade Paris' arbetare med ett våldsamt uppror som sände en rysning genom mäg och ben på inte bara Europas gamla feodala aristokrati utan även på dess unga optimistiska borgerlighet. För första gången trädde industrins arbetare i tusental in på den politiska scenen, inte för att backa upp någon liberal flygel av borgerligheten, utan för att själva ta makten. ”Störta bourgeoisin. Arbetarklassens diktatur!” var inte längre lösenordet för något konspirativt sällskap utan för sotiga folkmassor från nationalverkstäderna och fabrikena.

Det var ”det första stora slaget mellan de båda klasser som det moderna samhället är delat i. Det var en kamp om den *borgerliga* ordningens vara eller icke-vara”, skrev Marx. Utgången kunde ännu bara bli en. Arbetarklassen var för liten i antal och för svag i organisation. Upproret krossades efter fyra dagars gatustrider med den skräckslagnes hämningslösa hårdhet. Tiotusen parisarbetare sköts, tretusen av dem som obehäpnade fångar. Femtontusen deporterades, många till den fruktade Djävulsön.

Med Paris' proletariat ur räkningen tog det inte lång tid innan den liberala borgerligheten trängdes bort från makten av den republikanska storborgerligheten. Den sopades i sin tur undan av militärens och diktaturens man, Napoleons brorson, Louis Bonaparte. Denne historiske gengångare upplöste republiken, massakrerade oppositionen och utropade det nya kejsardömet. Revolution avlöstes åter av reaktion. Ju djupare revolutionär massrörelse desto hårdare militär och politisk kontrarevolution.

Februarirevolutionen i Frankrike hade antänt den demokratiska revolutionsluntan i hela Europa. I Berlin, Prag och Wien rasade gatustriderna mot envælde och ofrihet under de första vårmånaderna. I London samlade chartisterna till massdemonstrationer. I Köpenhamn tvingades kung Frederik att avstå sin enväldiga makt. I Italien inleddes ett nationellt uppror mot den franska monarkins överhöghet. Men med parisarbetarnas nederlag gled initiativet över till det gamla Europa. I juni krossades demokraterna i Böhmen. I augusti led de

⁹ Bo Gustafssons förord till Marx' *Klasstriderna...* anförd arbete (a.a.), s. 17.

italienska nationalisterna nederlag. I oktober segrade kontrarevolutionen i Österrike-Ungern. I England fängslades chartistledarna.

Den andra revolutionära vågen efter 1789 var över. På ryggen av Europas knäckta arbetare red en ny ekonomisk uppgång som gav envåldshärskare, diktatorer och de gamla eliterna en tid av stabilitet och framtidstro. Nationella och demokratiska rörelser trängdes tillbaka och demoraliserades.

De socialistiska och kommunistiska sällskapen skingrades när många av medlemmarna tvingades i landsflykt. Verksamheten slets också sönder av de ändlösa gräl som är så vanliga inom exilmiljöer när förklaringar till bittra nederlag ska sökas. Även Kommunisternas förbund vittrade och upplöstes slutligen 1852. Marx koncentrerade sig på sin ekonomiska forskning som efter femton års arbete skulle leda fram till "Das Kapital". Politisk tystnad rådde åter i Europa.

Fåglarna flög över landskap där snödrivorna höll på att smälta bort, de hotades av stormar och kyla, skyttar och fångstnät. Arbetarna, främst kvinnor och barn, stapplade fram i vägnas lera och dy, sökte skydd och sömn i lador och skjul där oftast bara några höruggar fanns kvar av vinterförrådet. De frös i sina trasor, magarna skrek av hunger. Uttröttade småbarn fick bäras, en del var sjuka. Men man måste ta sig vidare till de platser där det gick att få arbete och bröd och man måste komma fram i tid innan andra gripit de sista möjligheterna.

ur Per Anders Fogelströms ”Krigens barn”

8. I utkanten

Så, äntligen, kan vi ta oss an sladdbarnet i Europas skogiga utkant. Alltsedan stormaktsväldet hade gått förlorat genom det karolinska sammanbrottet 1718 hade Sverige ohjälpligt pressats ut mot den politiska och ekonomiska periferin. Det märktes inte minst av att de kosmopolitiska inslagen i den svenska statsapparaten hastigt smälte undan.

Här hade tyskar, balter, fransmän, holländare och skottar haft framskjutna positioner. De fylkade sig kring den rovgiriga nordiska stormakten som tycktes oövervinnlig. Till och med ute på de ändlösa fälttågen svassade oräkneliga utländska experter, rådgivare och adliga lycksökare runt hovet för att erbjuda sina tjänster och, förstås, få sin del av rovet. Efter nederlaget fanns inte mer att hämta. Bland de högre civila ämbetsmännen sjönk det utländska inslaget under perioden 1720 – 1809 från 8 till 1 procent. Inom armén blev utvecklingen av förståeliga skäl ännu tydligare. Från 1719 till 1807 minskade andelen utlänningar bland regementsofficerarna från 43 till 4 procent. De många patetiska försöken under det kommande århundradet att kriga sig tillbaka in i storpolitiken vittnade snarare om vanmakt än om återvunnen styrka.

Den franska revolutionens stötvågor nådde förstås även Sverige där Gustaf III:s vanvettiga anfallskrig mot Ryssland just skördade tusentals döda, inte i regelrätta strider utan i svåra epidemier bland trupperna.

Det växande motståndet mot det gustavianska enväldet splittrades emellertid genom kungens reformer till förmån för böndernas och skråhantverkarnas ställning. Den alltmot radikala revolutionen i Frankrike vann förstås inget stöd bland missnöjda svenska adelsmän som delade Gustaf III:s drömmar om att försöka anförda en europeisk kontrarevolution. Marseljäsens bannlystes av censuren och studenter i Uppsala förbjöds att solidarisera sig med den revolutionära franska demokratin. Den franska och amerikanska konstitutionen fick inte återges på svenska utan justitiekanslerns godkännande.

Dilemmat för de svenska motståndarna till enväldet illustreras av det nya författningsförslag som de sammansvurna bakom mordet på konungen 1792, hade författat. Det försökte där kombinera planer på ett återupprättat brett adelsstyre med radikala jämlikhetstankar från Frankrike.

Mordet på Gustaf III och det misslyckade statskuppets försöket skapade en tids politiskt tumult och en tryckfrihetsförordning som under ett knappt halvår gjorde det möjligt för en rännil av de franska revolutionsidéerna att spridas i Sverige. Sedan blev det stopp och reaktionens mörker tätnade på nytt. Medan den stora revolutionens frön spreds över det Europa där industrialiseringen börjat få upp farten, satt den politiska tjälén djupt i norr. De ekonomiska krafter som satts i rörelse av den kapitalistiska utvecklingen skulle emellertid snart få isskorpan att brista.

Egendomslösa

Nya brukningsmetoder inom jordbruket hade länge krävt att de ägosplittrade tegarna slogs samman i större enheter. Genom skiftesreformerna i slutet av 1700-talet och början av 1800-

talet samlades ägorna och de tusenåriga byalagen upplöstes. Samtidigt som de svagare bönderna slogs ut kunde de rikare kraftigt öka jordbrukets avkastning. Storböndernas ökande inkomster möjliggjorde nyodlingar med moderna metoder. De växande jordegendomarna krävde arbetskraft och pigor och drängar och dagsverkare fanns det nu gott om bland dem som tvingats lämna sin jord.

Den förbättrade jordbruksproduktionen, med omvälvande nyheter som potatisodlingens utbredning vid sekelskiftet, ledde till den kraftigaste befolkningsökningen i Sveriges historia. ”Freden, vaccinet och potäterna”, som Tegnér uttryckte det, ökade den svenska folkmängden under perioden 1810 – 1850 från 2,4 till 3,5 miljoner människor. Det var först och främst inom de fattiga folkskikten ökningen slog igenom, just här hade ju dödligheten tidigare varit som störst. På 1840-talet bestod omkring hälften av landsbygdsbefolkningen av egendomslösa mot omkring en fjärdedel hundra år tidigare.

För tusentals fanns ingen utkomst längre att få inom jordbruket. Likt utvecklingen i England ett halvt århundrade tidigare började en jättelik reserv av arbetskraft skapas för den framväxande industrin att ösa ur.

Ett ganska otäckt pöbeluppträde förelöpp här vid och omkring det kungliga slottet för några aftnar sedan, a propos garnisonsmusiken, som där alla kvällar, så länge det kungliga hovet här vistas, oavbrutet fortfar klockan 9 precis varje afton... Pöbeln ville nalkas alltför nära och intränga på de spelande; men man hindrade dem, då de började att med stenkastning attackera de spelande, samt övade även mångfaldig slags insulter på och emot herrskapernas omkring och utanför borggården stående vagnar och domestiker /tjänstefolk/, samt tvungo även dessa att nedstiga från vagnarna, under förevändning att de var onyttiga djur och boskap, tjänliga till nödigare arbeten med mera... Man har arresterat 22 av de mest rebelliska hantverkspojkar och dylikt slödder, över vilka nu hålls en ganska sträng räfst vid den kungliga poliskammaren...

Adelsmannen Rosenmuller om ett upplopp i Stockholm i maj 1796¹⁰

9. En feg överhet

Redan på 1500-talet hade en förindustriell produktion utvecklats inom den svenska bergs och järnhanteringen. I slutet av 1600-talet började kronan uppmuntra anläggning av manufakturerna för billig masstillverkning av exempelvis tyger och läder för bland annat den svällande krigsmaktens behov. Befolkningsökningen, manufakturerna och inflödet av billiga industriprodukter från Europa under 1800-talets första årtionden, underminerade snabbt det gamla hantverkets skråsystem.

Välbeställda mästare, köpmän och andra framsynta personer bland de burgna folkskikten fann det klokt att satsa en del av sina slantar i de nya industriella produktionsmetoderna. Liksom sina kollegor ute i Europa hindrades de av gamla ekonomiska regleringar. De irriterades också alltmer över att politisk makt först och främst kom av börd, inte av ekonomisk styrka. Så letade sig den franska revolutionens paroller om näringsfrihet och ett bredare representations-system också fram till den spirande svenska borgerligheten.

Men till skillnad från Amerikas eller Frankrikes djärvt upproriska borgerliga krafter präglades de svenska av räddhågsen försiktighet. Att ställa sig i spetsen för folkliga upprorsrörelser var dem främmande. Orsaken är inte, som man i våra dagar kanske skulle kunna tro, att uppror och revolutioner vore något främmande för det svenska samhället. Vår egen tids "Saltsjöbadsanda" och "samförståndslösningar" framställs ibland som utslag av någon typiskt svensk politisk måttfullhet, någon nedärvd ingrediens i den svenska folksjälen. Ingenting kan vara mer felaktigt.

Sveriges historia har, liksom de flesta andra europeiska länder, präglats av ständiga uppror och revolutionsförsök ända in på knutarna till våra årtionden. Knut Bäckström skriver att "på artonhundratalet ansåg flera politiska författare att knappast något annat land genomgått så många omvälvningar, upplopp och oroligheter som Sverige". Som exempel citerar Bäckström en C A Adlersparre som i en skrift från 1849 summerar: "Svenska folkets hävder skulle... kunna kallas en hel men ej avslutad revolutionshistoria."¹¹

Den svenska adeln hade varit en förhållandevis liten och svag överklass. För att hålla den styvnackade allmogen i schack och värna sina intressen gentemot utländska rivaler hade tidigt en starkt centraliserad statsmakt krävts. Ofta hade denna makt i form av konungsligt envælde med våld tvingat adelsherrarna som inte förstod sin klass' gemensamma bästa att foga sig. De ständiga bondeupproren övertygade emellertid oftast till sist blåblodiga hetsporrar om det fördelaktiga i att hålla samman bakom staten.

Även de nya borgerliga ekonomiska makthavarna delade oron. De hade i färskt historiskt minne traumat från stormaktsväldets undergång. De mindes den stora daldansens upproriska

¹⁰ *Från bondeuppror till storstrejk – dokument om folkets kamp 1720–1920*, en antologi av Lars Frenzel mfl, Stockholm 1987, sid 64.

¹¹ Knut Bäckström, *Arbetarrörelsen i Sverige*, del 1, Kungälv 1977, sid 30. [[Arbetarrörelsen i Sverige \(del 1\)](#)]

bönder som besatte Stockholm 1743 till jublet från grändernas fattiga. Ideliga smårevolter och uppträden när fogdar pryglades och herremän chikanerades av uppretade bönder hörde närmast till vardagsrapporterna.

”Sammanrotningar”, alltså strejker, bland arbetarna inom järnhanteringen i Bergslagen hade återkommande blossat upp ända sedan tidigt 1600-tal och var förstås något borgerskapet hade anledning att frukta. Att den franska revolutionens idéer hade inspirerat huvudstadens underklass till fräck uppstudsighet behöver vi inte betvivla. Otaliga är exemplen på ”pöbelupplopp” i Stockholm i slutet av 1700- och början av 1800-talet.

I mars 1809 arresterades Gustav IV Adolf av en grupp officerare. Enväldets fall och inskränkningen av adelsprivilegierna genom den nya regeringsformen samma år var adelns omvändelse under galgen. Den sökte kompromiss med borgerligheten som vann ökat armbågsutrymme utan öppen strid, en strid de båda lägren fruktade.

Lynchningen av adelspolitikern Axel von Fersen i Stockholm året därpå, som följdes av flera dagars våldsamma kravaller, visade vad som kunde vankas. ”Jag hoppas innerligt, att den olycklige greve Fersens mord skall ge den svenska regeringen tillfälle att kväva den första gnistan till en revolution...”, skrev en dansk diplomat hem.¹²

¹² Frenzel m fl, a.a., sid 85.

Från Sverige har vi fått en ganska glädjande underrättelse. De kommunistiska idéerna där gör snabba framsteg, dock tycks de ännu vara något uppblandade med kristendomen, liksom det i början var var också hos oss, men det kommer nog att ordna upp sig. Flera av våra bröder har för avsikt att i alla delar av Sverige inrätta offentliga proletärföreningar, och i Stockholm har man redan gjort sin början därmed.

ur De rättfärdigas förbunds verksamhetsrapport i London 1847¹³

10. "Folkets röst är Guds röst"

Adelns och borgerlighetens gemensamma fruktan för "pöbeln" och deras strävan att till varje pris upprätthålla en stark statsmakt till värn mot avgrundsdjupen, förhindrade en tid inflödet av de nya idéerna. Men de kom.

På nyårsdagen 1838 gjorde Erik Gustaf Geijer skandal då han deklarerade sin övergång till liberalismen. Geijer hade på plats följt chartiströrelsen i England och påverkats av de socialistiska strömningarna i Frankrike. Han förklarade i en av sina föreläsningar: "Proletären, vars massa i det moderna samhället oupphörligt växer, protesterar mot egendomen; han gör det i gärning, han har begynt göra det i lära och övertygelse. Brottmålsstatistiken lämnar bevis på det förra; kommunismen, vars enda trosartikel är fordran av egendomens gemensamhet eller likhet, ger beviset på det senare."¹⁴

Samma år skrev Carl Jonas Love Almqvist romanen *Det går an* och inledde sin samhällskritiska journalistik. Under sommaren utbröt våldsamma kravaller i Stockholm när den förre konservativa politikern Magnus Jacob Crusenstolpe dömdes till tre månaders fästning för majestätsbrott. Crusenstolpe hade liksom Geijer övergått till liberalismen och riktat hård kritik mot Karl XIV Johans enväldiga fasoner.

I protest mot domen slog en folkmassa ut alla rutorna i justitiekanslerns bostad. Stockholm belägrades av militär men demonstrationerna växte. Den 20 juli öppnade trupperna eld mot folkmassorna. Två arbetare dödades och flera sårades, ändå fortsatte demonstrationerna och upploppen under flera heta juliveckor.

Inträdet i 1840-talets revolutionära europeiska årtionde ackompanjerades alltså i Sverige av våldsamma drabbningar kring frihetsidéerna, både på tidningssidorna och på gatorna. Men inte bara de liberala utan även de socialistiska tankarna hade börjat leta sig norrut.

Bildningscirklarna

Skandinaviska hantverkargesällar på vandring i Europa för att lära sig yrket kunde inte undgå att komma i kontakt med de nya socialistiska idéerna. I Paris, där över hundratusen gesällar från hela Europa var verksamma i mitten av 1840-talet, blommade de revolutionära sällskapen och socialistiska tankeskolorna. När svenska gesällar återvände hem var det ofta med de nya tankarna i huvudet och agitationsskrifter i ränslarna.

I London hade exempelvis skrädaregesällen Carl Forssell anslutit sig till De rättfärdigas förbund där Marx och Engels verkade. Tillsammans med skrädaren Gustaf Stolbin förde han förbundets idéer med sig till Sverige. Uppmaningen från London var att bilda hemliga kommunistiska föreningar i hemlandet. Samtidigt borde man emellertid även organisera en öppen verksamhet för att komma i kontakt med större skaror av hantverkargesällar. Från dem hoppades man kunna rekrytera till det politiska arbetet. I London hade en sådan verksamhet fått formen av en bildningsförening för arbetare där en på ytan oförarglig föreläsningsaktivitet bedrevs. När tyska gesällar från De rättfärdigas förbund återvände hem från London hade de instruktioner att sätta upp liknande bildningsföreningar.

¹³ Erik Gamby, *Per Götrek – och 1800-talets svenska arbetarrörelse*, Kristianstad 1978, sid 150.

¹⁴ Bäckström, a.a., sid 35.

I oktober 1845 upprättades en bildningscirkel efter en sådan tysk förebild i Stockholm. Initiativtagarna var skraddaregesällerna Olof Renhult och Sven Trädgårdh tillsammans med fattigläkaren Johan Ellmin. August Strindberg hånade senare i Röda Rummet cirkelns underdåniga ord om att den bildats ”till åminnelse av Hennes Kungliga Höghet Prinsessan Charlotta Eugenia Augusta Amalia Albertinas första nattvardsgång”. Men bakom den menlösa ytan doldes ett försök att sprida de socialistiska läroarna till gesällerna. Makten över cirkeln övertogs emellertid snabbt av borgerliga kretsar som förbjöd politiska föredrag varför en parallell diskussionsförening, Skandinaviska sällskapet, bildades 1847.

Även här återfanns bildningscirkelns grundare som fick sällskap av de hemvändande medlemmarna från De rättfärdigas förbund. Tillsammans med boktryckaren Per Götrek sammanslöt de sig i en hemlig kommunistisk underavdelning till organisationen i London. Götrek hade på 1830-talet anslutit sig till Saint-Simons utopiska socialism och publicerat en del av dennes skrifter på svenska. Till kretsen anslöt sig även skraddaregesällen Rudolf Löwstädt som i Paris kommit i kontakt med Etienne Cabets så kallade ”icariska” socialism. Cabet hade i boken ”Resa till Icarien” förenat de kommunistiska idéerna med kristendomen och samlade under 1840-talet ett par hundratusen anhängare i Frankrike. Till skillnad från Blanquis upproriska kommunism som inspirerats av Babeuf företrädde Cabet en mycket fredlig religiös trosuppfattning. Han planerade en utvandring till Nordamerika för att där förverkliga sin kommunistiska egendomsgemenskap, men projektet hejdades av revolutionen 1848.

Den kommunistiska stockholmsorganisationen hämtade alltså inspiration både från Cabets religiösa och fredliga kommunism och från de tankar som började växa fram inom De rättfärdigas förbund. Sommaren 1847 förklarade stockholmskommunisterna i ett brev till Cabets franska tidning *Le Populaire* att kommunismen måste genomföras ”med nödvändiga reformer... utan blodiga, revolutionära äventyr”. Och ett halvår senare skrev de beundrande om den ”icariska koloni” som förbereddes i Nordamerika: ”Det finns inte någon bland oss som inte betraktar ert Icarien som sitt verkliga fosterland”.¹⁵ Men samtidigt påverkades gruppen av Engels' och Marx' idéer. I slutet av 1847 utgav stockholmsgruppen skriften ”Om proletariats befrielse genom den sanna kommunismen” där Engels' och Cabets tankar försökte sammanföras. Och i december året därpå publicerade Götrek en översättning av kommunistiska manifestet där den religiösa prägelns endast återfanns i devisen ”Folkets röst är Guds röst” som fått ersätta orden ”Proletärer i alla länder förena er”.

Även om också andra förändringar hade gjorts i översättningen, exempelvis hade orden ”våldsam omstörtning” ersatts med ”radikal reorganisation”, var det i huvudsak Marx' revolutionära kommunism som presenterades. Götrek själv höll emellertid fast vid sin icariska socialism medan andra medlemmar av gruppen, som Sven Trädgårdh, anslöt sig till den nya upprorskommunismen. För många av kommunisterna hade dessa ståndpunkter bekräftats av vårens revolutionsförsök i Stockholm.

Marsupproret

Under inflytande av februarirevolutionen i Paris 1848 friskade de liberala och republikanska vindarna i även över Sverige. I samband med en moderat borgerlig reformbankett i huvudstaden den 18 mars utbröt ett formligt folkuppror.

Hantverkargesällerna och radikala republikaner som inte nöjde sig med en blygsam förändring av monarkin manade till massuppslutning för demokratiska rättigheter och republik. Militär kallades in och Stockholm förvandlades under flera dagar till ett regelrätt slagfält.

¹⁵ Gamby, a.a., sid 191.

I historieböckerna framställs ofta marshändelserna i Stockholm som ett tillfälligt ”pöbel-upplopp”. Men ur författaren Bunny Ragnerstams omsorgsfulla skildring, som bygger på samtida tidningsartiklar och polisprotokoll, framträder en bild som i allt väsentligt liknar revolutionsförsöken i Europas övriga storstäder det stormiga året:

”/Arbetarna/började överösa truppen med stenar från alla håll... Det var omöjligt för soldaterna att värja sig, flera av dem träffades under den överraskande attacken. Kapten Robson gav snabbt order. Truppen delades i två plutoner som formerade sig i halvriktad vinkel i gathörnet och la an neråt brinken och åt sidorna... Kaptenen kommenderade rotevis eld. Skotten ekade öronbedövande, salva efter salva. Folk flydde i panik åt alla håll. Många som träffades snubblade till men höll sig på benen. Andra föll, hjälptes på fötter och drogs in i skydd av gränderna. Men flera låg kvidande kvar på marken... Truppen drog sig bakåt... laddade om och sköt på nytt rotevis salva efter salva längs gatorna. Därefter ryckte den fram... och möttes av ny häftig stenkastning... i förbifarten sköt de ner mot de hopträngda folkmassorna. Men stenkastningen började också ge resultat, många av soldaterna var skadade, de flesta gevären obrukbara och de tvingades dra sig tillbaka”.¹⁶

När de upproriska började beväpna sig och försökte besätta Brunkeberg för att kunna beskjuta slottet drog militären fram artilleri. Kavalleriet lyckades emellertid slutligen storma barrikaderna innan kanonerna kom till användning.

Efter tre dagars strider kunde militären återupprätta kontrollen även om demonstrationer och oroligheter förekom under hela mars månad både i huvudstaden och landsorten. Ett tjugotal arbetare hade skjutits ihjäl under upprorsdagarna och ett par hundra sårats. Militären räknade omkring åttio sårade, varav två skottskadade, polisen ett trettiotal.

Även om upproret haft den spontana masskampens uppblående styrka fanns i bakgrunden en organiserande kraft av hantverkargesällor. Två år tidigare hade den medeltida skråordningen avskaffats. Detta innebar större frihet att söka arbete men samtidigt ökad social osäkerhet eftersom skråna stått för medlemmarnas trygghet vid sjukdom och dödsfall. Gesällerna hade därför allt oftare sökt sammansluta sig i hemlighet för att värna sina intressen. Ragnerstam visar att en sådan underjordisk gesällorganisation med målmedvetna revolutionsplaner uppenbarligen spelade en stor roll under upprorsdagarna. Några av dessa gesällor var säkerligen medlemmar av eller i kontakt med den kommunistiska gruppen.

Som organisation hade emellertid inte kommunisterna något inflytande över händelserna. Tvärtom försökte flera av dess medlemmar via bildningsföreningen arrangera möten för att hålla folk från gatorna. Det hindrade inte polisen från att utpeka kommunisterna när räfstens timma var slagen. Götrek själv greps och tvingades avslöja den hemliga sammanslutningens verksamhet, men bedyrade samtidigt att den inte hade någonting med våldsamheter att skaffa. Polisen lät sig nöjas med försäkringarna och en varning till Götrek att inga mer hemliga sammankomster skulle tillåtas.

Det var alltså efter dessa händelser som ett par av gruppens medlemmar, troligen Trädgårdh och Löwstädt, tog sig an det mödosamma arbetet att översätta den nya programskriften från London. I samband med att nederlagen för 1848 års revolutioner ute i Europa slog sönder de socialistiska och kommunistiska organisationerna förtvinade också den kommunistiska verksamheten i Sverige. Försök att bilda en ny arbetarförening och socialistiska tidningar i Stockholm under de första åren på 1850-talet stoppades genom åtal och några hårda domar. Sven Trädgårdh emigrerade till Amerika och Götrek flyttade ut till landsorten.

Det första verkliga försöket att skapa en socialistisk arbetarrörelse i Sverige var över.

¹⁶ Bunny Ragnerstam, *Arbetare i rörelse*, del 1, Södertälje 1986, sid 197.

Att erövra politisk makt är nu arbetarklassens stora plikt. Den tycks ha begripit detta, ty i England, Frankrike, Tyskland och Italien ser man ett samtidigt återupplivande av arbetarpartiet och det förekommer försök till dess reorganiserande. Det äger en förutsättning för framgång, numerären. Men den siffermässiga övervikten gör sig gällande först när siffrorna förenas i en kombination och när kunskapen leder dem. Det förgångnas erfarenhet har visat, hur missaktningen av det brödraband som borde ena och elda alla arbetare i skilda länder att stå fasta vid varandras sida i alla strider för frigörelse, ständigt har bestraffat sig genom att deras splittrade försök samt och synnerligen har krossats.

Karl Marx i "Inauguraladress för Internationella Arbetarassociationen" 1864¹⁷

11. Internationalen

Perioden av politisk reaktion i Europa efter nederlagen för 1848 års revolutioner varade inte för evigt. Nya omvälvande händelser bröt snart tystnaden.

I Italien ryckte Garibaldi's revolutionära nationalister fram mot landets enande i slutet av 1850-talet. Samtidigt utbröt det nordamerikanska inbördeskriget när plantagearistokratin's slavsystem i södern drabbade samman med industrikapitalismen och den borgerliga demokratin i norr. Landsflyktiga revolutionärer från 1848 års uppror i Europa kämpade på nordsidan för att förverkliga sina demokratiska ideal. Deras brev och skrifter nådde i en strid ström hem till de forna vapenbröderna i den gamla världen.

1859 utbröt storstrejk bland byggnadsarbetarna i Storbritannien som möttes av en omfattande strejkbrytarimport från kontinenten. De brittiska fackföreningarna försökte möta hotet genom intensiva kontakter och vädjan till solidaritet över gränserna. På brittiskt initiativ anordnades under 1860-talets första år ett flertal konferenser med arbetarrepresentanter från det europeiska organisationsliv som försiktigt vaknade på nytt. Konferensen 1864 i London skulle få en särskild betydelse.

Den 28 september samlades arbetare och socialister från flera europeiska länder till möte i S:t Martins Hall. De ville ge uttryck för sin solidaritet med den polska frihetskampen mot tsarväldet och med nordsidans kamp mot slavstaterna i det nordamerikanska inbördeskriget. Men mötets viktigaste uppgift blev att bilda den Internationella Arbetarassociationen, den första internationalen.

Dess politiska grundval var de tankar som sjutton år tidigare legat till grund för Kommunisternas förbund. Dess syfte var att organisera arbetarklassen över gränserna, fristående från borgerligheten. Den uttalade målsättningen var att kämpa om den politiska makten. "Arbetarklassens frigörelse kan bara vara dess eget verk!", inledningsorden till den nya internationalens stadgar, markerade att tiden för den självständiga arbetarrörelsens uppbygge var inne.

Internationalens led växte snabbt när tusentals engelska, franska och tyska arbetare anslöt sig genom arbetarföreningar och fackliga organisationer. Snart skulle den nya organisationen få sitt elddop.

¹⁷ Karl Marx & Friedrich Engels i *urval*, av Bo Gustafsson, Halmstad 1965, sid 195.

Den tyske källborgaren har ånyo råkat i en hälsosam skräck vid ordet: proletariats diktatur. Nåväl, mina herrar, vill ni veta hur denna diktatur ser ut? Betrakta Pariskommunen. Den var proletariats diktatur.

Friedrich Engels vid Pariskommunens 20-årsjubileum 1891¹⁸

12. Pariskommunen

Sommaren 1870 hade Napoleon III:s övermodiga franska kejsardöme förklarat Preussen krig. Det var en pajasartad krigsförklaring av ett skröpligt teaterimperium som inte insåg att världen hade förändrats. Det militariserade Preussen som tagit till sig industrialismens allra senaste landvinningar även på krigföringens område, lätt smulade sönder de franska arméerna.

I september störtades det vacklande kejsardömet och en "nationell försvarsregering" under Thiers' republikanska borgerliga ledning bildades. Republiken tvingades kapitulera i januari 1871 inför preussarnas övermakt. Segrarna besatte emellertid inte Paris där befolkningen beväpnats i ett nationalgarde som lovade blodiga och dyrbara gatustrider. Istället överläts avvärjningen av parisbefolkningen på Thiers' kvarvarande styrkor.

Men parisarna sa nej. I mitten av mars förjagade nationalgardet Thiers regering till Versailles och övertog makten i huvudstaden. Allmänna val utlystes till kommunen i Paris och den 28 mars proklamerades Pariskommunen. Den skulle leva i sjuttiofyra dagar.

Genom att en stor del av borgerligheten i Paris flydde över till versaillessidan kom kommunen först och främst att representera arbetarbefolkningen. Av nationalgardets hundratusen man var majoriteten beväpnade arbetare. Av det nittio-tal kommunalråd som utsågs i valet kom flertalet från de folkrika arbetarstadsdelarna. De flesta av ombuden från borgerskapets kvarter infann sig aldrig ens till kommunens sammanträden. Kommunens medlemmar tillhörde i stor utsträckning Blanquis anhängare, men något tiotal kom också från Internationalen.

Trots organisatoriskt kaos, bristande erfarenhet och snart nog krigets omedelbara krav hann kommunen klart markera sin inriktning.

Kommunarderna upprättade en statsapparat av ny typ där den privilegierade ämbetsmannakåren ersattes av val- och avsättbara representanter med vanlig arbetarlön. De ersatte den stående armén och polisen med allmän folkbeväpning, skiljde kyrkan från staten och undervisningen samt öppnade utbildningsanstalterna för alla.

Sociala åtgärder som att förbjuda nattarbete på bagerierna och avskaffa fabrikanternas straffsystem mot arbetarna visade vilka samhällskrafter som angav kursen.

Kommunen beslutade att alla fabriker och verksamheter som övergavs eller stoppades av sina ägare skulle övertas av arbetarna. En kooperativ organisering av arbetarna i industrin och manufakturerna planerades.

Men Pariskommunen skulle inte ha många dagar på sig att försöka förverkliga sina radikala ambitioner.

Med hjälp av preussarna gick versaillestyrkorna till offensiv i början av maj. I flera franska städer hade befolkningen under våren följt exemplet från Paris och bildat egna kommuner. Men nu var de alla, från Lyon i norr till Marseille och Toulouse i söder, nedkämpade.

Den 21 maj bröt Thiers trupper igenom försvarsringen efter rasande strider och inledde slutuppgörelsen. En vecka senare var kommunen besegrad.

De borgerligas hämnd mot Paris' arbetare kände inga gränser. Mitt i en av det moderna Europas huvudstäder genomfördes en folkslakt som saknade motstycke. På gator och torg, i

¹⁸ Friedrich Engels' förord till Karl Marx' *Pariskommunen*, Göteborg 1969, sid 21.

parker och på kyrkogårdar samlades kommunarder och arbetare ihop i tusental och sköts utan rättegång. Dag efter dag, vecka efter vecka.

Under tiden som de borgerliga kvarteren jublade och nöjeslivet återupptogs med de rikas uppdämda hämningslöshet staplades liken i arbetarkvarteren. Minst tjugotusen arbetare, kanske var det trettiotusen, ställdes upp mot väggen och arkebuserades.

När slakten slutligen avbröts var det inte av medlidande med Paris' arbetarbefolkning utan på grund av borgerlighetens obehag inför kadavren och oron för farsoter. Liken spärrade trafiken och fördärvade parkerna. I synnerhet när sommarvärmerna satte in.

”Vem minns inte, skrev en borgerlig tidning, trädgården, nej slaktbänken vid St. Jacquestornet, även om man blott något ögonblick sett en skymt därav? Upp ur denna fuktiga, nyss uppgrävda jord stucko här och där huvuden, armar, fötter och händer fram, och alldeles i jordytan såg man ansikten av lik som voro klädda i nationalgardistuniformer. Det var för ohyggligt. En fadd, äcklig lukt trängde ut ur denna trädgård, på vissa ställen blev den stundtals rent stinkande”. Och en annan tidning upprördes: ”Dessa uslingar som gjort oss så mycken skada medan de levde, skola väl inte få göra det ytterligare efter sin död”.¹⁹

Till dem som sköts på stället kom 45 000 parisarbetare som fördes bort i fångenskap. Flera tusen av dem avrättades, åter tusental slutade sina liv i straffkolonier på andra sidan jordklotet. Sammanlagt sveptes kanske hundratusen av Frankrikes och Paris' mest radikala arbetare och ungdomar bort av kontrarevolutionen.

Det var ett fruktansvärt nederlag, och det drog med sig Internationalen i djupet.

Internationalens upplösning

Den Internationella Arbetarassociationen hade aldrig varit någon enhetlig organisation. Tvärtom, samlades inom dess ramar ett brett spektrum av anhängare, från moderata brittiska fackföreningsmän till Bakunins anarkister. Nederlaget skärpte drastiskt de motsättningar som fanns inbyggda i rörelsen.

För Marx och hans anhängare bekräftade erfarenheten av Pariskommunen att arbetarklassen måste samlas inom ett eget politiskt parti som kunde ta kamp om statsmakten, ja, undanröja den gamla statsapparaten och upprätta sin egen stat, ”proletariatets diktatur”. Bara på det sättet kunde bourgeoisin berövas produktionsmedlen och dess motstånd brytas. Kommunens svaghet hade legat i att den inte ställt sig den uppgiften tillräckligt målmedvetet.

Termen ”proletariatets diktatur” hade Marx lånat från Blanqui som låtit den beteckna de konspirativa sällskapens maktövertagande i arbetarklassens namn. För Marx fick dock begreppet en djupare innebörd. Varje klassvälde var, menade Marx, i sista hand en klassdiktatur, oavsett om det upprätthölls genom ett enväldigt kejsardöme eller via en parlamentarisk republik. Den klass som ägde produktionsmedlen och kontrollerade samhällets tillgångar satte gränserna för samhällets utveckling och formade staten med dess lagar och maktmedel till ett värn för sin egen klassordning.

På samma sätt måste, menade Marx, arbetarna upphöja sig till härskande klass och lägga fast ramarna för samhällsbygget. Den borgerliga klassdiktaturen skulle tvingas ge plats åt den proletära. Liksom den framväxande borgerligheten hade skapat en statsmakt som passade dess egna syften skulle proletariatet bygga sig en egen stat för den proletära diktaturen. I Pariskommunen tyckte sig Marx se de nödvändiga dragen i denna nya stat; en revolutionär demokrati där alla offentliga funktioner, inom administration, rättsskipning och undervisning, valdes av de berörda och även kunde återkallas, där dyr byråkrati skars bort liksom

¹⁹ Lissagaray, *Kommunen 1871*, Stockholm 1871, en riktig gammal goding med förord av Fredrik Sterky, sid 405.

statsdignitärerna och deras privilegier samt där den stående krigsmakten ersattes av en allmän folkbeväpning. Bara med hjälp av en sådan stat kunde arbetarklassen göra produktionsmedlen till allmän egendom och bruka dem för hela befolkningens välfärd. På sikt skulle då klassamhället undanröjas och behovet av ett statligt tvångsinstrument för att upprätthålla någons klassmakt försvinna.

Anarkisterna drog den motsatta slutsatsen. Det var politiska partier och organisatorisk centralisering som ledde arbetarklassen i fördärvet. Arbetarna måste istället kämpa för att lokala kommuner tog över makten och omedelbart avskaffade staten.

Det klasslösa och statslösa kommunistiska samhället var en gemensam målsättning för dem alla, både "marxister" och anarkister. Men de skilda vägarna bar åt motsatt håll. Motsättningen var inte längre teoretisk. Den skulle bli oöverbryggbar inför varje prövning, varje avgörande steg framåt för arbetarrörelsen.

På kongressen i Haag ett år efter kommunens nederlag splittrades Internationalen. Marxanhängarna flyttade ledningen för rörelsen till New York för att den inte skulle falla i anarkisternas händer. I USA tynade emellertid organisationen bort och upplöstes formellt 1876. Anarkisterna å sin sida bildade en ny international som menade sig utgöra fortsättningen på den gamla.

Under denna period fick skillnaderna mellan den framväxande arbetarrörelsen i det industrialiserade Nordeuropa och den i söder också sitt ideologiska uttryck. I Spanien och Italien där storindustrin ännu inte utvecklats drogs hantverkararbetarna till anarkismens idéer om decentraliserad och "småskalig" samhällsorganisation. I norr blev arbetarrörelsens organisationscentrum det område där staten stod starkast och massindustrin växte mest våldsamt.

Överrumplingarnas tid är förbi, och revolutioner genomförs inte numera av små medvetna minoriteter i spetsen för stora, omedvetna massor. När det gäller en fullständig omgestaltning av samhällets organisation, måste massorna själva vara med, måste de själva redan ha fattat vad det rör sig om och vad de vågar liv och blod för.

Friedrich Engels 1895²⁰

13. Organisera massorna!

Den första internationalen hade haft ett av sina starkaste fästen i Frankrike där medlemmarna 1870 hade räknats i över tvåhundra tusen. Pariskommunens nederlag slog sönder den franska arbetarrörelsen och många av dess mest erkända ledare multnade bort i massgravarna. Centrum för organisationssträvandena blev istället Tyskland, där den socialistiska rörelsen praktiskt taget hade förintats efter 1848.

I det preussiska Nordtyskland hade industrialiseringen utvecklats allt snabbare men under starkt statligt inflytande i samhället. Den arbetarrörelse som föddes på 1860-talet hade också en helt annan inställning till staten än den som företräddes av de socialistiska sällskapen i exilmiljöerna. Ferdinand Lassalle, som hade deltagit i 1848 års revolution och varit en av Marx' medarbetare, blev dess främste företrädare.

Lassalle hade tagit Marx' mening om uppbrott från den borgerliga liberalismen till ledstjärna men överdrivit innebörden och betecknade alla klasser utanför proletariatet som en reaktionär massa. Samtidigt såg han inte staten som ett redskap i den härskande klassens händer utan var påverkad av den preussiska idealiseringen av statsmakten som en institution ovanför klasserna. Genom den allmänna rösträtten skulle arbetarklassen kunna ta över denna makt och bruka den i eget intresse. Och liksom bönderna en gång i tiden ofta hade vädjat till enväldiga konungar om stöd mot adeln tvekade inte Lassalle att begära statens stöd för arbetarnas sak gentemot borgerligheten. Att denna stat styrdes av junkrarnas Bismarck för att bland annat undertrycka den borgerliga liberalismen ändrade inte Lassalles inställning. Han ansåg tvärtom att arbetarrörelsen kunde stödja Bismarck i dennes kamp mot liberalerna om arbetarna i utbyte fick rösträtt och stöd för kooperativa strävanden.

Lassalles tankar låg till grund för bildandet av Allmänna tyska arbetarföreningen i Leipzig 1863, Tyskland första arbetarparti.

Först sex år senare bildade Wilhelm Liebknecht och August Bebel ett arbetarparti i staden Eisenach på grundval av Internationalens program. Skillnaderna mellan de två tyska arbetarpartiernas inställning till staten åskådliggjordes när den nordtyska riksdagen 1870 tog ställning för militäranslagen i kriget mot Frankrike. Lassalleanerna röstade för den egna statens krigsansträngningar, eisenacharna förklarade sig neutrala.

Trots de skilda synsätten gick de två partierna samman 1875 vid en kongress i staden Gotha. Även om Lassalle inte längre var vid livet kom hans tankar att prägla mycket av det nya tyska arbetarpartiets program. Dess positiva inställning till den existerande staten stod i skarp motsättning till Marx' tankar om den borgerliga klasstaten som måste bekämpas och ersättas av arbetarnas egen statsmakt.

Medan arbetarorganisationerna i södra Europa influerades av anarkismen, Frankrikes arbetarrörelse återföddes i splittringens tecken och de brittiska arbetarledarna höll sig till det fackliga växte det förenade tyska arbetarpartiet till en masskraft. Dess preussiskt präglade disciplin och uppbyggnad tillsammans med det tålmodiga fackliga och politiska organisationsarbetet istället för hastiga upprorsförsök, framstod som ett exempel för den marxistiska arbetarrörelsen i Europa. Samtidigt kom dess ursprungliga inställning till staten

²⁰ Friedrich Engels' inledning till Marx' *Klasstriderna i Frankrike...*, a.a., sid 56.

att leva vidare i partiets politiska gener och gå i arv till arbetarorganisationer i andra länder som såg till det tyska partiet för vägledning.

Andra Internationalen

Liksom inför den första internationalens bildande var det de brittiska fackföreningarna som mot slutet av 1880-talet manade arbetarrörelsen att återuppta de internationella samordningsförsöken. Appellen mottogs efterlängtat av de socialistiska partier och organisationer som åter börjat växa till i 1870- och 80-talets våldsamma europeiska industrialisering.

I juli 1889 samlades socialister från hela Europa till kongress i Paris. Det handlade återigen om brokiga skaror där fackföreningsinriktade briter förenades med tyska socialdemokrater och sydeuropeiska anarkister. Till den kaotiska samlingen kom också de franska så kallade "possibilisternas" världskongress som utlysts till samma stad och samma tid.

Frankrikes återuppvaknade arbetarrörelse var djupt splittrad mellan marxister, Blanquis efterföljare, anarkister samt de reformistiskt inriktade fackföreningsorganisatörer som hade fått nog av ständiga upprorsförsök. Arbetarklassen skulle, menade de sistnämnda, istället kämpa för krav som var möjliga, *possible*, att genomdriva. Dessa så kallade possibilister utgjorde därmed på sätt och vis en föregångare till senare tiders reformistiska arbetarrörelse.

De marxistiska och revolutionärt inriktade delarna av arbetarrörelsen samlades emellertid på den kongress som skulle gå till historien som grundaren av Andra Internationalen. Här återfanns kärnorna till de socialdemokratiska partier som under kommande år växte till väldiga massorganisationer i de flesta industrialiserade länder. Här fanns de som hade följt Marx i konflikterna med liberaler och anarkister. Lärofadern var borta sedan sex år men vapenbrodern Engels' ord en tid senare uttryckte vilka förhoppningar som åtföljde den nya internationalen: "Idag finns en enda stor internationell armé av socialister, som oupphörligt marscherar framåt, dagligen tillväxer i antal och utvecklas i fråga om organisation, disciplin, insikt och segervisshet".²¹

De socialistiska masspartiernas tid hade inletts. Den kom även till Sverige.

²¹ Samma källa, sid 45.

Styrmanen på Emelie, som stod på svag is nedanför fartyget, blev omringad av de strejkande. Då han bad att få gå upp på fast is innan han besvarade deras frågor om dagspenningen sade de: 'Därest styrman understår att betala mindre än 2:24 riksdaler i dagspenning skall styrman vara lik innan morgon afton.'

från en sjömansstrejk i Stockholm 1856²²

14. Nödår och strejk

Efter 1850-talets mörka decennium hade, i Sverige som på kontinenten, följt några politiskt ljusare år. 1860-talet var de liberala reformvännernas genombrottstid med Garibaldifester, rösträttspetitioner och en borgerligt anförd skarpskytterörelse som ett hot mot de gamla adelskretsarnas auktoritet. Reformivrarnas kampanjer kröntes 1865 av framgång när den gamla ståndsriksdagen avskaffades.

Även om riksdagsreformen hade föregåtts av upplopp i huvudstaden handlade den allra minst om någon revolutionär omdaning. Snarare kan den sägas stå som en symbol för den svenska överhetens samförstånd kring den starka staten där "pöbeln" hölls undan. När Louis de Geer lade fram förslaget till reform klargjorde han också, för att lugna aristokraterna: "Min mening är att landet ska styras av den tänkande delen av nationen". Det handlade om att ge rösträtt åt "några nya, icke några lägre, kategorier av medborgare".²³

Den nya tvåkammarriksdagen där rösträtt hette pengar, och – förstås – manligt kön, var skraddarsydd för storbourgeoisins behov. För att kunna väljas till Första kammaren krävdes en förmögenhet på 80 000 riksdaler eller en inkomst på 4 000 per år. Endast sextusen personer i Sverige uppfyllde de kraven. Denna första kammare valdes inte av folket utan av landstingen (vilka i sin tur utsågs av landskommunerna och städerna) och stadsfullmäktige i de största städerna. Rösträtten i kommunvalen var graderad efter inkomst. Den första kammaren, vars ledamöter valdes på nio år, utövade vetorätt över den andra kammaren.

För att få rösta till Andra kammaren, den "folkliga", krävdes en förmögenhet på minst 1 000 riksdaler eller en årsinkomst på 800. Bara drygt fem procent av befolkningen uppfyllde de kraven. I verkligheten förlorade många av de lägre samhällsskikten bland bönder och småhantverkare den rösträtt de hade haft under ståndsriksdagens tid!

Tillsammans med den nya riksdagsreformen genomfördes ett beslut om utvidgad näringsfrihet som rev ner gamla hinder mot att etablera fabriksrörelser och bedriva handel. Samtidigt skärptes straffen för deltagande i uppror och upplopp.

"Reformerna" i mitten av 1860-talet innebar alltså på inget sätt någon demokratisering av det svenska samhället. Makten försköts bara några steg från jorden till penningen utan att den gamla överhetsapparaten rubbades.

Arbetarföreningar

Ända sedan 1840-talet hade reformivrare från borgerligheten sökt utnyttja det "enkla folket" för sin egen politiska sak. Det var inte bara bildningscirkeln i Stockholm som tagits över av liberala högre stånds personer. Varhelst arbetare försökte sammansluta sig, kring bildningsverksamhet, hjälpkassor eller annan verksamhet, inskred liberala redaktörer, grosshandlare och fabrikörer och tog ledningen. Det gällde att förhindra "ansvarslösa" och "samhällsfientliga" individer från att "förleda" arbetsfolket till upproriskhet. Istället skulle arbetarna

²² Jane Cederqvist, *Arbetare i strejk – studier rörande arbetarnas politiska mobilisering under industrialismens genombrott*, Stockholm 1980, sid 52.

²³ Bunny Ragnerstam, *Arbetare i rörelse*, del 2, Södertälje 1987, sid 24. I Sten Carlsson och Jerker Roséns *Svensk historia*, del 2, Stockholm 1970 finns en redig genomgång av De Geers förslag sid 338 ff.

”fostras” till ansvarskännande och sparsamma medborgare som tillsammans med sina arbetsgivare verkade för en breddad riksdagsrepresentation.

Nödåret 1855 hade ytterligare övertygat borgerligheten om behovet av att ta kontroll över folket. Skräckslagna hade de liberala fabriköerna tvingats åse hur deras egna arbetare i förtvivlade hungerupplopp inte bara stormat mot den gamla aristokratin. Arbetarna hade, precis som nere i Europa, i lika hög grad angripit borgerligheten själv. Handelsmän och fabriksägare tvingades på flera håll barrikadera butiker och bostäder medan fönsterglasen klirrade.

När arbetare mot slutet av 50-talet i större skala försökte sammanluta sig i egna arbetarföreningar var de liberala ”arbetarvännerna” inte sena att ta över initiativet. 1860-talet blev de liberala arbetarföreningarnas blomstringsperiod. Arbetarna förhindrades effektivt från att föra sin egen talan genom stadgar som exempelvis förbjöd på förhand nedskrivna anföranden. Samtidigt kopplades föreningarna ofta till olika hjälpkassor och kooperativa handelsbodas som kunde utgöra tunga ekonomiska argument för arbetarna att ansluta sig.

Riksdagsreformen 1865 visade emellertid att den arbetarvänliga borgerligheten inte hade för avsikt att låta arbetarklassen få ”medborgarrätt”. De fruktansvärda svältåren 1867 – 68 vidgade också klyftan mellan borgarklassen och arbetarna.

Revolt och strejk

Om Sveriges historia är historien om upplopp och revolter måste 1860-talets sista år stå som något av en symbol över upprorsandan. Under trycket av hungertiderna och överhetens nonchalans exploderade raseriet bland arbetare och fattigfolk över hela landet. Skaror av arbetsfolk drog igenom de fina kvarteren, krossade rutor, inventerade butiksförråd, stormade överklassfester och läxade upp överhetspersoner. På några håll manades öppet till beväpning och myteri. Krav på bröd och rättvisa blandades stundtals med rop på republik och frihet.

Borgerligheten kastade sig i armarna på det gamla Överhettssverige, mobiliserade militär och skarpskyttar, ja, även många liberala arbetarföreningar, mot ”pöbelupploppen”. Hårda fängelsestraff och den största emigrationsvågen någonsin, som drog med sig många av de mest upproriska arbetarna, kunde emellertid aldrig återställa den ordning liberalerna drömde om.

När den ekonomiska konjunkturen vände uppåt och tiderna blev bättre från slutet av årtiondet avlöstes hungerupploppen av en ny tids strider, ”striken”.

Såväl arbetare som gesäller hade tidigare brukat arbetsnedläggelsen som vapen. Men det handlade oftast om korta och tillfälligt uppblossande protester. Från 1869 inleddes emellertid en formlig strejkvåg över landet där arbetarna stundtals organiserade verkliga strejkledning och stödkassor för att kunna hålla ut över en längre tid. Bara i Stockholm genomfördes under perioden 1869–74 tjugofem strejker, där mureriarbetarnas sammanhållning och uthållighet framstod som föredöme.²⁴

Bakgrunden till att upploppen alltmer ersattes av organiserade strejker var att Sverige höll på att hinna ifatt industrialiseringen i Europa. Under 1840-talet fanns ännu endast enstaka industrier i Sverige vilka sysselsatte sammanlagt omkring 20 000 industriarbetare. Tjugo år senare hade industriarbetarklassen vuxit till över 50 000 i hundratals industrier över landet. Och utvecklingen accelererade.

För att kunna genomföra sammanhållna och utdragna strejker krävdes organisering. Företrädare för de strejkande måste utses att frambära kraven till arbetsgivaren. Ekonomiskt

²⁴ Cederqvist, a.a., sid 33.

underhåll måste samlas in. Sammanhållningen garanteras genom allmänna möten där löften gavs att inte svika. De som inte ville strejka måste i solidaritetens namn förmås att lägga ned arbetet och strejkbrytare förjagas. Dessutom måste någon form av kontrakt kunna slutas med de arbetsgivare som gick med på kraven.

De liberala arbetarföreningarna, där arbetsgivarnas kretsar styrde, dög inte för sådana uppgifter. De strejkande måste organisera sig själva. Så föddes fackföreningarna. Först som tillfälliga strejkorgan, senare som varaktiga klassorganisationer. 1870-talets första strejkar upplevde flera trevande försök till föreningsbildande bland exempelvis huvudstadens murerarbetare, timmermän, snickare och kakelugnsmakare. Lågkonjunktur åren som följde under andra hälften av 70-talet pressade emellertid tillbaka strejkerna och organisationsförsöken.

Men fröna hade satts och myllan för den nya klassens organisation blev alltmer bördig.

Lyckligtvis behöver Sverige ej frukta socialismens eller kommunismens opraktiska läror... Varken på landet eller i städerna finnas vidare elementer för närandet av herr Palms agitation.
Öresundsposten i december 1881²⁵

15. Mäster Palm

Det tog mer än trettio år efter Götreks och Sven Trädgårdhs första initiativ innan de socialistiska idéerna slog rot i Sverige. Efter Skandinaviska sällskapet och de socialistiska tidningarnas undergång i början av 1850-talet hade de skingrade anhängarna gjort nya försök att sprida det radikala europeiska budskapet.

Under Bakunins besök i Sverige 1863 bildades ett nytt skandinaviskt sällskap där Rudolf Löwstädt, en av medlemmarna i den gamla kommunistiska gruppen, figurerade. Men Löwstädt var inte längre någon radikal skrädaregesäll utan välbeställd fabrikör, sällskapet blev en liberal samlingspunkt och Bakunin mottogs välvilligt hos kungen.

Även om några svenskar finns registrerade som medlemmar av den Internationella Arbetarassociationen är det inte känt om de bedrev någon politisk verksamhet. Bunny Ragnerstam misstänker dock att en annan av 40-talskommunisterna, Gottfrid Lindman, som 1866 tog initiativ till en arbetarförening i Göteborg kan ha varit ansluten till Internationalen. Arbetarföreningen togs emellertid raskt över av arbetsgivarna och Lindman uteslöts ur den förening han själv bildat. Han förbjöds av domstol att befatta sig med arbetarföreningen, avskedades från sitt arbete, hotades med tvångsarbete för "lösdriveri" och tvingades lämna Göteborg.²⁶

En skånsk skrädaregesäll som i februari 1873 under en gesällvandring anslöt sig till Internationalens tyska parti, skulle emellertid lyckas bättre. Han hette August Palm.

Socialdemokraterna

Hösten 1881 flyttade Palm tillbaka till Sverige efter att en tid ha levat i Danmark. Där hade han agiterat för de danska socialdemokraterna men blivit svårt misshandlad av motståndare och kunde inte stanna. Den hemska erfarenheten tycktes inte hindra honom från att fortsätta agitationen i hemlandet.

I november kallade Palm till föredrag över ämnet "Hvad vilja socialdemokraterna?" på hotell Stockholm i Malmö. Han summerade själv resultatet av den socialistiska upptakten: "Lokalen var fullsatt av en intresserad publik, övervägande ur borgareklassen, såsom hantverkmästare, fabriker, läkare och tidningsmän. Endast ett fåtal voro yrkesarbetare. Mötet väckte ganska stor uppmärksamhet och refererades av tidningarna mycket utförligt och i de flesta till och med riktigt vänligt. Ett par tidningar voro så artiga att de förutspådde mig ett riksdagsmandat vid nästa val".²⁷ Men välviljan skulle få ett snabbt slut när det visade sig att Palms budskap fick gehör inom arbetarklassen.

Under de närmast följande åren satsade den envise skraddaren allt på att sprida de socialistiska idéerna och samla de spridda socialister som på ett eller annat sätt kommit i kontakt med dem. Genom agitationsresor över landet, start av socialistiska tidningar som *Folkviljan* och *Social-Demokraten*, arbetarmöten och kongresser försökte Palm ge socialismen en fast organisation inom arbetarklassen. Föreningar upprättades och föll ihop. Tidningar startades och försvann. Men trots förlöjliganden i pressen, trakasserier från

²⁵ August Palm, *Ur en agitators lif*, Stockholm 1904, Palms egen berättelse om hur det hela började, sid 35.

²⁶ Ragnerstam, a.a., del 2, sid 109.

²⁷ Palm, a.a., sid 31.

lokaluthyrare och polis, motstånd från både högersinnade och liberaler, personlig ekonomisk ruin och fängelse kunde Palms initiativ inte stoppas. Tiden var mogen för arbetarrörelsen.

Fackföreningarna

1880-talet inleddes med ekonomisk högkonjunktur. Liksom tio år tidigare ökade antalet strejker när efterfrågan på arbetskraft steg och arbetarnas styrkeposition förbättrades. Organisationsfröna från 70-talet hade slagit rot och de fackliga plantorna spirade. Nederlaget för den stora Sundsvallsstrejken 1879, där sågverksarbetarna besegrades av militär, övertygade tusentals arbetare runt om i Sverige: utan organisation är ingen varaktig framgång möjlig. I strejkernas spår växte fackföreningar.

Ända sedan 1840-talet hade radikala arbetare försökt skapa organisationer där arbetarna själva var herrar. Det tog alltså nästan ett halvt sekel innan detta blev möjligt. Kännetecknet för de nya fackföreningarna var att arbetarna samlade sig självständigt från överheten och arbetsgivarna. Föreningens syfte var inte längre att befrämja ”bildning och sparsamhet” utan att upphäva konkurrensen mellan arbetarna för att, som det hette i motiveringen till en av de första fackföreningarna, ”vinna en något fastare ställning i vårt förhållande till våra principaler”, det vill säga gentemot arbetsgivarna.²⁸

Under 1880-talet bildades omkring 250 fackföreningar runt om i landet och omfattade 1890 cirka 15 000 medlemmar. De växte mitt i den industrialisering som under årtiondet ökade antalet fabriksarbetare till nästan hundratusen. Och de tvingades stundligen konfrontera försök från liberala ”arbetarvänner” att omvandla dem till harmlösa bildningscirkel och handelskooperativ av gammal typ.

Ett av de mer aparta försöken att hindra fackföreningarnas framväxt utgjordes av brännvinskungen LO Smiths så kallade arbetarringar där arbetare lockades köpa andelar i ett väldigt affärskooperativ. Smith förklarade själv syftet med sin verksamhet: ”Mina arbetarringar, för vilkas organisation och förkovring jag icke lämnade någon möda ospard, sökte jag i bästa mening göra till en motvikt mot den socialistiska propagandan, och skraddaren Palm blev regelbundet utkörd, varje gång han med sin närvaro hedrade arbetarringarnas möten och förhandlingar”.²⁹

Ringrörelsen samlade under något år i början av 80-talet tiotusentals arbetare och lyckades kväva några av de första fackliga försöken genom att värva deras mest driftiga krafter. Men Smith tvingades ändå förgrämd konstatera: ”Arbetarna förstodo icke sitt eget bästa, och här i vårt land möttes min välvilja för arbetarnas bästa genomandade tanke av motstånd och misstro”. Det var skraddaren som avgick med segern.

Fackföreningarna säkrade sin oberoende ställning först när de förenades med de socialistiska idéerna. Och omvänt nådde det socialistiska försöket varaktig framgång först när det förenades med detta fackliga uppbygge. För den föreningen krävdes inte bara att oviljan hos många socialdemokratiska intellektuella att ge sig in i ”massarbete” övervanns. Den krävde också hård kamp mot liberalernas försök att ta över fackföreningarna, som de en gång tagit kontroll över arbetarföreningarna.

I mitten av 1880-talet stod slaget mot liberalerna inom den centralkommitté som bildats ett par år tidigare av Stockholms fackföreningar. Socialdemokraterna segrade och fack-

²⁸ Ur protokoll från Stockholms Träarbetareförening 5 sept 1880, citerat av Kjell Östberg, ”Den tidiga socialdemokratin”, tidskriften *Fjärde Internationalen* nr 1/78.

²⁹ *L.O. Smiths memoarer*, Karlskrona 1913, sid 69 f. En verkligt pedagogisk betraktelse över de liberala ”arbetarvännernas” upphöjda självgodhet.

föreningarna anslöt sig till ett program för klasskamp och socialism. Det blev upptakten till fackliga organisationsförsök med socialistiska förtecken över hela landet.

I och med inriktningen på fackföreningarna förverkligades äntligen Palms dröm om en socialistisk rörelse som inte bestod av ”intelligentsare” som bara ”upplyste varandra”. På initiativ av den starka skånska arbetarrörelsen inkallades en rikskongress för arbetarorganisationer till Stockholm pingsten 1889. När de 49 ombuden samlades i en föreningslokal på Tunnelgatan representerade de 51 fackföreningar och 16 socialdemokratiska föreningar med ett sammanlagt medlemsantal av 3 194.

De hade kallats för att visa att ”socialismen slagit upp sina bopålar för alltid här i gamla Sverige”. Och de bildade ett ”svenskt socialdemokratiskt arbetarparti på klasskampens grund”.³⁰

³⁰ Ur ”Manifest till Sveriges klassmedvetna arbetare”, återgivet i *Social-Demokraten* 15 januari 1889.

Det var oss en sann glädje att i söndags övervara skolans avslutning för läsåret; att höra med vilken säkerhet barnen svarade på frågor om utvecklingen och socialismens läror mm och de gjorde det så, att kanske många vuxen, som kallar sig klassmedveten, skulle känna sig 'enkel' inför dessa små.
tidningen Social-Demokraten rapporterar från en socialistisk söndagsskolas termins-avslutning i juli 1891³¹

16. Arbetarnas armé

De socialdemokratiska uppbyggnadsåren ägde rum när industrikapitalismen bröt igenom alla barriärer och arbetarklassen växte explosionsartat. Mellan 1890 och sekelskiftet ökade antalet fabriksarbetare i Sverige från 93 000 till 265 000. Stora arbetsplatser med hundratals arbetare började ersätta de små verkstäderna och folkvandringen till städerna skapade inte bara olidlig trångboddhet utan också febrig utbyggnad av arbetarstadsdelarna.

Genom att själva ta initiativ till fackföreningar hade liberalerna i början försökt dra klasskampsgadden ur den nya rörelsen. Men när försöket misslyckades bekämpades fackföreningarna hårdnackat av såväl konservativa som liberala fabrikörer. Otaliga var de arbetare som avskedades och vräktes från bolagens bostäder för sina försök att bilda föreningar bland kamraterna. Medan svartlistade pionjärer tvingades in i emigrantleden misshandlades och förjagades socialdemokratiska agitatorer från bruk och gods.

Med hjälp av häktningar och lagstiftning hade de tidigare socialistiska försöken kvävts. Metoderna brukades även denna gång. De socialdemokratiska ledarna, från August Palm och Axel Danielsson till Hjalmar Branting, dömdes till kännbara fängelsestraff för kritik av myndigheterna. 1899 antog riksdagen den så kallade Åkarpslagen som förbjöd varje "försök att tvinga någon att delta" i en arbetsnedläggelse. Lagen riktade sig därmed mot själva kärnan i den fackliga kampen, sammanhållningen, och brukades också flitigt mot facklig strejkagitation.³²

Men ingenting tycktes bita på denna nya arbetarrörelse.

När bolagets handelsbod vägrade ge kredit åt strejkande organiserade arbetarna själva livsmedelsförsörjningen. På så sätt bildades kooperativa föreningar, inte under liberal utan socialistisk flagg. När lokalutyrare och myndigheter vägrade upplåta plats åt socialistiska eller fackliga möten byggde arbetarna Folkets hus och folkparker. När skolläraren och prästen förbannade socialistspöket inför arbetarbarnen ordnade föräldrarna socialistiska söndagsskolor och sagostunder.

När den minimala rösträtten hindrade arbetarna från att manifestera sitt stöd för arbetarpartiet gick de samman med missnöjda liberaler i en väldig rösträttsrörelse med demonstrationer, folkriksdagar och politiska strejker. I andrakammarvalet 1890 fick socialdemokraterna endast 749 röster trots att partiet då räknade nästan sjutusen medlemmar. Massan av arbetare saknade ju helt rösträtt. Efter en första framdriven rösträttsreform 1909, som gav närmare en femtedel av befolkningen rösträtt, kastades förhållandet drastiskt om så att det socialdemokratiska väljarantalet var mångdubbelt större än antalet medlemmar.

Arbetarrörelsen banade sig fram genom ett klasskampslarm som vida överträffade 1800-talets tidigare upploppsår. Norbergsstrejken 1891–92 med massvräkningar och bittert nederlag, nödhjälpskravallerna i Stockholm 1892, polisattacken på rösträttsmanifestationerna tio år senare, de ideliga strejkerna i försvar av nybildade fackföreningar som gjorde sekelskiftets Sverige till det kanske mest strejk- och lockoutrabbade landet i Europa... under oräkneliga

³¹ Helena M Henschen mfl, *Barn i stan – från sekelskifte till sjuttital*, Kristianstad 1979, sid 70.

³² Ragnar Casparssons *Saltsjöbadsavtalet i historisk belysning*, Karlskrona 1966, ger en utförlig historisk bakgrund till arbetsmarknadslagstiftningen.

drabbningar restes en underklassorganisation som samhället aldrig tidigare upplevt. Vid sekelskiftet hade fackföreningsmedlemmarnas antal fyrdubblats till 66 000 i ettusen föreningar. Under de följande sju åren fyrdubblades antalet på nytt. 1907 stod den nya rörelsen vid sin första höjdpunkt.

Med 186 000 medlemmar i den socialdemokratiskt anförda fackliga landsorganisationen, 133 000 medlemmar i partiet och ytterligare tusentals anhängare i arbetarorganisationer på samhällslivets olika områden intog den svenska socialdemokratin en hedrande plats i den internationella arbetararmé som Engels talat om efter Andra Internationalens bildande.

Om vi gav en maskin till Centralafrikas vildar, vad skulle de göra med den? Kanske skulle de börja dansa runt den eller lägga ännu en gud till det stora antal de redan har. Kanske ska vi också skicka med européer som kan driva maskinerna. Vad de infödda skulle göra med dem, det vet jag inte... Kanske kommer de infödda att slå sönder våra maskiner, kanske kommer de också att slå ihjäl oss eller till och med äta upp oss... Om vi européer kom dit med verktyg och maskiner, skulle vi vara vildarnas försvarslösa offer. Därför måste vi komma dit med vapen i hand, även om Kautsky kallar det för imperialism.

ur den holländske delegaten van Kols anförande på Andra Internationalens kongress i Stuttgart 1907³³

17. Imperialismen

De socialdemokratiska masspartierna hade byggts upp när kapitalismen bröt igenom i världsskala. 1800-talets sista decennier var de kapitalistiska världsimperiernas framväxt, en tid när nya kolonialvälden upprättades och storbolagen började göra hela jorden till verksamhetsfält. Det var den segrande bourgeoisins stund, när storindustrins och bankernas ägare slog sig samman till mäktiga monopol vars affärsintressen dirigerade staternas utrikes- och militärpolitik. Det var inledningen till imperialismens epok.

De nya arbetarpartierna och deras fackföreningar kämpade sig under dessa år fram genom fångslanden, förbud, censur, trakasserier, avsked och svartlistningar. Men deras led fylldes på i samma takt som industrialiseringen fortgick och arbetarklassen växte i storlek. Arbetarorganisationernas styrka var omöjlig att nonchalera och deras krav kunde inte alltid kämpas ned. Den ökande produktiviteten inom industrin och utplundringen av andra världsdelar gjorde det också möjligt för kapitalisterna att göra eftergifter. Våldsamma upplopp med förstörelse och undertryckande kunde kosta mer än höjda löneavtal och sociala förbättringar.

Möjligheten för de växande arbetarorganisationerna att sluta stillestånd mellan drabbningarna och successivt förbättra arbetarbefolkningens villkor påverkade de revolutionära målsättningarna. Det var uppenbarligen inte nödvändigt med omedelbara uppror för att förbättra de arbetandes villkor.

Efter Engels' död 1896 förklarade hans nära medarbetare Eduard Bernstein i en serie artiklar att Marx' idéer måste revideras på några avgörande punkter. Kapitalismen gick inte mot sammanbrott och arbetarklassen utarmades inte alltmer. Revolutionen kunde ersättas av den allmänna rösträtten och socialt reformarbete. Den villkorlösa internationalismen från Kommunistiska manifestets dagar gällde inte längre. Genom de förbättrade levnadsvillkoren och rösträtten var manifestets ord ”proletären har inget fosterland”, förlegade. När det ”verkligen gäller för nationen viktiga intressen, skrev Bernstein, får internationalismen icke bli anledning till svag eftergift mot de utländska intressenas anspråk...”³⁴

I kölvattnet på Bernsteins så kallade revisionism följde många av de socialdemokratiska partiernas ledare. Några förespråkade en ”socialistisk kolonialpolitik” och stöd till den egna nationens koloniala erövringar. Andra menade att de socialdemokratiska partierna kunde rösta för militäranslag och statsbudgetar om det ”gynnade arbetarna”, ja, även ingå i koalitionsregeringar med borgerliga partier.

De gamla marxisterna, som Karl Kautsky och August Bebel, avvisade emellertid med skärpa de nya idéerna som också besegrades på kongress efter kongress inom Andra Internationalen. Samtidigt bekräftades de ursprungliga revolutionära och internationalistiska principerna.

³³ Jan Sandegren, *Arbetarklassen och de förtryckta folken*, Uddevalla 1974, innehåller många utsnitt ur dokument och resolutioner från Andra Internationalen vad gäller imperialismen och militarismen, sid 84.

³⁴ Sandegren, a.a., sid 46.

Förändrades i praktiken

I den praktiska verkligheten förändrades emellertid partiernas beredskap att vidta revolutionära och omstörtande åtgärder om läget så krävde. Inom riksdagsgrupper, på partikanslier och fackföreningsexpeditioner vann revideringarna anklag. De svarade bättre mot den dagliga erfarenheten av motionskrivande och avtalsförhandlingar. För det växande skiktet av funktionärer, journalister och ombud som levde av organisationerna var revolutionära äventyr heller inget lockande perspektiv. Allt oftare hämtades dessa socialister från de "bildade" klasserna som levde långt ifrån de mest utblottade arbetarnas vardag. Tillsammans med de bättre lottade arbetarnas tveksamhet inför handlingar som kunde riskera deras ställning skapades en mäktig social kraft som urholkade de revolutionära deklARATIONERNA.

Tydligast märktes detta inom internationalens ankare, den tyska socialdemokratin. Från 1878 hade partiet levt under Bismarcks socialistlagar i tolv år och förbjudits annan verksamhet än valdeltagande och riksdagsarbete. Trots detta hade ett oförtröttligt illegalt organisationsarbete stadigt ökat partiets styrka och givit det miljonstöd i valen. Men medan arbetare som agiterade för partiet kunde åtalas och fängslas var riksdagsrepresentanterna fredade. Därigenom kom partiets riksdagsgrupp att få en väldig tyngd. När socialistlagarna avskaffades 1890 innehöll emellertid den socialdemokratiska riksdagsgruppens trettiofyra ombud inte en enda industriarbetare. Och utvecklingen förvärrades.³⁵

Mellan 1900 och 1914 tredubblades antalet funktionärer i förhållande till medlemsantalet i det tyska partiet och de vanliga arbetarna fick allt svårare att göra sig gällande. På partikongressen i Jena 1911 var exempelvis inte mer än drygt tio procent av delegaterna arbetare, de övriga utgjordes till största delen av anställda inom arbetarrörelsens olika organisationer.³⁶

En ung generation socialdemokrater som blev aktiv på 90-talet revolterade emellertid mot den urartning de tyckte sig uppleva i ett parti där teorin sa en sak men praktiken en annan. De backade upp de gamla ortodoxa marxisterna mot revisionisterna men krävde samtidigt att partiernas verksamhet skulle förändras. Inom den tyska socialdemokratin företrädde de av namn som Rosa Luxemburg och Karl Liebknecht. De fick sällskap inom Andra Internationalen av de ryska socialdemokraterna kring Lenin, av österrikarna Hilferding och Otto Bauer med flera.

Efter det ryska revolutionsförsöket 1905 som för första gången på mer än trettio år åter sände revolutionsappeller över Europa, fick den unga vänstern vind i seglen. Aldrig hade Andra Internationalens deklARATIONER flammats så röda. Men verkligheten gnagde vidare och snart skulle illusionen rämna.

³⁵ Bo Gustafsson, *Marxism och revisionism*, Uppsala 1969, sid 24.

³⁶ Samma källa.

Då det för varje dag som går blir allt tydligare att den svenska överklassen och de reaktionära tidningarna söker driva upp en stämning för att med vapenmakt möta Norge i dess kamp för sin frihet, så uttala de i Stockholm samlade representanterna för Sveriges arbetande ungdom...:

att det är Sveriges arbetares och dess arbetande ungdoms oryggliga beslut att aldrig efterkomma en vädjan till vapen;

att Sveriges arbetare äro beredda att nedlägga arbetet över hela landet för att förhindra ett krig;

att Sveriges arbetande ungdom helt säkert är besjälad av den uppfattningen att det är dess plikt att vid en eventuell mobiliseringsorder vägra ställa sig under fanorna, väl vetande att vapnen – om de skulle riktas mot någon – icke borde riktas mot **norrmen**...

ur uppropet Ned med vapnen! från Socialdemokratiska ungdomsförbundets kongress 1905³⁷

18. De unga röda

När det svenska socialdemokratiska partiet höll grundningskonferens 1889 fanns inget förslag till partiprogram förberett. Det nya partiet gav därför istället sin anslutning till socialdemokratins allmänna ståndpunkter som de uttrycktes av framförallt den tyska socialdemokratin. Där gällde ännu Gothaprogrammet med dess positiva inställning till den existerande staten. Även om svenska socialdemokrater som Axel Danielsson och Atterdag Wermelin hade riktat hård kritik mot ”kompromissen i Gotha”, är det tydligt att denna kompromiss också kom att prägla den svenska socialdemokratin.

Att den svenska socialdemokratin var en revolutionär rörelse framstod som närmast självklart bland pionjärerna. Men på vilket sätt var den revolutionär? I sitt berömda gävletal 1886 förklarade Hjalmar Branting att socialismen var ”revolutionär i princip”, för att den inte ville lappa på det gamla, ”men den är icke revolutionär i den mening att den skulle egga till planlösa attentat mot enskilda motståndares person och egendom”. Branting underströk emellertid att socialisterna inte skulle väja för revolutionära och olagliga vägar om ”de naturliga banorna” för utvecklingen stängdes. Förutsättningen för en ”fredlig” och laglig arbetarrörelse var, menade han, att arbetarklassen gavs medborgerliga rättigheter. ”Allmän rösträtt är således priset, för vilket bourgeoisin kan få köpa sig avveckling medelst administration, istället för konkurs, anhängiggjord vid revolutionens domstol”.³⁸

Det var ungefär den uppfattningen om det revolutionära i socialdemokratin som vägledde grundningskongressens ställningstaganden. Axel Danielsson hade från fängelset insänt ett resolutionsförslag där socialdemokratin förklarade sig vara ”ett revolutionärt och icke ett parlamentariskt parti”, men förslaget togs inte upp till behandling.³⁹

Under partiets första år stod ofta heta strider om vilka vägar arbetarrörelsen skulle gå för att nå den socialistiska målsättningen. Partiet hade omedelbart anslutit sig till Andra Internationalen där debatterna tidigt stormade kring revisionism och ”ministersocialism”. 1891 utmanades Lassalles gamla föreställningar när Marx' kritik av Gothaprogrammet publicerades, nästan ett årtionde efter hans död.

Kritikens viktigaste punkt gällde synen på staten. Marx skrev med eftertryck: ”Mellan det kapitalistiska och det kommunistiska samhället ligger perioden för det enas omvandling till det andra. Mot den svarar också en politisk övergångsperiod, vars stat inte kan vara något annat än *proletariatets revolutionära diktatur*”.⁴⁰

³⁷ *Verksamhetsberättelse för Sveriges socialdemokratiska ungdomsförbund 1905.*

³⁸ Hjalmar Branting, *Tal och skrifter*, del 1, Stockholm 1926, sid 115.

³⁹ Bengt Ahlsén m fl, *Från Palm till Palme – den svenska socialdemokratins program 1882–1960*, Stockholm 1972, sid 34.

⁴⁰ Karl Marx, *Till kritiken av det socialdemokratiska Gothaprogrammet*, Stockholm 1928, sid 31.

Den revolutionära innebörden i Marx' åskådning hade, som de socialdemokratiska ledarna mycket riktigt ofta underströk, ingenting att göra med "planlösa attentat" och våldsutbrott. Men att reducera det revolutionära till den socialistiska produktionsordningens omvälvande innebörd, låg långt ifrån Marx' synsätt. Det var att bortse från den nyckel till omvandlingen som, enligt Marx, bestod i att arbetarklassen upprättade sin egen statsmakt i den gamlas ställe. Denna revolutionära kärna i marxismen kom emellertid oftast att döljas när stickor och strån yrde på kongresserna om våld eller icke-våld, parlamentarisk verksamhet eller direkta aktioner, reformer eller uppror.

Vid den tyska socialdemokratins kongress i Erfurt samma år som Marx' gothakritik publicerades antogs ett nytt partiprogram som rensade bort det mesta av Lassalles tankegods. Däremot kvarstod dunklet kring synen på staten. Det präglade också debatten bland svenska socialdemokrater. Vid partikongressen i Norrköping 1891 närmade sig ombuden Marx' uppfattningar. Danielsson talade om "proletariatets revolutionära diktatur" och i resolutionerna angavs det parlamentariska arbetet främst som "ett gott agitationsmedel". Arbetarna manades att lära sig vapnets bruk i frivilliga skytteföreningar och "det organiserade våldet" sågs som en sista möjlig utväg. Men redan året efteråt talade Danielsson om att socialismen kunde förverkligas "genom den nuvarande staten och kommunen", en ståndpunkt som kritiserades av andra ledande socialdemokrater som Fredrik Sterky.⁴¹

Oenigheten och oklarheterna om de revolutionära målsättningarna levde vidare inom socialdemokratien alltmedan taktiken anpassades till de rådande förhållanden som ännu inte tillät några revolutionära stormningsförsök. Samma sociala förändringar, som inom den tyska socialdemokratien skapade grogrund för revideringar av de ursprungliga klasskampsuppfattningarna, ägde också rum i den svenska arbetarrörelsen. Den europeiska vänstergeneration som vid sekelskiftet kritiserade klyftan mellan Andra Internationalens teori och praktik fick därmed sina efterföljare även i Sverige.

Vänstern

De radikalaste kritikerna återfanns inte oväntat bland ungdomen. 1896 hade några socialistiska ungdomsklubbar på olika håll i landet förenats till Socialistiska ungdomsförbundet. Initiativtagarna hade uppfostrats inom de socialistiska söndagsskolorna och ville se radikalare tag från arbetarrörelsen istället för det till synes ändlösa organisationsarbetet. Många av dem inspirerades av den europeiska anarkismen som ännu verkade inom Andra Internationalen. De gick i folkmun under benämningen "unghinkar" efter Hinke Bergegren, den svenska socialdemokratins revolutionära agitator: "För min del, hade Hinke förklarat, anser jag småmord vara alldeles utmärkta, och sådana attentat sätter skräck i de härskande i samhället. Vi skall ingjuta det gift som heter hat, så att vi blir mogna för vilket våld som helst". Det var tongångar som stod i bjärt kontrast till den växande försiktigheten från de socialdemokratiska ledarna.

Bland de socialistiska ungdomarna fanns emellertid också de vänsterkritiker som istället för att idealisera radikala fraser och "direkt aktion" sökte vägar att organisera arbetarungdomens massor. Det hade de individualistiska anarkisterna misslyckats med och ungsocialisterna nådde aldrig utöver ramarna för en ganska trång krets.

Under ledning av Per Albin Hansson och Fabian Månsson bildades 1903 en ny organisation, Sveriges socialdemokratiska ungdomsförbund. Inom det nya förbundet, som snabbt växte till Europas största socialistiska ungdomsorganisation, föddes en revolutionärt och marxistiskt sinnad vänstergeneration, i folkmun kallad "ungdemokraterna" för att skilja dem från hinkarna. Den hämtade ideologisk inspiration från de nya radikala krafterna inom Andra

⁴¹ Ahlsén m fl, a.a., sid 40.

Internationalen vilkas kritik mot ”revisionismen” och konservatismerna inom framförallt det tyska partiet mottogs girigt av svenska ungdomsklubbister.

En symbol för denna generation blev tidningen Stormklockan som började utges 1908 med Zäta Höglund som redaktör. Den hade hämtat sitt namn från ett försök av August Palm 1893 att starta en ny socialistisk tidning i besvikelse över socialdemokratins utveckling. Veteranens stormklocka skulle, som det hette i första numret, ”kämpa för den socialistiska världsåskådningen, utan att därför fördjupa sig i parlamentariska funderingar. Parlamentarismen är och kommer att vara korrumpierad så länge klassamhället existerar”.⁴² Men Palms pengar tog slut och utgivningen upphörde. Bättre gick det för ungdomsförbundet och Stormklockan blev den marxistiska vänsterns ledande språkrör i Sverige.

Kritiken

En gemensam nämnare för den växande kritiken inom arbetarrörelsen var missnöjet med att toppstyrningen hårdnade i samma takt som ledarna slöt överenskommelser med borgerlighetens liberala företrädare. Partiledningen är ”alltför slingerbultaktig och förhandlande *utåt*, medan den med översitteri och hån bemöter en och var inom partiet, som vågar ha från dessa herrars ledare avvikande åsikter”, morrade Palm.⁴³

Det var framförallt partiledningens agerande i rösträttsfrågan som upprörde känslorna. Efter årtal av rösträttskamp röstade Branting i riksdagen 1906 för ett liberalt förslag som uteslöt kvinnlig rösträtt och lät det gamla systemet bestå i stort sett intakt. Förslaget föll på Första kammarens veto, men de socialdemokratiska riksdagsmännen ställningstagande väckte stark kritik i arbetarleden. Uppslutningen bakom förslaget hade varit ett led i försöken att upprätthålla rösträttsfronten med liberalerna. Men det samförståndet betingade ett högt pris, inte bara i form av riksdagsröster för en usel kompromiss. Den liberala borgerligheten motsatte sig varje form av politisk strejkkamp för att driva igenom en författningsrevision. Inom arbetarrörelsen växte emellertid kraven på politisk storstrejk.

1902 hade en stor rösträttsstrejk genomförts med 120 000 arbetare. Den möttes av våldsamma polisattacker vilket snarare ökade kraven från arbetarnas sida att inte väja för strid. Vid en omröstning bland nära fyrtiotusen fackföreningsmedlemmar hösten 1904 uttalade sig den överväldigande majoriteten för politisk strejk, och det var ändå före Staaffliberalernas hårt kritiserade förslag.

Efter liberalernas reformfiasko och hård press från vänstern inkallades en extra partikongress våren 1907 för att enbart behandla rösträttskampen. Kongressen ägde rum i största hemlighet, enligt kritikerna för att inte den radikala arbetaropinionen skulle utöva för stor press på förhandlingarna. Kongressen beslutade att fortsätta insamlingen till en storstrejksfond men menade att förberedelserna ännu inte var tillräckliga för att utlysa strejken. Därmed avskrevs i praktiken strejkplanerna och missnöjet bland partiets vänsterkrafter ökade.

Kollektivanslutningen

En orsak till den räddhågade försiktigheten från partiledningens sida var, menade vänstern, de fackliga ledarnas starka inflytande över partiet. När den fackliga landsorganisationen LO bildades 1898, beslutade kongressen att alla fackföreningar som anslöt sig till LO inom tre år måste kollektivansluta sina medlemmar till partiet.

Denna kollektivanslutning var inte något nytt. Vid partiets bildande 1889 var endast några hundra medlemmar individuellt anslutna genom de socialdemokratiska föreningarna, resten

⁴² Karl Fernström, *Ungsocialismens krönika*, Stockholm 1950, sid 19, den bästa sammanfattningen, om än förstås väldigt partisk, av ”unghinkarnas” historia.

⁴³ Samma källa, sid 20.

var anslutna genom fackliga organisationer som representerades på kongressen. Efter LO:s bildande ett årtionde senare var hela 97 procent av partiets drygt 40 000 medlemmar kollektivanslutna.

Idag, liksom då, framställs denna kollektivanslutning som en oerhörd förbrytelse mot demokratin och individens frihet. Från yttersta högern till kommunisterna har länge krävts att anslutningsformen avskaffas, annars hotar lagstiftning. Och nuförtiden tycks den vara på avveckling.

Men i slutet på 1800-talet var det svårt att ta den borgerliga kritiken på allvar, och är så än idag. De liberala och konservativa politikerna hade ingenting emot att erhålla feta penningbidrag från privata företag och kapitalister som aldrig skulle drömma om att tillfråga sina anställda om fördelningen av bidragen. På det sättet ”kollektivanslöts” arbetarklassen till sina motståndare. Därför var det inget fel att arbetarpartiet byggde på den motsatta solidariteten, menade socialdemokraterna.

De som gick med i fackföreningar med socialistisk målsättning måste också hålla ihop politiskt, bakom sitt gemensamma politiska parti. Arbetare som stödde arbetsgivarnas partier, borde överhuvudtaget inte vara med i de socialistiska fackföreningarna.

Snart växte emellertid kritiken mot kollektivanslutningen från motsatt håll.

Att så totalt underordna de fackliga strävandena det politiska partiet var en tanke som hade sitt ursprung hos Lassalle. Den marxistiska invändningen mot Lassalle innehöll bland annat betoningen av att samla hela arbetarklassen inom fackföreningarna, inte bara de övertygade socialisterna. Redan vid sin andra kongress år 1900 avskaffade LO kravet om obligatorisk kollektivanslutning och även ickesocialdemokrater kunde bli medlemmar av landsorganisationen. 1909 infördes rätten att reservera sig mot partimedlemskap om den lokala fackföreningen var ansluten till partiet.

Men grunden för vänsterkritiken mot kollektivanslutningen kvarstod. Den handlade nämligen inte i första hand om den ”individuella friheten” utan om vilken sorts parti socialdemokratin skulle vara. Skulle partiet vara en kamporganisation för socialister som medvetet hade tagit ställning, eller en paraplyorganisation för fackföreningarna?

De radikala kunde inte undgå att se hur de fackliga representanterna i partiet ofta företrädde en återhållande konservatism med hänvisning till medlemsmassor som aldrig själva tagit steget till socialdemokratin. ”Särskillnadsanhängarna” föreslog gång på gång att kollektivanslutningen skulle upphöra men blev nedröstade.

Militarismen

Skärningspunkten för oenigheterna mellan vänster och höger inom arbetarrörelsen blev emellertid en helt annan fråga; synen på krigsmakten och det militära försvaret.

Med Marx' uppfattning om klasstaten var det uteslutet för socialister att ge något som helst stöd åt motståndarklassens ”band av beväpnade män”, som Engels hade uttryckt saken.⁴⁴ De socialdemokratiska partierna kunde därför av principiella skäl aldrig rösta för kapitalistiska staters militärbudgetar. Arbetarklassen hade ”intet fosterland”, så länge borgarklassen styrde. Den hade ingenting att vinna på att ställa upp som kanonmat i kapitalisternas krig. Som alternativ till borgerlighetens krigsmaskiner ställde socialisterna parollen om allmän folkbeväpning.

⁴⁴ Det är framförallt i *Familjens, privategendomens och statens uppkomst* som Engels utvecklar sin syn på statsmakten.

Denna inställning utmanades emellertid inom Andra Internationalen av revisionisterna och anhängarna av den "socialistiska kolonialpolitiken". "Det är inte sant att vi inte har ett fosterland..., förklarade Georg von Vollmar från den bayerska socialdemokratin. Min kärlek till mänskligheten kan inte för ett ögonblick hindra mig från att vara en god tysk".⁴⁵ Dessa kritiker från höger tog inte sällan fasta på orden om folkbeväpning för att motivera sitt stöd åt den allmänna värnplikten som infördes när Europas stormakter rustade upp kring sekelskiftet. Om bara arbetarna gavs "medborgarrätt" skulle de också få ett fosterland att försvara.

Samtidigt växte emellertid också de antimilitaristiska stämningarna i takt med att oron växte för nya krig. Bland antimilitaristerna återfanns de som höll fast vid Marx' tankar om ett principiellt nej till de borgerliga militäranslagen och istället förespråkade beväpning av arbetarklassen. Men här fanns också de pacifister som trodde på avrustning, internationell skiljedom och fredsfostran. I synnerhet i ett land som Sverige, där krigserfarenheterna låg långt bak i tiden, kom de pacifistiska stämningarna att prägla en stor del av den antimilitaristiska opinionen. Det hindrade inte i synnerhet de båda socialistiska ungdomsförbunden från att göra en historisk insats i kampen mot militarismen.

1905 upplöste norrmännen ensidigt den påtvingade unionen med Sverige. Det var under napoleonimperiets sammanbrott som Sverige påpassligt hade hållit sig framme på den segrande sidan och erhållit Norge som byte. Norges nationella frigörelseförsök möttes av ett högljutt sabelskrammel från den svenska överheten som förberedde sig för att "tala svenska med norrmännen". Den splittrerna värnpliktsarmé som bildats fyra år tidigare mobiliserades och förbanden samlades längs gränsen.

Krigsuppladdningen möttes emellertid av en antimilitaristisk massagitation utan like. Den svenska socialistiska ungdomen hade tagit internationalens stolta antikrigsresolutioner på allvar och satte ett exempel för hela Europas arbetarrörelse. I en flod av flygblad och agitations skrifter, på arbetarmöten och bland de värnpliktiga manades till mobiliseringsvägran om anfallsordern kom. Vid nattliga möten över gränsen sammanträffade norska och svenska socialister i vapenrock.

Den svenska krigsmakten var vida överlägsen den norska, men den antimilitaristiska kampanjen gjorde manskaper allt mindre pålitligt. Under våren hade också den svenska överheten fått en obehaglig påminnelse om vad som kunde bli följden av ett misslyckat krigsäventyr. Rysslands nederlag i kriget mot Japan hade bidragit till att ge det växande motståndet mot tsarismen explosiv kraft. 1905 års ryska revolution skakade tsardömet i sina grundvalar samtidigt som antkrigsstämningarna genomsyrade de svenska värnpliktiga.

För att inte riskera samma utveckling i Sverige tvingades slutligen de styrande kretsarna avstå från krigsplanerna och knotande acceptera Norges självständighet. Det var en glänsande seger för antimilitarismen och arbetarrörelsens vänsterkrafter. Samtidigt hårdnade strejkkampen landet runt och de radikala stämningarna stärktes. Den unga vänstern var på frammarsch inom arbetarrörelsen och krävde att handling och tanke skulle bli ett.

⁴⁵ Sandegren, a.a., sid 100.

Bolagets styrelse meddelar Eder följande, som länder Eder till ovillkorlig efter rättelse:

Senast lördag kväll kl 8 em. den 10 mars skola de anteckna sina namn på en lista å Sulfitkontoret, hvilka vilja fortsätta sitt arbete under förbindelse att under den tid de är i Mackmyra Sulfitbolagets arbete icke ansluta sig till socialistisk fackorganisation ...

De som icke anmält sig till utsatt tid, anses därmed hafva valt att säga upp sin plats... och skola i så fall bostäderna där de ägas af Sulfitbolaget, vara utrymda inom 14 dagar från nu, efter hvilken tid påskyndad vräkningsdom mot tredskande sökes.

ur skrivelse från Mackmyra Sulfit-Aktiebolag till arbetarna 9 mars 1906⁴⁶

19. Den stora prövningen

I den officiella socialdemokratiska historieskrivningen framställs ibland året 1906 som en positiv och avgörande milstolpe. Det är en något snedvriden bedömning. Orsaken till det goda eftermälet är den så kallade decemberkompromissen som slöts mellan LO och Svenska Arbetsgivareföreningen som bildats fyra år tidigare. Uppgårelsen innebar att SAF gick med på att dess medlemsföretag tecknade kollektivavtal med LO:s fackföreningar. Därmed var föreningsrättsstridernas tid över, brukar det heta. Men det är en sanning med stor modifikation.

Uppgårelsen hade föregåtts av flera års hårdnande strejker där den bland sulfitarbetarna i Mackmyra utanför Gävle vårvintern 1906 brukar framhållas som i särklass. Arbetarna hade förbjudits att organisera en fackförening och hotades med avsked. Strejk utbröt, avskeden verkställdes och ett fyrtiotal arbetarfamiljer vräktes. Efter ett halvårs strid vek sig emellertid bolagsledningen och fackföreningen erkändes. I den uppgörelse som följde mellan LO och SAF några månader senare erkände arbetsgivarföreningen föreningsrätten, men med ett mycket hårt villkor. I varje avtal skulle paragraf 23 i arbetsgivarnas egna stadgar införas. Paragrafen stadgade att ”arbetsgivaren /äger/ rätt att leda och fördela arbetet, att fritt antaga och avskeda arbetare samt att använda arbetare, oavsett om de är organiserade eller ej”.

Det var ett svårt villkor att svälja för många arbetare vars fackföreningar efter årtal av strider och uppoffringar lyckats erövra en mer långtgående avtalsrätt. Att arbetsgivare förbundit sig att endast anställa fackligt organiserade arbetare var inte ovanligt. Nu tvingades dessa fackföreningar uppge sina framskjutna positioner och se sin ställning försvagad. Vi kastas tjugo år tillbaka! protesterade exempelvis murarfacket i Helsingborg.⁴⁷

LO-ledningen gick in i kompromissen under hot om storlockout från det alltmer aggressiva SAF. ”Det var en tvångsfred, som kostade stor självövertvinnelse, summerade LO-historikern Ragnar Casparsson. Men nöden hade ingen lag. Det var makten, som dikterade vad som var rätt”.⁴⁸ Men de flesta LO-ledarna försvarade uppgörelsen som en seger där föreningsrätten äntligen erkänts. Och landsorganisationens ordförande försökte förringa eftergifterna med orden: ”Hur starka arbetarorganisationerna än blev, måste arbetsgivarens rätt att leda och fördela arbetet erkännas”.⁴⁹

SAF, däremot, skrev under med syftet att pressa tillbaka de mest radikala och framgångsrika fackföreningarna som riskerade att sätta förfärliga prejudikat. SAF:s nye ledare Hjalmar von Sydow hade året innan slagit larm och understrukt att det fanns en uppgift som var viktigare än att pressa ned lönerna. ”Denna uppgift är att bevara arbetsgivarnas bestämmanderätt ifråga

⁴⁶ Ragnar Casparsson, *LO under fem årtionden*, del 1, Stockholm 1947, sid 258 f.

⁴⁷ Casparsson, a.a., sid 270.

⁴⁸ Samma källa, sid 269.

⁴⁹ Samma källa, sid 270.

om arbetets utförande”.⁵⁰ Om arbetsgivarnas herravälde på arbetsplatserna ruckades skulle ju mer än några kronor kunna förloras. Kring denna stridsappell, att slå vakt om ägarmakten, rustade Sydow upp SAF till en stridsorganisation där de enskilda företagen tvingades underordna sig.

Den första attacken skedde mot de framskjutna fackföreningarna. När dessa efter decemberkompromissen ålades av LO att retirera och underteckna avtal på paragraf 23:s grund gick arbetsgivarna till offensiv. Med hänvisning till en internationell lågkonjunktur inleddes snart försök att pressa igenom lönesänkingsavtal på bred front. Där arbetarna satte sig till motvörn tillgrip arbetsgivarna hämningslöst sitt nya vapen, lockouten.

Storstrejken

1908 firade LO tioårsjubileum och kunde se tillbaka på en makalös organisationsperiod. Från att 1898 ha samlat ett par tiotusental medlemmar organiserade landsorganisationens medlemsförbund vid ingången till 1908 över 186 000 medlemmar. Samtidigt hade emellertid arbetsgivarna under de senaste åren organiserat sig i tre starka arbetsgivarorganisationer som representerade företag med över en kvarts miljon arbetare. Nu, under lågkonjunkturen, blåste de till attack och kastade hela sina styrka mot fackföreningsrörelsen. De använde paragraf 23 som tillhygge och tvingade LO-ledningen att avväpna sina egna.

Det första slaget riktades mot hamnarbetarna organiserade inom Transport. Transportarbetarna under Charles Lindleys ledning var ett av de fackförbund som lyckats tillkämpa sig rätten att endast fackligt organiserad arbetskraft skulle anställas. Rätten gällde för hamnarna där arbetet var säsongsberoende. Med hjälp av paragraf 23 kunde arbetsgivarna själva välja vilka arbetare som skulle återanställas när arbetet återupptogs efter vinterhalvåret. Då var det stor risk att de fackligt organiserade skulle sovras bort.

Hamnarbetarna gick ut i strejk för sin gamla rättighet och striden blev bitter. Hamnbolagen värvade strejkbrytare i England som förlades på logementsfartyg, så kallade lump-lenor, i hamnarna. Det var mot ett sådant fartyg, Amalthea, i Malmös hamn som tre ungsocialister en natt i juli riktade en hemmagjord bomb. En strejkbrytare dödades och flera skadades. De tre förövarna greps snabbt och två av dem, Anton Nilsson och Algot Rosberg dömdes till döden medan den tredje, Alfred Stern, till livstids straffarbete. Hetskampanjen i borgarpresen mot ”socialistterror” visste inga gränser. Kung Gustav V besökte de skadade strejkbrytarna på sjukhuset och manade ”alla goda och sant fosterländska element att samlas i gemensamt arbete mot onda och samhällsupplösande krafter, som verka till obotlig skada för landet och som äro ett gift för den uppväxande ungdomen”.⁵¹ Statsministern och högerledaren Arvid Lindman förklarade krig mot arbetarrörelsen och SAF varslade om masslockout.

I det läget tvingade LO-ledningen Transports kongress att acceptera paragraf 23. Striden slutade därmed i ”ett fullständigt nederlag”, konstaterade Lindley.⁵² Men det skulle bli värre.

Under konflikten i hamnarna hade de kommunanställda kranskötarna i Malmö vägrat att befatta sig med gods som lastats av strejkbrytarna. Malmö stad avskedade omedelbart de solidariska kommunalarbetarna och snart lamslogs hela Malmö av en lokal generalstrejk. Återigen hotade SAF med storlockout om inte LO stoppade strejken. Och åter tvingade LO-ledningen de strejkande till kapitulation. Historien upprepades vid bokbinderiarbetarstrejken samma höst, SAF lockouthotade, LO retirerade och bokbindarfacket tvingades underteckna ett femårigt lågt avtal. På samma sätt pressades målna i januari 1909 att krypa till korset.

⁵⁰ Samma källa, sid 266.

⁵¹ Samma källa, sid 293.

⁵² Samma källa, sid 295.

Besvara SAF:s angrepp, utlys storstrejk! Ljöd maningen från arbetsplats efter arbetsplats till LO-ledningen. Men svaret blev nej och landssekreteriatet konstaterade i sin verksamhetsberättelse för 1908 att den förda politiken varit den förnuftigaste och vågade hoppas ”att framtiden skall komma att visa, att vi har rätt härutinnan”.⁵³

Det gjorde den inte.

De ständiga reträtterna inför SAF:s lockouthot hade spridit besvikelse och förtvivlan i arbetarleden. LO-ledningens press mot dem som kämpade att de skulle lägga ned vapnen riskerade, varnade Lindley, att ”väcka ont blod för en lång tid framåt”.⁵⁴ Demoraliserade arbetare lämnade organisationerna i tusental. I slutet av 1908 hade rekordanslutningen till LO förbytts i en ström åt motsatt håll och minst tjugofemtusen arbetare hade lämnat rörelsen.⁵⁵

Arbetsgivarna, å andra sidan, hade ingen som helts avsikt att låta sig nöjas, tvärtom. Segrarna gav mersmak och lockouthoten regnade. Under våren 1909 påtvingades arbetargrupp efter arbetargrupp långa lönesänkingsavtal på samma sätt som under hösten. I juli 1909 svingade SAF på nytt lockoutsvärdet. Om inte avtalskonflikterna vid ett tiotal arbetsplatser i landet löstes omedelbart skulle 80 000 arbetare vara lockoutade från den 2 augusti. Nu var gränsen nådd, även för LO-ledningen. Fortsatt reträtt skulle sluta i katastrof.

LO:s representantskap svarade på lockouthotet med att varsla alla sina medlemmar om strejk från och med den 4 augusti. SAF vägrade vika undan och på utsatt tid stannade Sverige. Tvåhundra tusen organiserade arbetare och hundratausen oorganiserade lade ner arbetet. Till och med det arbetsgivarvänliga Svenska arbetareförbundets medlemmar gick med. Arbetarklassens uppdämda motståndsvilja hade äntligen frigjorts. De två klassvärldarna brakade samman i den största kraftmätning Industrisverige hade upplevt.

LO-ordföranden Herman Lindqvist hade inför de tidigare kraven på storstrejk varnat att arbetarna redan efter en vecka skulle ”anordna en allmän kapplöpning till arbetsplatserna”. En storstrejk vore att jämställa med ”självordsförsök” för fackföreningarna.⁵⁶ Men arbetarna löpte inte tillbaka. Deras massivt solidariska uppträdande fick SAF och borgerligheten att häpna. Och solidaritetsbanden sträckte sig långt över de svenska gränserna. Från bland annat Tyskland, Danmark och Norge till England, Frankrike och Amerika samlades nära två och en halv miljon kronor in för stöd åt den svenska arbetarklassen. Sveriges arbetare hade under unionsupplösningen givit den internationella arbetarrörelsen ett rakryggat prov på solidaritet och internationalism. Nu fick man mångdubbelt tillbaka.

När samhället rämnade var det istället de liberala ”arbetarvännerna” och alla de kretsar som den socialdemokratiska partiledningen försökt göra gemensam sak med i rösträttskampen, som löpte över, till arbetsgivarna och överhetsstaten. ”Varför tiger skalderna?” utropade C N Carleson i Social-Demokraten. De följde sin klassinstinkt och sökte skydd hos den hand som födde dem.

Överklassverige slöt sig samman, från studenterna till finanskapitalisterna. Borgarklassens samlade ekonomiska resurser mobiliserades. Storbänkerna ställde åtta miljoner kronor till SAF:s förfogande. De SAF-anslutna företagen gick i god för 16 miljoner. Samtidigt höjde krigsmakten sin beredskap, frivilliga skyddskårer bildades inom borgerligheten och polisstyrkorna fick påfyllning av nya frivilliga.

⁵³ Samma källa, sid 312.

⁵⁴ Samma källa, sid 296.

⁵⁵ LO:s medlemsstatistik 1907–1909.

⁵⁶ Casparsson, a.a., sid 287.

Ändå inleddes ingen som helst kapplöpning tillbaka från arbetarnas sida. Strejkfronten stod orubblig. Den upprätthölls genom över femhundra lokala strejkutskott som organiserade solidariteten och genom den dagliga tidningen Svaret. Strejktidningen bröt presstystnaden som lägrade sig när typograferna lade ner arbetet och bemötte borgaragitationens rykten om återgång och splittring.

Arbetarna bröt aldrig strejken, kapplöpningen inleddes istället av Herman Lindqvist och LO-ledningen själv.

Återtaget

Efter en knapp månads strejk började landssekretariatet vackla. Under åren av reträtt hade inga förberedelser gjorts inför den situation när hotet om storkonflikt kunde bli verklighet. 1907 hade man satsat 750 000 kronor, varav 400 000 kontant, på att köpa den väldiga fastighet vid Norra Bantorget i Stockholm som skulle rymma LO-borgen och bli "ett synligt vittnesbörd om fackföreningsrörelsens växande styrka".⁵⁷

Eftersom LO inte hade status som stridsorganisation inom fackföreningsrörelsen klargjordes också att inget centralt strejkstöd skulle utbetalas från landssekretariatet. Det var de enskilda förbunden som skulle stå för understödet. I och med att hundratusen oorganiserade slöt upp i strejken och utlovades att få del av solidariteten växte förstås påfrestningarna mycket snabbt. Landssekretariatet tvingades därför redan efter första veckan tillmötesgå vädjanden från svaga förbund om bidrag.

Vecka efter vecka ökade kraven om sådana anslag från landssekretariatet för att den sista strejkveckan uppgå till nära niohundratusen kronor. Men av de sammanlagt 2,7 miljoner som insamlades under strejken (varav alltså nästan 2,5 kom från utlandet) betalades under strejkveckorna knappt 1,3 miljoner ut till de strejkande. Landssekretariatet gjorde själv bedömningen att strejken i fortsättningen skulle kosta tre miljoner kronor per vecka och att det inte fanns någon chans att hålla ut.⁵⁸

Den 4 september, exakt en månad efter strejkproklamationen, deklarerade därför sekretariatet att en "rationell klyvning" av strejkfronten skulle genomföras. Alla arbetare på företag som inte var anslutna till SAF beordrades att återgå till arbetet. Det rörde sig om över hundratusen av de strejkande. LO:s representantskap ställdes inför fullbordat faktum när det samlades till möte samma dag och Herman Lindqvist förklarade att han förstod om ledamöterna blev "förvånade" över helomvändningen. Det blev de. Visst var strejkläget fruktansvärt hårt och nöden stor i arbetarhemmen men fronten höll.

Lindqvist hänvisade till den starka opinionen från förbund som ville återgå som motivering till sitt beslut. Den opinionen var emellertid en krusning jämfört med stormen som bröt ut från det strejkande fackföreningsfolket mot ledningens reträtt. På protestmöten landet runt fördömdes agerandet från tusentals medlemmar som hållit ut genom nöden och nu inte ville tro sina ögon. De förstod bara alltför väl att återgången av nästan halva strejkstyrkan skulle ta udden ur strejken. Borgerlighetens och arbetsgivarnas segerjubel övertygade dem om att de hade rätt.

Efter den "rationella klyvningen" upplöstes också den gemensamma strejkfronten. De lokala strejkutskotten avskaffades den 6 september och förbunden fick söka egna uppgörelser. Några återgick snart till arbetet, andra tvingades kämpa vidare månad efter månad alltmedan växande skaror av strejkbrytare tog över de organiserades anställningar. Det blev som en

⁵⁷ Samma källa, sid 278.

⁵⁸ Samma källa, sid 395 och Bäckström, a.a., del 2, sid 112.

slagen armés snubblande återtag under ständig eld från den segerrika motståndaren. Några förband lyckades rädda sig, andra fastnade i årslånga skyttegravskrig, många förintades.

Omkring tjugotusen arbetare återanställdes inte av arbetsgivarna och många av dem svartlistades över hela Skandinavien, över sexhundra vräktes från bolagens bostäder, hundratals dömdes för brott mot bland annat Åkarpslagen och ett sextiotal fick långa fängelsestraff.⁵⁹ Särskilda emigrationsföreningar bildades där avskedade och svartlistade samlades för att ta amerikabåten eller, som gruvarbetarna i Kiruna, bege sig till Brasilien. LO förlorade under 1909 över femtiotusen medlemmar och flera hundra lokala fackföreningar upplöstes. Sönderfallet fortsatte under de följande två åren. I slutet av 1911 var LO:s medlemsantal nere under åttiotusen, det var långt mindre än hälften av 1907 års siffror. Den svenska fackföreningsrörelsen hade genomgått sin hårdaste prövning och lidit sitt svåraste nederlag. Det kunde inte undgå att få politiska konsekvenser.

Splittring

Det var den undfallande LO-ledningen som burit ansvaret för de beslut som bröt strejken. Det påminnes den också om bland tusentals medlemmar som hånade "klyvarebasen" Lindqvist och krävde att toppstyrningen inom landsorganisationen skulle stävjas. Landssekreteriatet hade ju på helt eget bevåg, innan ens LO:s representantskap sammanträdde, proklamerat klyvningen av strejkfronten. Att låta de strejkande medlemmarna säga sitt, genom exempelvis en allmän omröstning, tycks aldrig ha fallit LO-ledarna in.

Vid den LO-kongress som följde på nederlaget var kritiken överväldigande och misstänksamheten stor. Funktionärernas löner sänktes och anklagelserna om svek haglade. De radikalaste fackföreningsledarna krävde djärvare klasskampsmetoder från LO framöver och att medlemsmassornas inflytande i organisationerna ökades. Ändå stärktes just de konservativa krafterna inom LO av nederlaget och centraliseringen av organisationerna skärptes.

Orsaken var att nederlaget drabbade de mest radikala arbetarna särskilt hårt. Det var först och främst dem som arbetsgivarna såg till att svartlista. De tvingades emigrera eller söka annan utkomst. Som alltid utgjorde besvikelsen också en källa till passivitet och likgiltighet bland många av dem som hoppats på radikala lösningar.

Till detta kom att några hundra av de mest revolutionära och drivande fackföreningsmedlemmarna bröt med landsorganisationen för att 1910 bilda en ny fackföreningsrörelse på revolutionär grund, Sveriges Arbetares Centralorganisation, SAC. Den nya revolutionära landsorganisationen kunde aldrig konkurrera med LO medlemsmässigt, men den drog snart bort flera tusen av de mest radikala medlemmarna från den gamla fackföreningsrörelsen och samlade dem på syndikalistisk grund. Denna innebar att arbetarklassen skulle skynda den parlamentariska och politiska kampen till förmån för facklig kamp med revolutionära metoder. Arbetarna skulle organiseras i lokala samorganisationer för att genom en väldig generalstrejk överta produktionsmedlen och skapa en decentraliserad socialistisk ordning.

Genom storstrejkens nederlag stärktes många arbetares och radikala socialdemokraters övertygelse om att arbetarrörelsen måste gå den revolutionära vägen. Men samtidigt ökade utrymmet för de mer konservativa krafterna inom den försvagade fackföreningsrörelsen. Det skulle få stora konsekvenser för hela arbetarrörelsens politiska utveckling.

Om krig hotar utbryta är det de arbetande klassernas och deras parlamentariska representanters plikt i de länder som är inblandade att göra sitt yttersta för att hindra krigsutbrottet ...

⁵⁹ Casparsson, a.a., sid 387 och Richard Estreen, *Jag skulle bli slaf – nej, så djäflar anamma*, Göteborg 1980, sid 36 f.

I det fallet att krig ändå skulle bryta ut, är det deras plikt att gå in för att snarast möjligt få slut på det och med all sin makt utnyttja den ekonomiska och politiska kris som skapats av kriget till att resa massorna och därigenom påskynda det kapitalistiska klassväldets undergång. **ur Andra Internationalens resolution om utilitarism och internationella konflikter, antagen i Stuttgart 1907** ⁶⁰

20. Sveket

I augusti 1914 kom urladdningen. De kapitalistiska världsimperiernas intressen hade länge skavt mot varandra när rivaliteten om råvaror och marknader skärptes. Denna sommar ändade slutligen decenniernas militära rustningar, maktspråk och paktbygge i en historisk katastrof. Dess omfattning och förstörelse överträffade vida de sammanbrott för kapitalismen som Marx hade föreställt sig.

Det var för att motstå dessa kapitalistiska förstörelsekrafter som arbetarrörelsen och internationalen hade bildats. Det var nu dess partier och sammanhållning prövades. ”Att skjuta bort ett mångmiljonparti ur världen, därtill förslår inte alla magasinsgevär i både Europa och Amerika”, hade Engels jublat vid åsynen av den tyska socialdemokratins frammarsch.⁶¹ Den 29 juli höll Andra Internationalen ett stort möte i Bryssel mot krigsfaran där socialdemokratiska ledare som fransmannen Jean Jaurés, Rosa Luxemburg, Leo Trotskij med flera talade. Världskongress utlystes till följande månad då motståndet mot det hotande kriget skulle diskuteras.

Två dagar efter brysselmötet mördades Jaurés i Paris. Samma dag försökte det franska och tyska partiet nå varandra för att diskutera en gemensam aktion mot kriget. Men tiden rann ut. Den 1 augusti förklarade Tyskland Ryssland krig och världskriget var ett faktum.

Det behövdes inga magasinsgevär för att förinta de socialdemokratiska masspartiernas styrka. Deras stolta anti-krigsdeklarationer virvlade bort som papperslappar i mobiliseringspyran. I den tyska riksdagen röstade representanterna för världens största arbetarparti ja till kaiser Wilhelms begäran om anslag för kriget. Därmed föll alla solidaritetsplaner samman.

I Frankrike, Storbritannien och Österrike ställde sig de socialdemokratiska partiledningarna solidariska med sina regeringars krigsansträngningar. Borgfred proklamerades mellan arbetarpartierna och deras borgerliga motståndare för krigs ansträngningarnas skull. ”Proletärer i alla länder...” hade förvandlats till ”Nationen främst!” Och miljoner arbetare skulle under fem år massakrera varandra för storbolagens kolonialintressen.

Internationalen låg i spillror, men några höll fast vid utfästelserna.

⁶⁰ Sandegren, a.a., sid 99.

⁶¹ Engels' inledning till *Marx' Klasstriderna...*, a.a., sid 59.

Proletärer! Sedan krigsutbrottet har ni ställt er kraft, ert mod, er uthållighet i de härskande klassernas tjänst. Nu måste ni stå upp för er egen sak, för socialismens heliga mål, för de förtryckta nationernas frigörelse likaväl som de förtryckta klassernas, med den oförsonliga klasskampens medel... Det är en bjudande plikt för socialisterna i de krigförande länderna att ta upp denna kamp med full kraft, det är likaså en plikt för socialisterna i de neutrala staterna att stödja sina bröder i denna kamp mot blodig barbarism... Inget offer är för stort, ingen börda för tung för att nå detta mål: fred mellan folken!

ur **Zimmerwaldmanifestet 1915**⁶²

21. Vänstern samlas

I september 1915 samlades radikala socialister från hela Europa i den lilla schweiziska byn Zimmerwald. Deras syfte var att återsamla de krafter inom arbetarrörelsen som inte hade givit vika för krigsyran. Här återfanns bland annat representanter för Lenins ryska socialdemokrater, bolsjevikerna liksom från vänstern inom den svenska socialdemokratin företrädd av Zäta Höglund och Ture Nerman.

Åter i Sverige tog den svenska delegationen initiativ till en arbetarfredskongress mot alla planer på att eventuellt dra med Sverige i kriget på Tysklands sida. Zäta Höglund dömdes för sitt deltagande på kongressen till ett års fängelse och förlust av sitt riksdagsmandat.

Den socialdemokratiska partiledningen vände demonstrativt zimmerwaldrörelsen ryggen och Branting angrep hårt arbetarfredskongressen för att den "provocerat" fram högerens reaktion med hets om "landsförräderi" och åtal.⁶³ Visserligen hade partikongressen 1914 fördömt krigsutbrottet och manat till omedelbar fred, men samtidigt hade Branting vid ett socialdemokratiskt valmöte i Kisa förklarat: "Inför krigets tryck måste varje folks inre strider, hur skarpa de än i följd av klassmotsättningarna kunde bli, för ögonblicket träda tillbaka".⁶⁴ Det var upptakten till den så kallade "borgfreden" där socialdemokratins ledning lovade regeringen att inte utlösa strid för arbetarintressena under kriget.

I princip innebar det samma ställningstagande som de krigförande ländernas socialdemokrati gjort; nationen, inte arbetarintresset inom landet och över gränserna, sattes främst. Partiledningen vägrade också bestämt att fördöma broderpartiernas svek mot internationalens utfästelser. Vid partikongressen 1914 förklarade Branting tvärtom: "Visar inte den nuvarande striden Europa runt, hur partivännerna ej endast ha intresse för den materiella kampen och klasskampen, utan offrar man icke gärna sitt liv för de nationella värdena – i den fasta övertygelsen att även i det nuvarande samhället alla samhällsklasser äro med tusen rottrådar fästa vid den nationella enheten, inom vilken vi ensamt kunna förverkliga våra socialdemokratiska krav".⁶⁵

Därmed skärptes motsättningarna inom partiet.

Efter storstrejksnederlaget bredde en allt tyngre passivitet ut sig inom socialdemokratin som tappade medlemmar i samma takt som fackföreningarna. Året innan strejken hade Hinke Bergegren och en av hans kamrater uteslutits ur partiet i en uppgörelse med anarkismen. Även om uteslutningen var stadgemässigt motiverad kom den i efterhand att stå som en symbol över socialdemokratins utveckling högerut. Medan strejknederlaget drev revolutionära arbetare bort från landsorganisationen och socialdemokratin kom män som baron Erik Palmstierna till partiledningens hjälp. Palmstierna övergick 1910 från liberalerna till socialdemokratin och motiverade sitt beslut med orden: "Ofta hade jag... märkt hur ensam

⁶² Manifestet från Zimmerwald återges bland annat i Marc Ferro, *Ryska revolutionen 1917*, Stockholm 1972.

⁶³ Bäckström, del 2, a.a., sid 214.

⁶⁴ Samma källa, sid 183.

⁶⁵ Ahlsén m fl, a.a., sid 78.

Branting var under sina försök att fostra arbetarklassen, vidga dess synkrets och förmå den att känna ansvar för fosterlandet”.⁶⁶

Det blev därför först och främst inom det socialdemokratiska ungdomsförbundet som vänsterkrafterna kände sig hemma och samlade sitt folk. Stormklockan utvecklades från ungdomstidning till att behandla alla frågor av vikt för arbetarrörelsen, till och med kampen för ålderspensioner. Efter ett försök 1912 att bilda en socialdemokratisk vänsterförening inom partiet, något som stoppades av partiledningen, blev det vanligt att även äldre vänstersinnade socialdemokrater anslöt sig till ungdomsförbundet. I och med krigsutbrottet och de skärpta politiska oenigheterna var det oundvikligt att motsättningen mellan höger och vänster i arbetarrörelsen också trängde sig upp genom partiorganisationerna. Våren 1916 splittrades i praktiken den socialdemokratiska riksdagsgruppen sedan majoriteten försökt införa en ”munkorgsstadga” i syfte att hindra vänstermännen från att ställa och tala för egna förslag. Under ledning av Ture Nerman startade vänsteranhängarna en ny dagstidning, *Folkets Dagblad Politiken*.

Sprängningen

Perioden från 1916 fram till kongressen 1917 utgjorde en enda lång förberedelse för sprängningen av partiet. Partiledningen menade att vänstern konstituerat sig som parti i partiet och måste krypa till korset eller avskiljas. Inför partikongressen avkrävdes ungdomsförbundet lojalitetsförklaring med partibesluten. Förbundet skulle godkänna en resolution som stadgade att det vid alla tillfällen skulle ”främja partiets verksamhet i full överensstämmelse med av partiet och dess underavdelningar fattade beslut”.⁶⁷ I annat fall skulle ungdomsförbundets medlemmar ha ställt sig utanför partiet. I en allmän omröstning bland ungdomsklubbisterna avvisades ultimatumet med 5 794 röster mot 172.

När partikongressen samlades i februari 1917 var partihögern väl förberedd för ”en städning i partiets hus” och accepterade inga som helst kompromisser eller medlingsförsök. Med röst-siffrorna 136 mot 42 föll domen mot ungdomsförbundet och partisprängningen blev oåterkallelig. Vänsterombuden på kongressen reserverade sig mot beslutet och avfattade ett manifest till ”Sveriges socialdemokratiska vänster”, som manades att möta upp till kongress i Stockholm i mitten av maj. Under ledning av välkända vänstermän som Zäta Höglund, Fredrik Ström, Karl Kilbom, CN Carleson, Carl Lindhagen, Fabian Månsson med flera förbereddes grundningskongressen för ett nytt arbetarparti i Sverige.

Den 16 maj konstituerades Sveriges Socialdemokratiska Vänsterparti. Det tog med sig kanske femtontusen av det gamla partiets 105 000 medlemmar, ett hundratal av dess 768 arbetarkommuner och två av de 23 partidistrikten. Eftersom kollektivanslutningsformen avskaffades i det nya partiet var andelen aktiva medlemmar som övergick till vänstern långt större än vad siffrorna antyder. Dessutom övergick 16 av de 104 socialdemokratiska riksdagsmännen till vänsterpartiet som vid sin sida också fick det socialdemokratiska ungdomsförbundets 420 klubbar med 18 000 medlemmar. Endast omkring femhundra av ungdomsklubbisterna slöt upp bakom det gamla partiet där de samlades inom det nya förbund som utgjorde föregångaren till våra dagars SSU.⁶⁸

Det nya socialdemokratiska vänsterpartiet ställde som sin uppgift att förverkliga det gamla partiprogrammets socialistiska målsättningar genom klasskamp och internationalism. Och det föddes i stormtid.

⁶⁶ Bäckström, del 2, a.a., sid 144.

⁶⁷ Samma källa, sid 231 f.

⁶⁸ Siffrorna bygger på Socialdemokratiska Arbetarepartiets verksamhetsberättelse för 1917 samt Sveriges Socialdemokratiska Vänsterpartis verksamhetsberättelser för 1917–21.

Kriget har förvandlat hela Europa till ett kruthus av social revolution. Det ryska proletariatet kastar nu ingen flammande fackla i detta kruthus. Att anta att detta inte kommer att orsaka någon revolution är att tänka tvärtemot den historiska logikens och psykologins lagar.

Leo Trotskij i mars 1917⁶⁹

22. Den svagaste länken

Det var den svagaste kapitalistiska länken som brast först. Vid nyåret 1917, efter tre års världskrig, hade flera miljoner ryska bondpojkar dödats, sårats eller försvunnit i fångenskap. Bara under krigsåret 1916 hade en och en halv miljon man deserterat från tsarens vacklande arméer. Samtidigt bredde nöd och svält ut sig i arbetarhemmen. Det medeltida tsardömet var på väg mot sammanbrott.

I början av mars gick tvåhundra tusen fabriksarbetare i Petrograd ut i strejk. Brödbutiker plundrades och våldsamma hungerupplopp avlöste varandra. Trupperna i garnisonen vägrade att öppna eld mot folkmassorna utan förenade sig istället med dem. Officerarna tvingades fly för livet. Några dagar senare, den 16 mars, abdikerade tsaren.

Representanter för den borgerliga oppositionen mot tsaren bildade en provisorisk koalitionsregering under ledning av Aleksandr Kerenskij som valde att fortsätta kriget. Kerenskijregeringen var emellertid inte ensam om makten. Petrograds arbetare och soldater hade under revolutionsdagarna börjat välja delegater till ett eget högsta råd, sovjeten. Sovjeten hade sitt ursprung i revolutionsförsöket 1905. Då hade de strejkande arbetarna i Petrograd valt ombud till en central strejkkommitté i staden. Men kommittén kom snart att få långt större betydelse än att bara samordna strejken. Historikern Isaac Deutscher skrev: ”Sovjeten fick omedelbart en utomordentlig auktoritet. Detta var den första valda församling som representerade den hittills medborgarrättslösa arbetarklassen. Under en regering som i högsta grad föraktade själva principen om folklig representation, tenderade den första institution som förkroppsligade denna princip att genast i betydelse överskugga den existerande administrationen. Sovjeten blev omedelbart en revolutionär faktor av största betydelse”.⁷⁰

1905 års sovjet gick under med revolutionsförsöket. I mars 1917 när tsaren störtades levde emellertid minnet kvar från det gamla arbetarrådet och ett initiativ togs att återupprätta det. Snart kom den nya petrogradsovjeten att bli en maktrival som växte i inflytande och styrka. Arbetarna och soldaterna i revolutionsstaden rättade sig efter Sovjetens beslut, inte efter den provisoriska regeringens. Ute i landet organiserade arbetare, soldater och bönder under våren liknande rådsförsamlingar. De såg sovjeten i Petrograd som sin förebild.

Under trycket från Rysslands allierade i världskriget, England och Frankrike, drevs den provisoriska regeringen att fortsätta kriget mot Tyskland. En engelsk agent i Ryssland skrev vädjande hem: ”Revolutionen är en revolution för att få jord, bröd och fred – framförallt fred. Vill man rädda Ryssland från att bli bolsjevikiskt måste man tillåta det att sluta fred”.⁷¹ Den provisoriska regeringen fick inte den tillåtelsen och bland Petrograds arbetare växte bolsjevikerna som den enda kompromisslösa fredskraften.

Inom Europas hungriga och krigströtta arbetarklass tändes en gnista av hopp.

⁶⁹ Isaac Deutscher, *Den väpnade profeten*, Halmstad 1971, sid 187.

⁷⁰ Samma källa, sid 103.

⁷¹ Gunnar Gunnarson, *Lenin*, Södertälje 1970, sid 107 f.

Ska hungerpiskan längre vina över oss och våra barn, kan vi inte längre svara för de åtgärder som kan komma att vidtagas. Exempel finnes från vår granne i öster att genom kraftiga åtgärder livsmedelsbristen kan avskaffas.

ur en resolution framförd av 750 arbetarkvinnor i Borlänge vid en demonstration utanför brödbyrån 19 april 1917⁷²

23. Hungerupproret

Den revolutionära vårvinden från öster svepte först in över ett av de länder där arbetarklassen inte var underkastad skyttegravarnas disciplin.

Högerregeringen Hammarsköld hade låtit Sverige bli den tyska militärens kornbod under krigsåren. Gulaschbaroner gjorde sig förmögenheter på att köpa upp och försälja svenska jordbruksprodukter till Tyskland. Ökningen av priserna på livsmedel, bränsle och kläder, de tyngsta utgiftsposterna för arbetarfamiljerna, slog alla rekord. Mellan 1914 och september 1917 ökade priserna för ”födo- och njutningsämnen” med 80 procent, för bränsle och lyse med 140 procent och för kläder och skor med 110 procent. På många håll i landet hade reallönerna som i borgfredens namn hållits tillbaka minskat med 50 procent.⁷³

Kött och fläsk hade snabbt försvunnit från de svenska arbetarhushållens matsedel efter krigsutbrottet. Arbetarfamiljerna fick nöja sig med mjölmatt och rotfrukter. Men spannmålspriserna rakade i höjden då det blev alltmer lönsamt att föda upp svin och slaktdjur med utsädet. I januari 1917 infördes brödransonering med knapp tilldelning, men den skulle bli sämre. Den 1 februari proklamerade Tyskland det oinskränkta ubåtskriget och den viktiga spannmålsimporten från Amerika hejdades. Brödransonerna skars ned till 200 gram per dag. I slutet av mars blev även potatis en bristvara. Förtvivlade arbetarhustrur hade inte längre något att ställa fram på bordet. Tålmodet med ”systemet Hungersköld” var slut. Den 29 mars avgick Hammarsköld i ett försök att blidka missnöjet och Swartz bildade en ny högerregering. Det var ett fåfängt försök.

Stormsvalan

Det var tidigt på morgonen måndagen den 16 april i den lilla fabriksstaden Västervik vid Smålandskusten. Trots att dagens arbete borde ha påbörjats för länge sedan stod många maskiner tysta. Arbetarna hade samlats i klungor. Man diskuterade dagens händelser. Då hade arbetarna vid Flinks stenhuggeri och hos byggmästare Larsson gemensamt tågat från sina arbetsplatser till rådhuset och bett att få tala med kronofogden. De hade fört med sig ett enda krav: Bröd!⁷⁴

Arbetarna på andra håll i staden beslöt att följa exemplet. På varje fabrik och arbetsplats lades arbetet ned. I hundratal strömmade arbetarna till rådhuset för att framlägga sina krav. På vägen tvingades mejeriföreståndaren att sänka mjölkpriset med tre öre. Ett par hundra arbetare trängde in på Holländska Kvarn för att undersöka förråden av säd och mjöl. Därefter var det vedhandlaren som inför en beslutsam arbetardelegation gick med på att sänka sina priser.

⁷² *Folkets Dagblad Politiken* 20 april 1917.

⁷³ Siffrorna över försörjnings- och inkomstförhållandena är hämtade ur K Hildebrands *De svenska statsmakterna och krigstidens folkhushållning*, del 1–3, Stockholm 1916–18.

⁷⁴ Skildringen av västervikshändelserna bygger på Arbetarkommitténs egen *protokollsbok* som finns på Arbetarrörelsens Arkiv i Stockholm. Ingående skildringar finns också i Ragnar Casparsson, a.a., sid 504 ff, Karl Kilboms skrift *Rådsrörelsen i Sverige*, Stockholm 1920, Sigurd Klockares *Svenska revolutionen 1917–1918*, Halmstad 1967, för att nämna några. Dessutom finns många uppsatser i ämnet där kanske framförallt Ingvar Flinks ”Hungerrörelsen i Västervik 1917” bör nämnas. Den finns publicerad i *Årsboken – notiser från arbetarnas kulturhistoriska sällskap arg* 43, 1969.

På stora torget växte människomassorna. Syndikalisten F J Gustafsson föreslog att varje fackförening och arbetsplats skulle välja representanter till en kommitté för att förbereda ett allmänt arbetarmöte till kvällen. Över tvåusen personer, hela Västerviks arbetarbefolkning, mötte upp. Det väldiga mötet antog en resolution som bland annat krävde ökad tilldelning av brödkuponger, stopp för livsmedelsexport, beskattning av krigsprofitörerna och höjda reallöner till förkrignivå.

En kommitté på fem man valdes av massmötet att leda den fortsatta kampen. Därmed var ”Arbetarekommittén av den 16 april” född. En liten petrogradsovjet i det karga Småland. Under arbetarkommitténs ledning vanns snabbt kontroll över stadens livsmedelsförsörjning. En ny inspektion gjordes av brödsåden på Holländska Kvarn och arbetarkontrollanter tillsattes för att övervaka spannmålens kvalitet. För att sänka priset på fisk träffade kommittén en överenskommelse med stadens fiskhandlare. Dessa förband sig att tillgodose marknaden i Västervik med fisk till ”rimligt pris”. För att kunna avgöra vad som var rimligt fick arbetarkommittén rätt att kontrollera fiskhandlarnas vinster. Hur stora dessa vinster fick vara bestämdes i överenskommelsen.

Fiskare som ville försälja fisk på annan ort fick vända sig till arbetarkommittén för att få ”exportlicens”. Priserna på arbetsskor, kött och fläsk, ja, till och med på småbröd och kaffe vid stadens kaféer, sänktes på anmodan av kommittén. Arbetare, utsedda av kommittén, blev kontrollanter vid den kommunala livsmedelsnämndens försäljningsställen. Till och med mandelkubbarna vid ett av stadens konditorier utsattes för kontroll efter klagomål från kunder.

Men arbetarkommittén nöjde sig inte med livsmedelsfrågan. Kronofogden, en ämbetsman utsedd av staten, tvingades avgå sedan kommittén förklarat att han inte hade dess förtroende. För att upprätthålla ordningen utsågs särskilda arbetarordningsmän medan poliskonstaplarna fick hålla sig på station för att inte provocera. Västerviks borgmästare fick erbjudande av länsstyrelsen om militär trupp för att kväsa den ”röda terror” som borgarpresen påstod härjade i den lilla staden. Den kloke mannen vände sig emellertid till arbetarkommittén och frågade om någon trupp behövdes för att hålla ordning, men fick ett kraftfullt besked att den saken klarade arbetarna själva. Någon militär behövs inte här, telegraferade borgmästaren tillbaka.

I ett samhälle där fattiga arbetare och kvinnor inte ens hade rösträtt visade arbetarklassen hur den djupaste demokrati kunde fungera. Och likt Sovjeten i Petrograd åt sig arbetarnas lokala regering rakt in i den gamla statsapparatusens hjärtmuskel. Arbetarkommittén i Västervik var i miniatyr faktiskt just den ”proletära diktatur” som Marx hade talat om i samband med Pariskommunen.

Upprorsvågen

Exemplet från Västervik spreds snabbt som en löpeld över landet. Det var ett hungeruppror av samma slag som 1867 och 1855, men det fick alla tidigare erfarenheter att förblekna.

De sista dagarna i april strömmade upprorsrapporterna in från Arbetarsveriges storstäder såväl som minsta avkrokar i en flod som växte timme för timme. Karlstad: 400 fabriksarbeterskor utanför rådhuset, Råå: 200 arbetare kräver fler brödkort, Tranås: 1 000 arbetare kvarhåller en järnvägsvagn med åtta ton potatis, Hofors: 2 000 arbetare och kvinnor demonstrerar till livsmedelsnämnden, Norrköping: 1 000 textilarbetare demonstrerar, Enköping: 1 000, Nässjö: 3 000, Katrineholm: 3 000, Västerås: 9 000, Bollnäs: 2 500, Vaggeryd: ”samtliga arbetare, Skافتet: 200...” Ett 60-tal arbetare vid Äggfors sulfatfabrik drog på onsdagen genom Mörsil och gjorde därvid besök hos flera lantbrukare vilka de avtvang skriftlig förklaring om

mjölksprisets nedsättande till 15 öre per liter...”.⁷⁵ I hundratusental gick arbetarna man och kvinna ur huse för att kräva bröd och rättvisa.

Tågagnar till Tyskland plundrades. Bönder och handelsmän fick sina förråd bryskt inventerade när arbetarna kontrollerade att ingenting hamstrades för spekulation. De mest uppmärksammade inventeringarna ägde rum sista veckan i april i Ådalen. Från den 24 april när uppemot 4 000 arbetare demonstrerade i Kramfors, lades driften i sågverk och fabriker ned längs hela ådalskusten. Manifestationen i Kramfors hade bland annat krävt att maximipris skulle sättas på alla förbrukningsartiklar och att alla befintliga potatisförråd exproprierades för att säljas till arbetarna. De kommande dagarna började arbetarna själva förverkliga kraven. I tusental drog de ut till bönderna för att kräva lägre mjölk- och potatispriser. Även mejerier och butiker utsattes för handfast uppvaktning. Pressreportage berättar om hur arbetarna från Rossö, Nyland och Prästman lyckades uppbåda tio tunnor potatis vid en framgångsrik kontroll hos bönderna. Gudmundrås arbetare tågade i en jättemanifestation som översteg 10 000 personer ända till Sollefteå för att där försöka nå enighet med militären. Längs vägen krävde man hos bönderna att dessa sänkte sina priser. I Nyland länsades butikerna på bröd. Livsmedelsspekulanter greps och förhördes av massorna.

Så här kunde en tidningsnotis från ett av de tusentals tvångsköpen i landet låta: ”Ett stort antal av de strejkande varvsarbetarna jämte en del andra samlades på torsdagsmorgonen utanför handlanden Bernhard Samuelssons butik i Kvillebäcken, där man dagen innan vid inventering påträffat ett 40-tal säckar potatis vilka innehavaren lovat sälja på morgonen. Nu hade herr Samuelsson i förskräckelsen blivit så välvillig att han ville skänka bort potatisen som han förut hållit undan, men detta ville arbetarna ej vara med om. Potatisen såldes därför i 5 kg-poster för 50 öre. Det blev naturligtvis en oerhörd tillslutning av köpare”.⁷⁶ Denna typ av tvångsköp kan i våra dagars öron låta harmlöst. Men de utgjorde ett svårt lagbrott. Köparna saknade ju ransoneringskort.

Hungerupproret svepte som en lavin över landet. På mängder av orter bildades arbetarkommittéer som i varierande utsträckning följde Västerviks exempel. Makthavarna skakades och deras oro skulle växa än mer.

I slutet av april nådde hungerrörelsen de militära förbanden. Liksom 1905 visade sig den nyordnade värnpliktsarmén vara ett synnerligen opålitligt maktfundament i tider av social oro. Från regemente till regemente rapporterades om hungerdemonstrationer och stöd åt arbetarna. Den 19 april lade Västerås' arbetare ned arbetet och 9 000 strejkande samlades på stora torget bakom sina krav. I en av resolutionerna uttalade arbetarna sitt stöd för de matstrejkande värnpliktiga vid Västmanlands regemente och påminde: ”Kom ihåg från vilken klass ni utgått! Kom ihåg att ni, liksom vi, är offer för ett orättvist samhällssystem!”⁷⁷ Framemot kvällen tågade 600 värnpliktiga till tonerna av Internationalen och Arbetets söner till torget där de förenades med de strejkande. De marscherade i slutna trupper utan sina officerare och tillsammans med arbetarna utbringades leven för revolutionen. Det gick en rysning genom överklassen.

Rött garde

Medan militärledningen landet runt skyndade att låsa in vapen och ammunition och sätta ut dubbla vakter vid förråden organiserade de båda socialistiska ungdomsförbunden arbetar- och soldatföreningar i regementsstäderna för att ”förbrödra” över kasernmurarna. Inför den växande hungerrörelsen och upplösningstendenserna i krigsmakten tog borgerligheten till

⁷⁵ *Folkets Dagblad Politiken* 4 maj 1917.

⁷⁶ Samma källa.

⁷⁷ *Folkets Dagblad Politiken* 24 april.

metoderna från storstrejken 1909. Polisledningen och militären i Stockholm tog initiativet och beväpnade en skyddskår av pålitliga borgare som skulle kallas ut första maj.⁷⁸ Motreaktionen kom emellertid blixtnabbt från den socialistiska ungdomen. Folkets Dagblad kunde den 28 april i braskande rubriker meddela: ”Arbetarnas svar på denna oerhörda utmaning blir dels en ytterligt stegrad sans och kallblodighet... och dels en allmän arbetarbeväpning över hela landet. Förberedelser har redan träffats för upprättande av röda garden, väpnade arbetargarden, till folkets och ordningens skydd. Något polisskydd för dessa våra garden fås ju ej och önskas inte heller. Men de kommer att göra sin tjänst ändå...” I samma nummer av Folkets Dagblad annonserade föreningen Soldater-Arbetare: ”Alla som inser nödvändigheten av att ordning och frihet bör gå hand i hand på arbetarnas högtidsdag samlas i afton kl 8 till möte i /ungdomsklubben/ Revolts lokal... för organiserandet av ett ARBETARGARDE.”

Inför proteststormen och hotet om arbetarbeväpning beslutade regeringen redan samma kväll att upplösa borgargardet. Det betydde inte att risken för inbördeskrig var över. Till första maj drog regeringen samman landsortsförband och kadetter kring storstäderna för att möta den revolution som överheten fruktade skulle utbryta på den röda dagen. Även flottan gick ut och örlogsfartygen Oskar II och Manligheten ankrade hotfullt upp på Strömmen i Stockholm. Men massuppslutningen första maj, den största dittills, avlöpte disciplinerat under arbetarnas egna ordningsmän, och hungerrörelsen rullade vidare med oförminskad kraft.

Gentemot de växande kraven från hungerdemonstranterna om att LO-ledningen skulle utlysa storstrejk svarade emellertid den gamla arbetarledningen nej. Den 7 maj försökte också LO-ledningen, den socialdemokratiska partistyrelsen och riksdagsgruppen rycka åt sig initiativet genom att tillsätta den så kallade ”1917 års arbetarkommitté” med Branting som ordförande. Den hade alltså utsetts uppifrån men gjorde anspråk på att fungera som huvudorgan för de olika hunger- och arbetarkommittéerna landet runt. Dess uttalade syfte var att leda in upprörelsen på lagliga och parlamentariska banor. De lokala kommittéerna uppmanades att upphöra med alla intrång på de statliga livsmedelsorganens områden och hungerdemonstranterna manades att istället för inventeringar och dylikt möta upp bakom socialdemokratin vid höstens val.⁷⁹

Protesterna mot detta oblyga försök att ta kontroll över rörelsen blev många, men på flera håll inleddes söndringen av de lokala kommittéerna när lojala socialdemokratiska arbetare lämnade dem eller krävde större moderation. Samtidigt manades arbetarrörelsens vänsterkrafter att ta initiativ till en alternativ centralledning. På syndikalisternas förslag samlades i slutet av maj representanter för det nybildade socialdemokratiska vänsterpartiet, socialdemokratiska ungdomsförbundet, unghinkarna (som nu kallade sig Ungsocialistiska partiet) samt en syndikalistiskt färgad opposition inom LO. De församlade beslutade att försöka välja ett centrallråd för ”hungerkampens enande” i samband med något stort arbetarmöte i Stockholm. Tillfället kom den 5 juni.

Det var en tisdag. Både det gamla socialdemokratiska partiet och det nya skulle interpellera i riksdagen om det rådande nödläget. Vänsterpartiet hade uppmanat Stockholms arbetare att lägga ned arbetet och möta upp utanför riksdagshuset. Över 30 000 hörsammade strejkappellen och i tusentals samlades arbetarna på Gustav Adolfs torg. Stora styrkor polis och militär hade stängt av Norrbro. Ridande polis var posterad på sidogatorna. På offentliga byggnader hade kulspruteposterings placerats. Och plötsligt blåste polisledningen till anfall.

I den vänstersocialdemokratiska pressen talade man dagen efter om ”blodbadet på Gustav Adolfs torg”. Tusentals människor skadades av sabelhugg och bajonettstick, eller blev

⁷⁸ En detaljrik genomgång av *Stockholms frivilliga skyddskårs* syften och organisation har gjorts av Thomas Poetsch i en uppsats vid Stockholms universitet 1972.

⁷⁹ Casparsson, a.a., sid 518.

nertrampade i paniken. Massorna tvingades fly från torget och strömmade längs smågatorna till Folkets hus. Där hölls stormande massmöten i varje vrå och när Branting manade de tusentals församlade att gå hem och möta upp vid valen ”möttes han, skriver LO-historikern Casparsson, av en proteststorm utan like på ett svenskt folkmöte... 'Storstrejkk-storstrejkk!' ljöd ropen från tiotusentals människor som trängdes med varandra och rycktes med av ett våldsamt känslorus”.⁸⁰

Dagen efter samlades 20 000 arbetare på ett möte i Hornsbergs hage i norra Stockholm och valde, genom handuppräckning, ett niomannaråd vars syfte skulle vara att ”ordna hunger-rörelsen efter de djupa ledens egen vilja”. Det fick namnet Arbetarnas Landsråd.⁸¹

För att landsrådet skulle ha någon som helst chans att spela sin tilltänkta roll måste dess representativitet breddas, det insåg alla de inblandade. Rådet bestod nu endast av den socialdemokratiska vänstern och syndikalisterna, men massan av Sveriges arbetare var ännu organiserad under ledning av den gamla socialdemokratin, i synnerhet genom fackföreningarna. Därför vände sig landsrådet till fackföreningarna i Stockholm för att förmå dessa att låta sig representeras i rådets ledning.

Tillbakagången

Efter två dagars långa debatter med styrelserna för huvudstadens fackföreningar beslutade emellertid dessa med röstsiffrorna 104 mot 21 att avböja inbjudan. De fackliga ledningarna var, som vi tidigare har sett, vid det här laget ganska stabila stödjepunkter för socialdemokratis moderata krafter.

Nederlaget bland Stockholms fackföreningar hejdade landsrådet redan på tröskeln av dess verksamhet. Visserligen genomfördes agitation för att bygga upp fler lokalråd och en tidning startades som förmedlade de lokala erfarenheterna, men det var som om styrkeläget plötsligt frös fast. Utan en signal från Stockholm till enhet blev det omöjligt att förena de socialdemokratiskt ledda fackföreningarna över landet bakom råden.

Efter Seskaröhändelserna i juni, när arbetare avväpnade en militär styrka med bara händerna men sedan betvingades av en ny starkare trupp, minskade också hungermanifestationerna. Med solen och värmen förbättrades säkert försörjningsläget en smula och kanske blev livet litet ljusare. Samtidigt blev det uppenbart att landsrådet led av en svår begränsning som hindrade det att få en bredare bas.

När syndikalisterna och ungsocialisterna ingått samarbetet med socialdemokratiska vänsterpartiet och ungdomsförbundet var det med ett klart uttalat villkor: inga politiska krav om rösträtt eller regeringsförändringar och dylikt fick föras fram av vare sig landsrådet eller exempelvis soldat- och arbetarföreningarna! Den statsfientliga syndikalistiska och anarkistiska doktrinen skydde ju denna typ av ”parlamentarism” och ”politik” som pesten. Vad som nästan ett halvt sekel tidigare, under Pariskommunen, hade avslöjats som en avgörande fråga inom arbetarrörelsen fick nu stora återverkningar inom den svenska arbetarvänstern.

De socialdemokratiska arbetarna hade kämpat lika länge för rösträtt som för bröd och åttatimmarsdag. De var starkt övertygade om att regeringen bar ett avgörande ansvar för hungertillståndet i landet och att storkapitalets regering måste bort för att något varaktigt skulle kunna förändras. Om de hade en chans att störta regeringen, vare sig det skedde genom ett val eller på annat sätt, så tänkte de ta den. Den socialdemokratiska vänstern insåg detta och gjorde sitt bästa som parti i agitationen för författningsrevision och högers nederlag. Men inom rådsrörelsen tvingades den till tystnad.

⁸⁰ Samma källa, sid 533.

⁸¹ Ur ”Manifäst till Sväriges arbetare” från Arbetarnas Landsråd. Arb.rör. arkiv, Stockholm.

Mot slutet av sommaren 1917 skedde en nästan häpnadsväckande aktivitetsförskjutning i arbetarvärlden. Medan det gamla socialdemokratiska partiet och fackföreningsrörelsen drog igång maskineriet inför valet, försvann landsrådet och syndikalisterna nästan helt från scenen. I SAC:s tidning Syndikalisten nämndes inte kampanjen inför andrakammarvalet 1917 med ett enda ord i ett läge när arbetarklassens förhoppningar alltmer fokuserades kring valet. I Ungsocialistiska partiets styrelse togs frågan om valet upp sammanlagt en gång under hela året – då för att ge ut en pamflett mot det!

Så medan vänstern i rådsrörelsen sysslade med livsmedelsfrågor kom det gamla partiet att totalt dominera de storpolitiska maktfrågorna.

I valet led högern som väntat ett förkrossande nederlag. Men också för den socialistiska vänstern blev utgången en besvikelse. Socialdemokratiska vänsterpartiet fick endast 60 000 röster mot det gamla partiets 230 000. Liberaler och socialdemokrater bildade regering. Allmän rösträtt genomfördes, men monarkin bestod och livsmedelskrisen snarare förvärrades under det följande året.

När den revolutionära flodvågen åter bröt fördämningarna i Ryssland och började få det gamla Europa att knaka i fogarna, då hade floden övergått till ebb i Sverige.

Den provisoriska regeringen är störtad. De flesta av dess medlemmar är redan häktade.

Sovjetmakten kommer att föreslå alla folk en omedelbar demokratisk fred... Den kommer att säkerställa att godsägarjorden...utan ersättning överlämnas till bondekommittéernas förfogande, den kommer att försvara soldaternas rättigheter genom att genomföra en fullständig demokratisering av armén, den kommer att upprätta arbetarkontroll över produktionen, att trygga konstituerande församlingens inkallande på rätt tid, att sörja för spannmålstillförseln till städerna och att landsbygden förses med de mest efterfrågade nödvändighetsartiklarna, den kommer att trygga en verklig självbestämmanderätt för alla nationer, som lever i Ryssland.

Kongressen beslutar: all makt ute i landet övergår till arbetar-, soldat- och bondedeputerades sovjeter, vilka måste säkerställa en verkligt revolutionär ordning.

Lenins resolutionsförslag som antogs av Andra allryska sovjetkongressen 7 november 1917⁸²

24. Oktober

Natten mellan den 6 och 7 november 1917 inleddes den stora Oktoberrevolutionen. (Den ryska almanackan släpade efter den europeiska med ett par veckor). Petrogradsovjetens militärkommitté störtade den provisoriska regeringen och lade statsmakten i händerna på sovjeternas kongress som samlades i staden samma morgon. Kongressen företrädde 20 miljoner väljare i arbetarområden, militärförband och på landsbygden. Det var den bredaste demokratiska församling som någonsin sammanträtt i Ryssland. Den representerade de djupaste folkliga leden, de som aldrig tidigare fått göra sin stämma hörd.

Av 650 ombud stödde 390 bolsjevikerna som utsåg regering, folkkommissariernas råd, och började försöka förverkliga programmet för ”jord, fred och bröd!”

Sovjetmakten skulle emellertid snart möta ett våldsamt motstånd. Redan en månad efter maktövertagandet började engelskt och franskt kapital pumpas över till de gamla tsargeneralerna som gjorde motstånd mot den nya ordningen.

Förberedelser inleddes också omedelbart för att utrusta de allierade invasionskårerna som snart skulle skeppas över för att slåss på de vitas sida.

Inbördeskriget utbröt först i Finland som omedelbart fått sitt oberoende av den nya sovjetregeringen. Våren 1918 besegrades Finlands röda arbetarbefolkning av Mannerheims vitkårister och dess tyska hjälptrupper. Minst tiotusen finska arbetare avrättades efter nederlaget. Än fler dog av svält och sjukdomar i de vitas fångläger.

Nu inleddes i Ryssland det rasande inbördeskrig som skulle pågå i nära tre år.

⁸² Lenin, *Collected Works*, Volume 26, Moscow 1972, sid 147 f.

Om den Första Internationalen förutsåg den kommande utvecklingen och förberedde dess vägar, om den Andra Internationalen samlade och organiserade miljoner proletärer så är den Tredje Internationalen massaktionens International, det revolutionära förverkligandets international.

Den socialistiska kritiken har tillräckligt brännmärkt den borgerliga ordningen. Det internationella kommunistiska partiets uppgift är att störta denna ordning och i dess ställe bygga upp den socialistiska ordningen. Vi uppmanar arbetande män och kvinnor i alla länder att förena sig under kommunismens fana under vilken de första stora proletära segrarna redan har vunnits.

*ur Kommunistiska Internationalens manifest till världens proletärer mars 1919*⁸³

25. Storm över Europa

Den 4 november 1918, nästan på årsdagen av bolsjevikernas maktövertagande, gjorde matroserna i Kiel myteri. Lavinen var utlöst, den tyska revolutionen hade inletts. Hunger-upplopp och demonstrationer rasade i städerna, revolter vid de militära förbanden. Överallt valde arbetare och soldater efter rysk förebild egna ombud till växande rådsförsamlingar. Efter bara fem dagar hade upproret nått Berlin, kaisern abdikerat och den socialistiska rådsrepubliken utropats. Två dagar senare ringde fredsklockorna över Europa. Kriget var slut och över spillrorna svepte revolutionslavinen fram.

Sovjetrepubliker upprättades av upproriska arbetare och soldater i Bayern, Ungern och Lettland. Den österrikiskungerska dubbelmonarkin sopades bort. I Wien bildade radikala socialdemokrater regering. I Bulgarien, Serbien och Kroatien växte den nya kommunistiska rörelsen med svindlande fart. De revolutionära arbetarna i Norditalien tog kontroll över sina fabriker och städer.

Det gamla Europa stod inför sitt sammanbrott. Nu rasade den ”sista striden”: arbetarstyre och socialism eller fortsatt kapitalistvälde och orätt?

Mitt under denna slutstrid, i mars 1919, kallade bolsjevikerna alla som stödde revolutionen till världskongress i Moskva. Här återfanns många av dem som under världskriget mötts i Zimmerwald. De förenades nu bakom de gamla marxistiska idealen och för stöd åt den kämpande sovjetmakten, ”proletariatets diktatur”. Genom att upprätta en tredje international, Komintern, skulle det revolutionära stormanloppet organiseras över gränserna och ledas till seger.

⁸³ *Teser om den borgerliga demokratin, Internationalens huvuduppgifter*, Röda Häften nr 6/7, Halmstad 1970, sid 53.

Från och med det ögonblick då man förbjöd fraktioner inom bolsjevikpartiet, kunde dess inre demokrati inte längre upprätthållas: om det finns diskussionsfrihet är det givetvis oundvikligt att det bildas tendenser; det är också oundvikligt, i synnerhet om det finns en begynnande byråkratisering, att tendenserna omvandlas till fraktioner, eftersom meningsskiljaktigheterna systematiseras och generaliseras.

ur Ernest Mandels ”Om byråkratin”⁸⁴

26. Seger!... och nederlag

1921 var inbördeskriget i Ryssland över. Trots utländska invasionsarméer, de vita styrkornas terror och den total inringningen hade sovjetstaten segrat. För första gången någonsin hade den arbetande underklassens organisation inte bara gripit makten utan även lyckats behålla den. Men priset var oerhört.

På fyra års förödande världskrig hade följt tre års invasions- och inbördeskrig där kontraprevolutionens hela uppstämda revanschlystnad koncentrerats i förstörelse och mördande.

I slutet av 1920 levererade kolgruvorna mindre än en tiondel av förkrigsnivån, stålverken mindre än en tjugondel. Produktionen av konsumtionsvaror hade minskat med tre fjärdedelar, transportväsendet brutit samman. Under nära sju år hade bönderna inte kunnat förnya sin utrustning, deras åkrar var skövlade och deras djur rekvirerade. Till detta kom de mänskliga förlusterna i miljoner. På grund av förstörelsen av den ryska ekonomin hade antalet lönearbetare minskat från drygt 11 miljoner före kriget till 6,6 miljoner 1922. Antalet arbetare i storindustrin hade under samma tid sjunkit från 2,5 till 1,7 miljoner.⁸⁵

Nu skulle ett fredligt socialistiskt samhälle byggas på ruinerna. Samtidigt var sovjetmaktens bas, industriarbetarklassen, till stor del skingrad genom förödelsen. Många av de bästa kommunisterna hade fallit vid fronterna eller måste bära upp Röda Armén. Till att skapa en rättvist fungerande planhushållning fanns varken folk eller resurser.

På Lenins förslag ersattes därför den krigshushållning som rått under inbördeskriget, med NEP, den nya ekonomiska politiken. NEP innebar att marknadskrafter åter fick ett friare spelrum i den sovjetiska ekonomin. Bönderna kunde sälja sina produkter till högstbjudande och handelsmän göra lönande affärer. Krigskommunismen hade inneburit militärt tvång och hård planering, men också jämlikhet i försakelserna. Nu riskerade klasskillnaderna att åter öka, men produktionen kom igång.

Samtidigt med denna ökade rörelsefrihet för kapitalistiska krafter befästes bolsjevikpartiets maktinnehav. I Oktoberrevolutionens inledningsskede hade de partier som vände sig mot sovjetsystemet i snabb takt drivit över på de vitas sida. Krigets krav hade också lett bolsjevikerna till att nedkämpa dem som inte följde sovjetregeringens direktiv.

1921 stod bolsjevikerna som ensamt politiskt parti. Och när segern var bärgad skulle lycksökare och kappvändare strömma till. Många av dem skulle representera starka privata ekonomiska intressen som gynnades av NEP, alltmedan arbetarklassen ännu stod svag.

För att hindra att dessa tog över partiet och avlägsnade det från sitt mål – eller slet sönder det – beslutade bolsjevikerna om en form av undantagstillstånd i organisationen. På partikongressen 1921 antogs det så kallade fraktionsförbudet. Fri debatt skulle förekomma offentligt i den bolsjevikiska pressen samt inom partiet, men inga organiserade åsiktsriktningar skulle tillåtas. Det var ett ödesdigert beslut.

⁸⁴ Ernest Germain (Mandel), *Om byråkratin – en analys av arbetarrörelsens ständigt hotande fara*, Röda Häften nr 1, Halmstad 1969, sid 42.

⁸⁵ Ernest Mandel, Nicolas Krasso, *Trotskyjs marxism – en debattskrift*, Zenitserien 12, Kristianstad 1971, sid 108. [[Debatt om Trotskyjs marxism \(Krasso/Mandel\)](#)]

Vid ett av den gamla regimens sista kabinettsmöten var Ludendorff närvarande. Han manade: 'Få kontroll på folket, läxa upp dem! Kan inte Ebert ordna det?' Ebert var ordförande i den tyska socialdemokratiska riksdagsfraktionen.

ur boken Failure of a Revolution av Rudolf Coper.

27. Kontrarevolution

Den svåraste motgången var emellertid inte den fasansfulla situationen i Ryssland där svälten i krigets spår till och med drivit desperata människor till kannibalism. Socialismen skulle inte bara börja byggas i Europas mest efterblivna och sönderslagna samhälle. Risken var att pionjärerna också skars av från de utvecklade industrisamhällena västerut, ty den revolutionära flodvågen hade dämpats upp och börjat kastas tillbaka.

Till skillnad från i Ryssland hade högern inom den tyska socialdemokratien lyckats behålla stödet från arbetarmajoriteten även inom det nya rådssystemet. Tillsammans med borgerliga krafter återupprättade socialdemokratien snart den gamla statsmaktens auktoritet. Vägen dit gick via krossandet av arbetarmiliserna och upplösning av arbetarråden. Tysklands vänster-socialdemokrater och spartakister, motsvarigheten till bolsjevikerna, nedkämpades i blodiga drabbningar där de socialdemokratiska ledarna Ebert, Scheideman och Noske mobiliserade den gamla regimens trogna militärförband.

Med den tyska revolutionens nederlag 1921 och stabiliseringen av den borgerliga Weimar-republiken hade en blodig punkt satts för efterkrigsrevolutionen i Europa. Rådsrepublikerna utanför Sovjetunionen var förintade. Versaillesfredens signatärer höll Europa i ett järngrepp. Snart skulle de fascistiska kampgrupperna växa där arbetarna slagits tillbaka. I Italien marscherade redan svartskjortorna mot makten.

Tidigt på våren 1919 tycktes den revolutionära slutstriden ha inletts i Europa och den Kommunistiska Internationalen hade bildats för att samla krafterna. Den utgjordes av brokiga skaror; små revolutionära organisationer som de engelska kommunisterna eller tyska spartakisterna, stora utbrytningar från den gamla socialdemokratien som det svenska socialdemokratiska vänsterpartiet, gamla masspartier som norska Arbeiderpartiet, revolutionära syndikalister och andra.

Snart hade behovet av politisk och organisatorisk uppstramning blivit uppenbart. Om den avgörande drabbningen med den samlade världskapitalismens krafter stod för dörren måste revolutionens styrkor ordnas och koncentreras. På andra världskongressen 1920 beslutades därför om de så kallade 21 teserna för medlemskap i Komintern. De anslutna partierna skulle ta sig namnet "kommunistiska" och formeras till kamporganisationer enligt de ryska bolsjevikernas mönster.

Men formeringen hann knappt påbörjas innan det blev tydligt att revolutionsfloden mattats. 1921 stod det klart att upproren misslyckats och att kommunisterna ännu var politiska minoriteter inom den europeiska arbetarklassen. För de kommunistiska partierna gällde det att i den dagliga kampen vinna över arbetarmajoriteten innan revolutionen åter stod på dagordningen.

Orsakerna till svårigheterna och motgångarna i en del distrikt under det gångna året äro... att söka till en väsentlig del i sviterna av spanska sjukans fruktansvärda härjningar under slutet av 1918 och början av 1919. Spanska sjukan utrotade i vissa distrikt (till exempel Jämtland, Norra Ångermanland, Norrbotten och Halland) hela vänsterkommuner, ja hela kretsar av kommuner. I vida landsdelar föllo alla våra bästa krafter för denna ohyggliga sjukdom.

ur Socialdemokratiska Vänsterpartiets verksamhetsberättelse för 1919

28. Besvikelsens år

Det väldiga hungerupproret i Sverige våren 1917 hade inte nått samma omfattning som i det krigsförsvagade Centraleuropa. Regeringsmakten kunde skifta genom val istället för revolution. Den nya koalitionsregeringen mellan socialdemokrater och liberaler som tillträdde på hösten var minst av allt någon revolutionsregering.

Dess författningsrevision var en kompromiss med högern där monarkin bestod, rösträttsåldern till första kammaren höjdes och mandattiden förlängdes. ”Jag kan inte annat än bekänna att det är synnerligen begripligt om massor av arbetare uppfattar hela partiledningens taktik som medvetet bedrägeri”, skrev Ernst Wigforss i sina memoarer.

I tiotusental protesterade såväl vänstersocialistiska som socialdemokratiska arbetare mot kompromissen. Lika hårda fördömanden riktades mot att regeringen underlättade för svenska officerare att ansluta sig till Finlands vitgardister liksom mot att förbindelserna med Sovjetunionen avbröts.

Hösten 1918 var livsmedelskrisen mer akut än året innan, nya hungerupplopp utbröt på nytt och vänstersocialisterna försökte tillsammans med syndikalisterna återuppväcka revolutionsrörelsen. Men tröttheten och besvikelsen var för stor. Under hänvisning till spanska sjukans härjningar utfärdades också allmänt mötesförbud i landet. Medan revolutionsklockorna ringde i Europa efter krigsslutet bredde resignationen ut sig i svenska arbetarhem. 1920 bröt efterkrigskrisen in över landet och växande massarbetslöshet lades till livsmedelsbrist och farsoter. Vid valet samma år gick arbetarpartierna tillbaka och regeringen Branting föll.

Åderlåtning

Det socialdemokratiska vänsterpartiet hade fötts mitt under upprorsmånaderna och dragit med sig tusentals socialdemokrater i det politiska och organisatoriska tumultet efter brytningen. Det nya partiet var en kaotisk samling där anhängare av Lenins bolsjeviker förenades med socialdemokrater av den gamla stammen, pacifister och radikala humanister.

Ändå gav det sitt stöd åt sovjetmakten i öster och anslöt sig till den nya kommunistiska internationalen. Partiet lyckades emellertid inte ta till vara förhoppningarna från vårdagarna 1917.

Revolutionsyrans övergång i bitterhet minskade genvägen för partiets paroller om uppror och rådsrepublik. När den ryska sovjetmakten kämpade för livet och hetsen från borgerligheten om ”bolsjevikerens blodsvälde” var som störst, försökte också flera av ledarna för det brokiga partiet inta en neutral hållning. Socialdemokratiska vänsterpartiet kunde därmed knappast utgöra något starkt och klart alternativ till den gamla socialdemokratin.

Kominterns uppstramning 1920 innebar en svår åderlåtning av dess svenska följeslagare. När socialdemokratiska vänsterpartiet vid kongressen 1921 bytte namn till Sveriges Kommunistiska Parti och antog kominterns nya disciplinregler uteslöts eller lämnade omkring 6 000 av 17 000 medlemmar partiet. De uteslutna upprätthöll ett eget parti i två år, under ledning av bland andra Ivar Vennerström och Carl Lindhagen. Därpå återgick de till socialdemokratin.

”Under 1921 fick partiet samla hela sin kraft för att organisatoriskt återbefästa partiet”, suckar en verksamhetsberättelse.⁸⁶ Men bekymren var inte över med det. Knappt tre år senare sprängdes partiet på nytt.

⁸⁶ *Verksamhetsberättelse för Sveriges Kommunistiska Parti 1921.*

Förhållandena beträffande vår statsapparat är så dåliga, för att inte säga miserabla, att vi först allvarligt måste betänka hur vi skall angripa dessa brister...

Det skadligaste.../är/ vår tro att det lilla vi vet skulle vara tillräckligt eller att vi skulle besitta ett tillräckligt stort antal element för att bygga upp en helt ny apparat som verkligen förtjänar att kallas socialistisk, sovjetisk etc. Nej, en sådan apparat har vi inte och vi har även mycket få element som skulle kunna skapa den. ...

Nu har vi i fem år ansträngt oss för att förbättra vår statsapparat. Men det har inte bara varit fruktlösa ansträngningar som under dessa fem år helt enkelt visat sig gagnlösa eller till och med överflödiga eller rent av skadliga. Denna hopplösa kamp gav oss endast ett intryck av arbete; i verkligheten smutsade den ned våra institutioner och våra hjärnor. Det måste bli en ändring på detta. **ur Lenins "Hellre mindre men bättre" i mars 1923**⁸⁷

29. Isoleringen

Sovjetunionen stod ensamt, partiet höll all makt i sin hand och ekonomins hjärta, produktionen och handeln med livsmedel, hade överlåtits åt kapitalistiska krafter. Vilken var vägen ut ur denna historiska svårighet?

Lenin som från slutet av 1922 drabbades av flera svåra hjärnblödningar varnade i sina brev till partiet för en växande fara som hotade att korka igen varje verklig utväg; byråkratiseringen av staten och partiet. Han oroade sig också över att partiets generalsekretare, Josef Stalin, var för brutal och "i sina händer samlat en gränslös makt" som han inte med säkerhet kunde bruka väl.⁸⁸

Hösten 1923 manade ett stort antal bolsjevikledare till översyn av den följda kursen. Den alltmer olidliga byråkratins makt måste bekämpas och rätten att kritisera och debattera återupprättas. Arbetarklassens ställning måste förstärkas dels genom ökad demokrati dels genom en planmässig utveckling av industrin. NEP-männen, de nya kapitalisterna, måste hållas i schack och beskattningen av de bönder som blivit alltmer välbärgade skärpas. Risker var annars en djup ekonomisk kris i Sovjetunionen.

Saxen

Revolutionen i Ryssland hade skapat 25 miljoner nya bondehushåll när godsägarnas jordar beslagtogs. Produktiviteten var låg och bönderna mättade förstas först och främst sina egna munnar. Överskottet såldes på NEP-marknaden för rubel som bonden kunde köpa industriprodukter för.

Dilemmat var att industrin repade sig mycket långsamt och inte kunde förse bönderna med industrivaror i tillräcklig mängd. Den rubel som bonden fick riskerade att bli en värdelös papperslapp. Följden skulle, menade kritikerna, ofrånkomligen bli att produktiviteten inom jordbruket stagnerade.

Varför skulle bonden producera mer än för sitt eget behov utan något i utbyte? Och hur skulle produktiviteten kunna ökas utan jordbruksmaskiner från industrin?

Industrialiseringen måste alltså påskyndas för att produktiviteten i jordbruket skulle kunna ökas. Men varifrån skulle resurserna tas till industrialiseringen i ett Sovjetunionen som var blockerat av den kapitalistiska omvärlden?

Det hade krävts hundra miljoner kidnappade afrikaners obetalda arbetskraft under slavhandelsens trehundra år för att skapa grundplåten för kapitalismens industrialisering. För att inte tala om den fruktansvärda utsugningen av män, kvinnor och barn i industrialismens barndom.

⁸⁷ Moshé Lewin, *Lenins sista strid*, Malmö 1968, sid 162 ff. [[Lenins sista strid](#)]

⁸⁸ Samma källa, sid 87.

Sovjetunionen hade inga slavar, inga kolonier och försökte skapa ett välfärdssamhälle för arbetarklassen. Ändå fanns bara en källa till industrialisering: mänskligt arbete. Arbetarna måste slita hårdare och försaka, det skulle de bara att göra om de själva hade makten i sina egna händer. Bönderna måste avstå en större del av sitt överskott till arbetarna i städerna. Det var bara tänkbart om de kunde lita på att de fick något i utbyte som kunde förbättra deras tillvaro.

”Bolsjevisering”

Vilda strejker bland Moskvas och Petrograds arbetare sommaren 1923 med risk för storstrejk underströk nödvändigheten av en förändring. Men de krafter inom bolsjevikpartiets ledning som ville fortsätta på den inslagna NEP-vägen utan förändringar och accepterade byråkratins hårdnande makt slog tillbaka. I januari 1924 dog Lenin, men striden om partiets kurs hade redan inletts.

När kommunistiska internationalens femte världskongress möttes i Moskva sommaren 1924 hade kritikerna, varav revolutionsledaren Leo Trotskij var den mest framstående, redan börjat kämpas ned inom bolsjevikpartiet. Fraktionsförbudet hade vänts även mot dess tillskyndare och Trotskij fördömdes av kampanjliknande partimöten för ”fraktionism”.

Kampanjen fördes över till världsrörelsen som manades att ta ställning i den ryska parti-striden. Nu inleddes ”bolsjeviseringen” av de kommunistiska partierna världen över. Partierna skulle gå i takt med Moskva, fördöma ”trotskismen” och rensa ut ”fraktionister”. Kominterns stadgar ändrades så att sektionerna helt underordnades den internationella exekutivkommitté, EKKI, som utsågs av världskongresserna. EKKI fick rätt att sända en representant, förkortad Exr, till de anslutna partiernas styrelser för att övervaka att EKKI:s beslut följdes. Denne Exr fick även vetorätt över partiernas valda ledningar.

Höglund utesluts

Runt om i världsrörelsen jagades ”trotskister” ut ur partierna. Även det svenska partiet drabbades. 1924 uteslöts partiets centralgestalt Zäta Höglund, ”Sveriges ende marxist”, som Lenin hade kallat honom. Med Höglund gick omkring 5 000 kommunister, ”hela partiets underbefäl”, som det hette i en verksamhetsberättelse.⁸⁹ Efter ett par års ökenvandring återupptogs höglundanhängarna i socialdemokratien.

Zäta Höglund hade inte varit ”trotskist”, tvärtom var han en svuren fiende till de revolutionära ”överdrifter” som vänsterkritikerna inom Komintern anklagades för. Men han motsatte sig den skärpta byråkratiska centraliseringen av den kommunistiska rörelsen och underströk att partierna måste byggas utifrån förutsättningarna där de verkade.

De första efterkrigsåren var en dyster tid för svensk arbetarrörelse. Rösträtten hade vunnits och så småningom även en lagstiftning om 48 timmars arbetsvecka. Men den socialdemokratiska högerns kompromisser hade inneburit grusade förhoppningar för tusentals socialistiska arbetare. Av utredningar om driftsråd och ”industriell demokrati” hade blivit intet. Massarbetslösheten överskuggade vardagen.

Men inte heller kommunistpartiet hade kunnat leva upp till de löftesrika förväntningarna. Visst hade partiet gjort uppoffrande insatser under upprorsveckorna 1917 och 1918, bland de arbetslösa under 20-talets första år och till försvar för den finska och ryska revolutionen. Men de täta konvulsionerna med inre stridigheter och partisprängningar avskräckte många. Att partiet så snabbt kunde återuppbygga sin medlemsstyrka efter att med täta mellanrum ha

⁸⁹ *Verksamhetsberättelse för Sveriges Kommunistiska Parti 1924.*

förlorat tusentals medlemmar och fått sina organisationer sönderslagna, vittnar kanske något om de förutsättningar som fanns för ett radikalt alternativ under dessa år.

Konferensen hade redan därigenom sin stora betydelse, att vid densamma tydligt gavs uttryck åt den inom vida kretsar å ömse sidor förefintliga ärliga strävan att befrämja en utveckling i riktning mot förtroendefull samverkan mellan företagsledare och arbetare till näringslivets förkovran.

För samtliga parter föreligger ett gemensamt intresse av arbetsro och ostörd produktion; för det investerade kapitalet som skall förräntas, för arbetsledningen och arbetarna åt vilka företaget skall bereda utkomst. **ur Arbetsfredsdelegationens rapport i september 1929**⁹⁰

30. Det ”glada 20-talet”

Stormtiden var över och Europas politiska karta klarnade. 1924 hade världskonjunkturen börjat vända uppåt och kapitalismen stabiliserats en smula. Efter den politiska vänsterchocken vid krigsslutet letade sig nu flera av borgerlighetens mest aggressiva företrädare högerut, till fascismen. I Sovjetunionen hade byråkratin och Stalin alltmer tagit över kommandot och oppositionen från vänster rensades ut. I Sverige bildade Branting sin tredje regering samtidigt som arbetslöshetstalen minskade. Det svenska kommunistpartiet stod sargat efter splittringarna men kunde för en tid sluta leden.

Det ”glada 20-talet” – en liten lucka på fem år av ekonomisk högkonjunktur mellan tio års världskrig och världskris och den nya depressionen och världskriget – hade inletts.

20-talet innebar att det svenska kapitalet definitivt fann vägen ut på världsmarknaden. Det var nu Kruegerkoncernen byggdes upp bland annat genom flitig låneverksamhet till stater runt om i världen i utbyte mot marknadsgarantier.

Samtidigt steg industriexporten kraftigt. Inträdet på världsmarknaden ökade känsligheten för störningar inom industrin. Stora exportavtal måste hållas till varje pris, annars kunde värdefulla order gå förlorade.

Världskonkurrensen hade drivit fram en dyrbar högteknologi som krävde väldiga investeringar. För att klara av dem måste kapitalinsatserna slås samman och en ökad grad av planering införas i de kapitalistiska företagen. Allt fler grenar av näringslivet måste planeras in i minsta detalj, från råvaruutvinning till produktion och försäljning, för att undvika störningar. De obekanta faktorerna måste röjas undan. Den mest oberäkneliga av dem var själva nyckelfaktorn; arbetskraften.

Högkonjunkturen hade medfört att arbetarna efter flera års lönesänkningar började sätta sig till motvärn och utkämpade flera hårda lönestrider. Arbetsgivarna svarade med lockouter och organiserat strejkbryteri. Den svenska arbetsmarknaden tillhörde på 20-talet den mest konflikttrabbade i Europa med förlust av miljontals arbetsdagar.

Antifackliga tvångslagar

Redan vid 1910 års riksdag hade Arvid Lindmans högerregering föreslagit en lag om domstol vid arbetstvister, men LO och socialdemokratin protesterade våldsamt och lagförslaget föll. Gång på gång väcktes nya förslag om att lagstifta kring kollektivavtalen och strejkrätten, men förslagen avvisades av en stark arbetaropinion.

I mitten av 20-talet skedde emellertid en förändring. Nu var det en socialdemokratisk regering som i januari 1926 tillsatte en delegation för att utreda ”åtgärder till arbetsfredens främjande”. Socialminister Gustav Möller medgav senare att socialdemokraterna kunnat ”reflektera på en arbetsfredslagstiftning”.⁹¹ Men regeringen föll samma sommar och det blev C G Ekmans

⁹⁰ Tom Olsson, *De antifackliga klasslagarna*, Kommunistisk tidskrifts skriftserie 3/71, sid 31.

Arbetsfredsdelegationen tillsattes av den så kallade "Mondkonferensen" mellan LO och SAF. [Skriften finns på marxistarkivet: [De antifackliga lagarna](#)]

⁹¹ Samma källa, sid 19.

borgerliga ministär som i februari 1928 lade fram förslaget till ”Lag om kollektivavtal och arbetsdomstol”.

Lagen gjorde det förbjudet att tillgripa konflikt om tolkningen av ett avtal när detta väl hade undertecknats. Om exempelvis arbetarna vid ett företag uppfattade att arbetsgivaren tolkade avtalet till sin egen fördel blev de i lag förbjudna att gå i strejk för att få rätt. Tvister skulle istället avgöras av en särskild arbetsdomstol, en idé som börjat praktiseras i Mussolinis Italien. Domstolen skulle bestå av två representanter vardera från arbetar- och arbetsgivar-sidan samt tre ”oberoende” ombud från staten. Dess domar kunde inte överklagas.

Lagförslaget möttes av en proteststorm utan like från fackföreningshåll. Nära tvåtusen fackföreningar fördömde ”tvångslagen” och talet om arbetsdomstolens ”opartiskhet”. Arbetarna visste vem som dikterade villkoren på arbetsplatserna och att varje generellt förbud mot stridsåtgärder i sista hand skulle gynna dem som hade makten.

”Kravet på generalstrejk, skrev Ragnar Casparsson, fortplantades från tusentals möten och demonstrationer runt om i landet. LO:s landssekreterariat och den socialdemokratiska partistyrelsen fann det till sist nödvändigt att infånga den växande oron”.⁹²

I riksdagen kallade LO-ordföranden Arvid Thorberg lagen en ”slavlag” och utlyste en generalstrejkseftermiddag i protest den 22 maj 1928. Men lagen antogs trots protesterna och såväl LO som socialdemokratin accepterade utslaget. När kommunisterna senare föreslog riksdagen att upphäva ”slavlagen” var det ensamma om sitt motstånd.

Mondismen

Ett halvår efter kollektivavtalslagen kallade den borgerliga regeringen LO och SAF till en arbetsfredskonferens för att ”stärka samhörighetskänslan mellan företagare och arbetare”. Förebilden var den engelske storkapitalisten Lord Alfred Monds tankar om att arbetsgivarna borde se fackföreningar som något positivt som kunde bidra till fred på arbetsmarknaden istället för krig. Det låg i både arbetarnas och företagarnas intresse, menade Mond, att klasskampen upphörde och ersattes av samarbete.

Den svenska ”mondkonferensen” kom att bli en föregångare till Saltsjöbadsmötet tio år senare, men till skillnad från 1938 var protesterna ännu våldsamma inom fackföreningsrörelsen mot dessa ”försök att spänna fackföreningsrörelsen för kapitalismens vagn”.⁹³

⁹² Casparsson, *Saltsjöbadsavtalet*, a.a., sid 41.

⁹³ Ur en motion mot arbetsfredskonferensen från Gruvs avdelning 7 i Koskullskulle till LO-kongressen 1931, citerad i Tom Olssons a.a., sid 30.

Arbetarna måste återfinna varandra för att på klasskampens grundval åter samla sig organisatoriskt och ideologiskt titt kamp mot vår självskrivne fiende, det kapitalistiska samhället och dess produktionssystem, både vad gäller dagens strid som kampen för uppnåendet av slutmålet, kapitalismens störtande. **ur första numret av tidningen Facklig Enhet 1926**

31. Utmaningen

De fortsatt hårda arbetarstaderna under 20-talets andra hälft tillsammans med socialdemokratins och LO-ledningens ökade beredskap att acceptera kapitalismens spelregler skapade ett växande utrymme för den kommunistiska oppositionen.

I januari 1926 tog kommunisterna genom Metall 41:an i Göteborg initiativ till en facklig rikskonferens för ”enhet på klasskampens grund” mot fascist- och strejkbrytarorganisationernas härjningar. Även syndikalisterna inbjöds.

Konferensen som samlade ombud från omkring 300 fackföreningar med 80 000 medlemmar bildade en ”enhetskommitté” med syfte att verka inom fackföreningsrörelsen för att ”ingjuta ny klasskampsanda” i de befintliga organisationerna. Även lokalt bildades enhetskommittéer som försålde enhetsrörelsens tidning Facklig Enhet och samlade in pengar till strejkande arbetare.⁹⁴

Det var under 1928 som den fackliga oppositionsrörelsen fick verklig luft under vingarna. Det så kallade ”kosackvåle” under året illustrerade ett politiskt klimat som förebådade 30-talets hårdnande klasskampstider. Socialdemokraterna led ett svidande valnederlag och tappade medelklassväljare högerut och arbetarväljare till kommunisterna.

Under kampanjen mot de antifackliga tvångslagarna på våren hade Enhetskommittén och kommunisterna känt en så stark medvind på arbetsplatserna att LO-ledningen tvingats utlysa generalstrejk.

Som svar på LO:s och SAF:s arbetsfredskonferens i december kallade Enhetskommittén till en ”antimondkonferens”, Arbetarnas fackliga landskonferens, i Stockholm i januari 1929.

Nära femhundra fackliga organisationer som representerade över etthundratusen organiserade arbetare, en femtedel av LO:s medlemsantal, mötte upp under appellen: ”Mot mondism och facklig splittring! För klasskamp och facklig enhet!”

Det var den största organiserade oppositionsrörelse som dittills samlats inom LO och det kommunistiska partiet stod på toppen av sitt inflytande i den svenska arbetarklassen. Partiet hade tredubblat sitt medlemsantal mellan 1924 och 1929. I valet 1928 erövrade det 6,4 procent av rösterna, en fördubbling jämfört med siffrorna från 1924. I storstäderna var frammarschen ännu större. I Stockholm ökade partiet från 9 400 röster 1924 till drygt 27 000 fyra år senare.

Det kan tyckas som småpotatis jämfört med socialdemokratins procenttal. Men kommunisterna kämpade först och främst om ledningen inom arbetarklassen, och där började oron sprida sig bland de socialdemokratiska organisationerna.

Det var just inom LO:s tunga förbund, Grov och Fabriks, Metall och Transport, som kommunisterna växte i snabb takt, och i synnerhet inom förbundens stora avdelningar.

SKP, den utmanande vänsterkraften i svensk arbetarrörelse, nådde under denna period i själva verket sitt kanske starkaste inflytande någonsin i den svenska fackföreningsrörelsen.

⁹⁴ *Enhetlig facklig kamp – resolutioner och protokoll från Enhetskonferensen i Göteborg 23–24 januari 1926.*

Uteslutningshotet

I april 1929 inleddes LO-ledningens motoffensiv. Genom cirkulär 638 varnades medlemmarna att medlemskap i Enhetskommittén var oförenligt med medlemskap i LO. Förbunden uppmanades att för ”illojalt uppträdande” utesluta alla medlemmar som trots varningar fortsatte att lämna rapporter och skänka pengar till Enhetskommittén. I flera lokala FCO (fackliga centralorganisationer) som sändt ombud till antimondkonferensen, bröt sig socialdemokratiskt ledda fackföreningar ur samorganisationerna. LO-ledningen var beredd att spränga landsorganisationen.

Inför uteslutningshoten gick kommunisterna till motoffensiv. Till sommaren hade över 150 fackföreningar och flera fackliga centralorganisationer fördömt LO-ledningens hot. Fem förbund hade vägrat ta emot uteslutningscirkuläret och lokala aktionskommittéer började bildas på arbetsplatserna. Men inom socialdemokratiskt dominerade tunga förbund som Målarna, Sågverks och Metall började uteslutningarna verkställas och kommunisterna riskerade att få sitt bästa folk avskiljda från fackföreningsrörelsen.

Inom SKP gick diskussionens vågor höga när beslutet fattades att ta ett steg tillbaka och låta uteslutningshotade avdelningar och medlemmar befrias från avgifter till Enhetskommittén. Men genom reträtten skulle kommunisterna kunna glida undan LO-ledningens organisatoriska slag och fortsätta att vinna ökat inflytande bland fackföreningsmedlemmarna.

Så här efteråt vet vi att utmanaren snart skulle ha alla odds på sin sida. Inom kort, det handlade bara om veckor, skulle det ”glada 20-talet” slås i spillror. Drömmarna om den ”krisfria kapitalismen” och ”mondismens” välsignelser släcktes och grunden drogs undan för den socialdemokratiska samförståndspolitiken.

Den 24 oktober 1929 rasade plötsligt kursen på New Yorkbörsen. Börskraschen inledde den svåraste ekonomiska depression världen upplevt.

Knappt två veckor tidigare sprängdes det kommunistiska partiet på nytt.

För att kampen mot socialdemokratien ska ha framgång är det nödvändigt att skarpt ställa frågan om kampen mot socialdemokratiens så kallade 'vänster'-flygel, just denna 'vänster'-flygel som genom att kokertera med 'vänster'-fraser och sålunda på ett skickligt sätt lura arbetarna, bromsar arbetar-massornas avtag från socialdemokratien. Det är klart att det överhuvudtaget är omöjligt att övervinna socialdemokratien utan att slå ned 'vänster'-socialdemokratien.

Josef Stalin 1 april 1929⁹⁵

32. "Tredje perioden"

För att förstå orsaken till den tredje och svåraste sprängningen av det svenska kommunistpartiet måste vi åter blicka österut.

I Sovjetunionen hade vänsteroppositionen nedkämpats ett par år tidigare. 1927 utslöts Leo Trotskij ur bolsjevikpartiet och deporterades ett år senare till Sibirien. Istället för att hörsamma varningarna från vänster utvidgade Bucharin och Stalin NEP-politiken. Möjligheten för privata företagare att anställa och avskeda utökades. NEP-kapitalister och rikebönder, kulaker, upplevde goda tider. Jordbruksproduktionen hade fått upp farten.

Ändå inträffade redan 1927 den första akuta livsmedelskrisen. Priserna på livsmedelsmarknaderna rakade i höjden. Oroligheter och strejker spred sig bland arbetarbefolkningen i städerna. Den "Nya Exploateringen av Proletariatet", det blev nu i folkmun innebörden av förkortningen NEP.

Bucharin och dennes anhängare stod handlingsförlamade. "Bönder berika er! Fördjupa NEP! Mot socialismen i sköldpaddstakt" var slagord som inte angav någon utväg. Det var i detta läge Stalin gav prov på sin speciella typ av handlingskraft. Oförhindrad av "teorier" och "principer" lät Stalin mobilisera några tiotusental beväpnade arbetare som återupplivade inbördeskrigets metoder. De drog ut på landsbygden och rekvirerade med tvång böndernas jordbruksöverskott.

Under inbördeskriget hade rekvisitionerna kunnat förklaras och försvaras med krigets krav. Och bönderna lämnade ofta utan knöt sitt överskott till Röda armén, eftersom alternativet var godsägarnas återkomst. Men nu hade de fått löften om ljusare tider, och bjöd motstånd.

På femtonde partikongressen i december 1927 pressade Stalin på för en "socialistisk offensiv" med femårsplaner för industrialisering och kollektivisering av jordbruket. Det tycktes som om det var vänsterkritikernas program som började vinna gehör, men det började tillämpas med metoder som de gamla bolsjevikerna knappast hade föreställt sig.

1928 förvärrades livsmedelskrisen. Produktiviteten inom jordbruket sjönk när bönderna bryskt berövades resultatet av sitt arbete. Följden blev att de nya konfiskeringarna även drabbade nästa års utsäde. De mer välbeställda bönderna, som under NEP-politiken fått en allt starkare ställning i bysojeter och bolsjevikpartiets bondeceller, satte sig till motvärn. Spannmål och kreatur gömdes undan. Väpnade sammandrabbningar blev vardagsmat. Från städerna kom rapporter om hungerupplopp. Situationen var desperat.

De krafter inom partiet som tvekade inför hårda tag mot bönderna trängdes undan. Under 1928 krossades successivt Bucharins anhängare. Nederlaget för "högern" och det definitiva slutet på NEP symboliserades av Bucharins avsättning som Kominterns ordförande sommaren 1929.

Ett knappt halvår senare blåste Stalin, Kaganovitj och Molotov till attack. Under slagordet "Likvidera kulakerna som klass!" inleddes det krig mot den sovjetiska bondebefolkningen som två år senare hade tvingat in tiotals miljoner bönder i kolchozsystemet. Hur många

⁹⁵ Ur förordet till Klaus Neukrantz' *Röd Front Berlin 1929*, Uddevalla 1971, sid 6.

miljoner som blev offer för arkebuseringar, deportationer och svält håller idag sovjetiska forskare på att försöka klarlägga. Men vad vi vet är att det sovjetiska jordbruket ännu aldrig har repat sig från den historiska katastrofen.

Världskris

Orsaken till Stalins och dennes anhängares våldsamma tvångskollektivisering var inte bara att de tvingades bemöta den akuta livsmedelskrisen bland städernas arbetare. De insåg också att Sovjetunionen utan industrialisering stod illa rustat att möta nya angrepp från de kapitalistiska staterna. Att sådana skulle komma var man övertygad om, i synnerhet som kapitalismen på nytt hotades av kriser och krig.

Kommunistiska teoretiker hade hela tiden förutspått att 20talets högkonjunktur skulle få ett brutalt slut. För det krävdes inget större skarpsinne, bara en vägran att se kapitalismen som det för evigt givna och förstånd att inte förväxla den svindlande aktiespekulationen med varaktigt välstånd.

Kominterns sjätte världskongress 1928 slog fast att den kapitalistiska högkonjunkturen snart skulle avlösas av en ny förfärande världskris. En första revolutionsperiod hade utvecklats från slutet av första världskriget. Den hade avlösts av en period med kapitalistisk stabilitet. Nu inträdde den ”tredje perioden” när krisen skulle skaka sönder ordningen och åter ställa den socialistiska revolutionen på dagordningen i Europa.

Ultravänstern

Den framsynta bedömningen följdes emellertid inte av några rimliga handlingslinjer. Striden mot Bucharin och ”högern” inom bolsjevikpartiet fördes med extrema vänsteröverslag när de erfarna vänsterkritikerna redan tidigare hade rensats ut.

Världskrisen skulle radikaliserade massorna, förklarade Komintern, samtidigt som socialdemokratin skulle visa sig alltmer reaktionär, ja, den hade övergått till att bli ”socialfascism” som med våld skulle försvara kapitalets och statens intressen. Istället för den ”proletära enhetsfront” mot fascism och borgerlighet som kommunisterna tidigare föreslagit socialdemokratin gällde det nu för kommunisterna att själva ta ledningen för de arbetandes masskamp. Inte heller med den socialdemokratiska vänstern kunde man tänka sig samarbete. Nej, denna vänster betecknades istället som ”den farligaste fienden till kommunismen och proletariatets diktatur” och som ”de farligaste representanterna inom arbetarrörelsen för bourgeoisins politik”.⁹⁶ Detta för att den blockerade möjligheten för arbetarna att finna vägen från socialdemokratin till de kommunistiska partierna.

Sprängningen

Kursändringen på sjätte världskongressen inledde en våldsam kamp mot ”högern” inom Kominterns partier runt om i världen. I Tyskland utslöts partiledaren Brandler och följdes av några tusen anhängare. I USA tvingades Lovestone ut med några hundra gamla kommunister. Uteslutningar och splittringar drabbade parti efter parti. Sprängningen av det svenska partiet blev en av de allra svåraste.

Vid sittande möte utslöts den 9 oktober 1929 partiledningens majoritet med Karl Kilbom och Nils Flyg i spetsen av Exr. Uteslutningen blev signalen till ett våldsamt tumult där striden rasade, även rent fysiskt, om tidningar, lokaler och kassor. Den borgerliga och socialdemokratiska opinionen kunde jubla över ”slaget om Luntmakargatan”, slagsmål på tidningsredaktioner och till och med skottlossning mellan fraktionerna.

⁹⁶ *Kominterns sjätte kongress – beslut och resolutioner*, Stockholm 1929, sid 24 f.

När dammet lade sig hade omkring 7 000 medlemmar tagit ställning bakom den uteslutna partiledningen som behållit kontrollen över dagstidningen *Folkets Dagblad Politiken*. De behöll också beteckningen Sveriges Kommunistiska Parti men kallades i folkmun "kilbomare", efter sin främste företrädare.

Omkring 3 500 kommunister hade istället följt Moskva och den nya ultravänsterkursen under ledning av Hugo Sillen och Sven Linderot. De ansåg sig förstås vara de rättmätiga innehavarna av namnet SKP men kallades allmänt "sillénare". Dess nystartade dagliga språkrör blev Ny Dag.

Två veckor efter sprängningen rasade aktiebörsen på Wall Street och depressionen började mullra ut över världen. Men då, när illusionerna sprack och det gamla skakade, låg den svenska kommunistiska utmanaren i spillror. Kommunistiskt anförda enhetsorganisationer rämnade; arbetaridrottsföreningar, röda hjälpen, barnpionjärer... Även Enhetskommittén splittrades till två, vilket knappast ökade dess auktoritet inför LO:s uteslutningshot.

Medan kommunisterna kämpade om partikassor och försökte reorganisera de skingrade skarorna bröt LO-ledningen sönder det fackliga motståndet och de både Enhetskommittéerna sopades bort. Kommunisterna hade stått på toppen av sitt inflytande, nu rasade allt samman. Sjutusen partimedlemmar lämnade i förtvivlan rörelsen. Den förutspådda världskrisen var på väg, men kommunisterna hade begått harakiri.

Här vilar
 en svensk arbetare
 stupad i fredstid.
 Vapenlös, värnlös.
 Arkebuserad
 av okända kulor.
 Brottet var hunger.
 Glöm honom aldrig.
Erik Blombergs ”Gravskrift” på Gudmundrå i Ådalen

33. Brottet var hunger

Nej, kulorna var inte okända. De avfyrades av svensk militär mot strejkande arbetare i Lunde en majdag 1931. Dödsskotten i Ådalen var den logiska följderna av försöken att vältra över kristidens bördor på arbetarbefolkningen.

I mitten av 1930 drabbades Sverige av depressionens fulla kraft. Orderingången till industrin föll i botten och arbetslösheten ökade med våldsam hastighet. Snart gick 67 procent av sågverksarbetarna arbetslösa, 65 procent av murarna och 40 procent av gruvarbetarna. I början av 1933 uppgick den totala arbetslösheten till 30 procent.

I arbetslöshetskatastrofens kölvatten försökte arbetsgivarna sänka lönerna för dem som ännu hade jobb. Snart rasade striderna när arbetarna försökte rädda det lilla de ännu hade i lönekuvertet. Organiserade strejkbrytarligor trappade snabbt upp konflikterna.

Så möttes de strejkande brädgårdsarbetarna i Halmstad i april 1931 av beväpnade brytare som besköt strejkvakter och demonstranter. Militär kallades in och belägringstillstånd infördes, men arbetarna lyckades ändå pressa igenom delar av sina krav.

Några dagar senare demonstrerade Ådalens arbetare till stöd för de strejkande pappersarbetarna vid Marma och mot strejkbryteriet. Liksom i Halmstad möttes de av beväpnade strejkbrytare och militär som öppnade eld och dödade fem arbetare. Ådalsskotten följdes av lokala generalstrejker längs Norrlandskusten. Under ”röda veckan” i Söderhamn tog strejkkommittén över kontrollen på samma sätt som i Västervik femton år tidigare. Året därpå utbröt den stora papperskonflikten med hårda drabbningar mot polis och strejkbrytare. I Klemensnäs sårades två arbetare när polisen besköt de strejkande. Veckan efter sköt polis skarpt mot demonstrerande arbetare i Sandarne. I storstäderna angrep ridande polis demonstranter som krävde ”mördarregeringens” avgång. Tryckfrihetsåtalet duggade tätt mot tidningar som fördömde våldet mot arbetarna. Och i massor dömdes arbetare som deltagit i strejker och demonstrationer till fängelse och straffarbete, medan poliser och militärer gick fria.

Den rättsliga epilogen till arbetarmorden i Ådalen symboliserar väl tidens överhetsanda. Krigsrätten i Sollefteå fann att ingen av militärerna kunde göras ansvarig för de fem döda eller de många skottskadade. Befälhavaren kaptan Mesterton dömdes däremot till åtta dagars vaktarrest utan bevakning för ”försummelser i kontakterna med landsfogden”. En löjtnant som avfyrat mängder av revolverskott mot arbetarna dömdes till tio dagars vaktarrest för ”oförstånd i tjänsten”. Den furir som avfyrat en kulspruta rakt in i demonstrationen dömdes till tre dagars vaktarrest för ”försummelse”. Domarna överklagades till krigshovrätten som upphävde dem alla utom tredagarsdomen mot furiren.

Gentemot arbetarna var tonen dock en helt annan. Kommunisten Axel Nordström dömdes till två och ett halvt års straffarbete för anstiftan av upplopp, brott mot annans frihet och olaglig

demonstration. Tre andra arbetare dömdes till straffarbete i vardera åtta, fyra och tre månader för deltagande i upplopp.⁹⁷

Liberala tidningen Dagens Nyheters omdöme om de dömda arbetarna i Klemensnäs året efteråt säger något om stämningarna inom borgerligheten mot de kommunister och socialdemokrater som försökte organisera motståndet mot lönesänkningarna:

”De äro på sitt sätt fulländade representanter för reptilsläktet, dessa hala, ormande uppviglare som sökte slingra sig undan skulden och skydda sitt eget skinn bara de utspytt sitt gift och satt massorna i rörelse – och bragt dem i olycka.”⁹⁸

Misskrediterades

Striderna under 30-talets två första år var de hårdaste i Sverige sedan 1917. Som Komintern hade förutspått skakade världskrisen sönder allt löst och fast och i tiotusental tvingades arbetarna konfrontera arbetsgivare, polis och militär, ja hela den samlade borgerligheten. Kapitalismen och den gamla klassordningen misskrediterades i miljoners ögon.

Ute på fabriker, i strejkvakter och fackföreningar gjorde kommunister från de båda falangerna modiga insatser, vann och förtjänade arbetsskamraternas förtroende. Men som samlat starkt politiskt alternativ var det kommunistiska partiet utslaget. För de arbetandes stora massa återstod bara det gamla arbetarparti som nu under krisstrycket och radikaliseringsen åter talade om kapitalismens vanvett och socialismens möjligheter. Här inom socialdemokratin återfanns nu också många av vänsterns mest erkända ledare från stormtiderna kring första världskriget.

Kominterns sjätte världskongress hade varnat för att socialdemokratin vänster skulle hålla arbetarna kvar inom den gamla arbetarrörelsen. Ultravänsterkursen gav inte arbetarna något val utan förvandlade varningen till en självuppfyllande profetia.

Under de första 30-talsåren ökade socialdemokratin medlemsantal mer än någonsin tidigare. I andrakammarvalet hösten 1932 vann socialdemokratin en jordskredsseger och bildade egen regering. Nu skulle den socialdemokratiska socialismen förverkligas.

⁹⁷ Birger Norman, *Ådalen 31 – en berättelse*, Uddevalla 1975, sid 162 f.

⁹⁸ Per-Olov Zennström, *Klasskampen 1917–1939 – en kommunistisk krönika*, Lund 1977, sid 160.

Hela världen skakas av en våldsamt kris. Vart man ser möter nöd och elände massorna. De arbetslösa skaras räknas i miljoner och åter miljoner, i Amerika – kapitalismens förlovade och av sociala reformer obesmittade land – 11 miljoner, i Tyskland 5 miljoner, i England 2 – 3 miljoner, i Sverige 200 000! Arbetslösheten uppträder på snart sagt alla områden.

Och ändå är det ingen verklig brist på möjligheter till försörjning. Våldiga naturtillgångar finns, kapital saknas icke, det är ingen brist på mänsklig arbetskraft och de tekniska hjälpmedlen har aldrig varit så högt utvecklade som just nu. Det kan produceras tillräckligt för alla, ja, det finns produkter i överflöd. Magasinen ligger överfulla, i Amerika bränner man upp vetet, i Brasilien kastar man kaffet i havet, mitt under massornas brist talar man om överproduktion, armodet breder ut sig mitt i överflödet.

ur Per Albin Hanssons ”Socialdemokratin före valet” 1932

34. Det goda hemmet

Det var en socialdemokratisk regering uppbytt av starka förväntningar bland arbetarväljarna som tillträdde hösten 1932. Året därpå presenterade finansminister Ernst Wigforss sitt krisprogram mot arbetslösheten. Programmet kunde förverkligas efter en uppgörelse med Bondeförbundet, den så kallade ”kohandeln” om ökat stöd åt jordbruket.

Krisprogrammet innebar en kraftig förändring av regeringspolitiken under ekonomiska kristider. Tidigare, som under 20-talskrisen, hade det närmast varit en självklarhet för såväl borgerliga som socialdemokratiska regeringar att minska statens utgifter vid lågkonjunktur. Åtstramningspolitik hade också varit den amerikanske presidenten Hoovers svar på börskraschen 1929 och den därpå följande ekonomiska krisen. Nedsänkningen av statsutgifterna bidrog emellertid till att vrida krisspiralen ytterligare nedåt i den onda cirkeln av minskande köpkraft = minskad produktion = ökad arbetslöshet = minskad köpkraft = minskad produktion...

Wigforss föreslog nu en motsatt politik, inspirerad av den engelske ekonomen John Maynard Keynes. Istället för att skära ned statsutgifterna när den ekonomiska aktiviteten sjönk skulle regeringen göra tvärtom. Genom statliga investeringar och beställningar, allmänna arbeten och understöd kunde efterfrågan i ekonomin upprätthållas och nedgången dämpas. Pengarna för de statliga utgifterna skulle uppböras genom beskattning och lån. Lånen kunde, tänkte man, betalas tillbaka när konjunkturerna vände uppåt och företagen på nytt ökade sina vinster som gav staten växande skatteintäkter.

Denna expansiva ekonomiska politik mötte hårt motstånd från borgerligheten, men den utgjorde den enda möjligheten att undvika fortsatt frontalkollision med arbetarklassen, något som regering efter regering i den kapitalistiska världen tvingades inse. Där arbetarklassens styrka var i växande övergåv den traditionella svångremspolitiken. Till och med i USA inledde Roosevelt en liknande statlig politik, *the new deal*, i samband med den lavinartade amerikanska strejkrörelsen och det fackliga uppvaknandet i början av 30-talet.

Ja, även i länder där arbetarrörelsen hade krossats, startade regeringarna omfattande statliga program som stimulerade ekonomin. Men det fanns en avgörande skillnad.

Socialdemokratins krisprogram förespråkade statliga satsningar för att bygga bostäder, hamnar, vägar och broar, utveckla jordbruket och elektrifiera järnvägen. Det föreslog marknadsmässiga löner för dem som sysselsattes i beredskapsarbeten, istället för det hatade AK-systemets, arbetslöshetskommissionens, allmosor. Det ville införa en allmän arbetslöshetsförsäkring delvis finansierad av staten. Programmet skulle betalas framförallt genom lån men också med en skärpt arvsskatt.

I fascismens Tyskland och Italien hade de statliga programmen andra syften. De handlade också om att bygga upp infrastrukturen (som vägar, broar mm) men framförallt om militär upprustning.

Den ekonomiska effekten var på kort sikt likartad, men den politiska och sociala innebörden en helt annan. Skillnaden berodde på vilken samhällsklass som pressade fram politiken. I Sverige var det en organiserad arbetarklass som sopat bort högern i val. I Tyskland var det storkapitalet som krossat allt motstånd.

Reformerna

Från 1934 började den internationella konjunkturen på nytt vända uppåt. En orsak var just de statliga insatsprogrammen i flera länder, en annan var den militära upprustningen.

I Sverige började arbetslösheten sjunka. Kristidsprogrammets åtgärder med allmänna arbeten och statliga arbetsprojekt fortsatte, men fick snart också sällskap av ett bredare välfärdsprogram. Högkonjunkturåret 1937 blev en formlig manifestation av reformarbetet med höjda folkpensioner, det allmänna barnbidraget, moderskapspenningen, subventionerade skolluncher, bostättningslån, åtta timmars lantarbetsdag... för att bara nämna några exempel. Året därpå infördes för första gången lagstadgad semester i form av tolv dagars betald ledighet för alla. Samtidigt beslutades om folktandvård för alla barn under 15 år.

Reformerna skulle betalas genom skärpt progressiv inkomstskatt, höjd vinstbeskattning och fördubblad förmögenhetsskatt.

Sverige var alltjämt ett kapitalistiskt samhälle. En viktig del av socialdemokratiens krisprogram var att ge frikostiga exportkrediter till storföretagen så att det svenska kapitalet kunde slå sig fram på världsmarknaden. På arbetsplatserna var det arbetsgivarna som styrde. Wallenbergs storfinansfamilj stegade fram över Kruegers lik och tog kommandot över det privata näringslivet.

Efter prutningar av försvarsutgifterna i början av regeringsperioden fick generalerna nya dyrbara miljoner i slutet av årtiondet. Per Albins regering vägrade att utfärda amnesti åt de arbetare som dömts efter Ådalshändelserna. På svensk begäran stämplades från 1938 ett J i tyska judars pass. Kung Gustav V och Per Albin blev goda vänner och en allt starkare nationalism kom att prägla det socialdemokratiska regeringspartiet. Den gamla pöbelfientliga svenska ämbetsmannabyråkratin satt i orubbat bo och ny lagstiftning, den så kallade varsellagen, kringskar ytterligare fackföreningarnas frihet.

Ändå byggde socialdemokratin under de sex åren från 1932 till 1938 upp ett förtroendekapital hos stora delar av arbetarbefolkningen som sedan aldrig kunnat rubbas hos de generationerna. Det var ett naturligt gensvar.

Kapitalismen hade genom världsdepressionen visat sitt mest avskyvärda ansikte. Arbetarna i Sverige hade, som arbetare i andra länder, stridit och offrat, till och med sina liv. Kommunisterna upplöste sig själva som alternativ. Förhoppningarna kunde bara fästas till det gamla arbetarpartiet. Och de kom inte på skam.

I en tid när fascismen förintade den tyska arbetarrörelsen och sopade bort arbetarnas rättigheter, när Österrikes arbetare knäcktes av Dolfüss' diktatur, när Spaniens unga arbetarrörelse tvingades dela sina italienska kamraters öde, när Frankrikes radikala arbetare demoraliserades, högern i England tog makten och stalinterrorn utrotade hela den bolsjevikgeneration som representerat oktoberrevolutionen... då blev livet för Sveriges arbetare bättre!

Självklart drog hundratusentals svenska arbetare slutsatser av det. Det var inte kommunismen eller världsrevolutionen som kunde åstadkomma verkliga resultat för de arbetande människorna. Det var det gamla partiets långsamma, kompromissande reformväg som meter för meter sköt fram arbetarklassens ställningar.

Och uttryckte i själva verket inte Per Albins vision om "folkhemmet" samma tankar som Marx en gång formulerat i sitt manifest? Kommunismens klasslösa samhälle var väl just det "goda hem" som inte känner till "några privilegierade eller tillbakasatta, inga kelgrisar och inga styvbarn" ett gemensamhetens samhälle där "ingen ser ner på den andre eller försöker skaffa sig fördel på andras bekostnad, där den starke icke trycker ner och plundrar den svage".

Att detta goda socialistiska samhälle kunde skapas i en nationell gemenskap på förnuftets väg istället för genom den "sista stridens" klasskamp mot överklassen var ju heller ingen ny tanke. Den hade propagerats av de socialistiska utopisterna i början av 1800-talet. Den hade förfäktats av Marx' motståndare när de första internationerna byggdes upp. Den hade varit ett ständigt tvisteämne mellan vänstern och högern inom arbetarrörelsen i över ett halvt sekel. Ja, den hade till och med stulits av fascisterna som ofta kamouflerade sin borgerliga diktatur med paroller om nationell socialistisk "folkgemenskap".

Var det inte just detta socialistiska folkhem som under det gamla arbetarpartiets ledning nu började ta form i Sverige?

Jag såg programmet utifrån min ståndpunkt. Bonden såg det på sitt sätt och den lille affärsinnehavaren på sitt. Men det var det som var tidsandan: var och en ville äntligen ha något att tro på, tro på att det skulle bli bättre. Unga som gamla. Nu äntligen skulle någon komma och ställa saker till rätta! Och om det så bara var prat, var de beredda att försöka. Det var likgiltigt vilken generation – något måste ske! För den ene var det nationalsocialism, för den andre kommunism. Mitten krympte mer och mer, av den förväntade man sig inget längre.

f d SS-medlemmen Otto Mårtens berättar ⁹⁹

35. Nazichocken

Slutet kom den 30 januari 1933. Kominterns ultravänsterkurs inregistrerade det slutliga nederlaget. Hitler utnämndes till rikskansler. Under de första vårmånaderna utplånades världens starkaste arbetarrörelse utanför Sovjetunionen, utan att kunna bjuda något samlat motstånd. Det största nederlaget någonsin för den internationella arbetarrörelsen var ett faktum. Vägen mot det nya världskriget med förintelsen av femtio miljoner människor hade öppnats.

I kölvattnet av de krossade socialistiska revolutionsförsöken i Tyskland 1919, 1921 och 1923 hade revanschlystna nationalistiska kampgrupper av olika schatteringar vunnit ökat inflytande. De högersocialdemokratiska ledarna hade kväst spartakisterna, arbetarrörelsens mest radikala flygel, i tron att de därmed tillsammans med liberalerna kunde skapa en fungerande parlamentarisk demokrati.

Men Weimarrepubliken var bara ett bräckligt mellanspel. I det ruinerade Tyskland fanns inga reformmarginaler som kunde dämpa klasskampen. För att återupprätta den kapitalistiska industrins styrka måste vinsterna höjas drastiskt, på arbetarklassens bekostnad. Men då måste det radikala fackliga och politiska motståndet brytas. De nationalistiska kampgrupperna var fyllda av hat mot den arbetarrörelse som berövat Tyskland segern i världskriget genom en ”dolkstöt i ryggen” på den ärorika krigsmakten. De var utmärkta slagträn mot arbetarmotståndet och finansierades snart med stora pengar från industrin.

En av grupperna hade lånat flitigt av arbetarrörelsens socialistiska språkbruk som den kombinerade med våldsam nationalism och antisemitism. Den värvade framgångsrikt bland demobiliserade frontkämpar, förtvivlade arbetslösa och deklasserade småhandlare. Där den radikala arbetarrörelsen kastats tillbaka började nazisternas anhängarskaror växa.

Mejades ner

Kommunisterna hade under mitten av 20-talet ofta föreslagit socialdemokraterna att göra gemensam front mot de brutala kampgruppernas framfart. För de högersocialdemokratiska ledarna var emellertid kommunisterna en lika avskydd fiende som nazisterna. Trots att socialdemokratiska och kommunistiska arbetare dagligen gjorde gemensam sak på gatorna, för att försvara livhanken, föredrog de socialdemokratiska ledarna att söka samarbete med den liberala borgerligheten mot ”extremisterna på båda sidor”.

Kominterns kursändring 1928 spelade denna söndrande inställning i händerna. Nu slutade kommunistledarna upp med sitt tjat om ”enhetsfront” och drog sig inte ens för att tillsammans med nazisterna falla den socialdemokratiska delstatsregeringen i Preussen sommaren 1931.¹⁰⁰ Kommunisternas kamp mot ”socialfascismen” möttes av våldsam eld från den socialdemokratiska högern, även bokstavligt talat. Våren 1929 förbjöd Berlins socialdemokratiske

⁹⁹ Bo Svensson och Brutus Östling, *Terror och förhoppningar – vardag under nazismen och i dagens Västtyskland*, del 2, Lund 1984, sid 620.

¹⁰⁰ Leon Trotsky, *The Struggle Against Fascism in Germany*, New York 1971, sid 93 ff. [Svensk översättning på marxistarkiv.se: [Kampen mot nazismen i Tyskland](#)]

polischef Zörgiebel första maj demonstrationerna på grund av det politiska våldet. Kommunisterna demonstrerade trots förbudet och mejades ner när polisen öppnade eld mot demonstranter och åskådare. Den tyska arbetarklassens förening mot fascismen hindrades av en ström av blod.¹⁰¹

När 30-talsdepression smulade sönder det lilla av ekonomisk stabilitet som Weimarrepubliken vilat på bröt nazisterna igenom som masskraft. Ändå vägrade arbetarpartiernas ledare att gå samman mot de växande kolonnerna av brunskjortor. Detta trots att socialdemokrater och kommunister i alla fria val fram till Hitlers maktövertagande mönstrade större styrkor än nazisterna eller helt jämbördiga.

I presidentvalet 1932 backade socialdemokraterna upp Hindenburg som nio månader senare skulle utse Hitler till sin rikskansler. Till och med då vägrade SPD-ledarna att tillgripa utomparlamentariska massaktioner eftersom Hitler utsetts på konstitutionell väg.

När Hitler i mars 1933 begärde diktatorisk fullmakt av riksdagen rasade redan terrorn och bröt sönder motståndet. Kommunisternas riksdagsledamöter var arresterade eller hade tvingats gå under jorden. Socialdemokraterna röstade som enda parti emot fullmakten men bedyrade samtidigt att de slöt upp bakom Hitlers utrikespolitik. De accepterade en omorganisation av fackföreningsrörelsen enligt ”italiensk modell” och uppmanade arbetarna att delta i Hitlers första majparad. Dagen därpå, den 2 maj 1933, tog nazisterna över fackföreningslokalerna och svepte bort de gamla fackföreningsledarna till koncentrationslägren.¹⁰²

Kommunistpartiet manade efter maktövertagandet i januari förgäves till generalstrejk, men appellerna dränktes av terrorn. Samma dag som Hitlers segerval gick av stapeln, den 5 mars 1933, gjorde Kominterns exekutivkommitté ett tillfälligt avsteg från socialfascistlinjen (som svar på ett förslag från Socialistiska Arbetarinternationalen). Nu förklarade man sig i princip vara för en antifascistisk enhetsfront mellan kommunisterna och socialdemokraterna.

Men initiativet rann ut i sanden och kommunisterna fortsatte med sin gamla politik ända till våren 1934, då man påbörjade en kursändring.

¹⁰¹ Neukrantz' *Röd Front...* ger en dramatisk skildring av Zörgiebels attack på Berlins kommunistiska arbetare 1929.

¹⁰² Trotskijs *The Struggle...* innehåller inte bara hans egna värderingar av olika faser i den tyska utvecklingen utan också mycket dokumentariska fakta och summeringar av utvecklingen. Ernest Mandels förord ger en lärorik introduktion till olika teorier om fascismens uppkomst och funktion. Ett urval av artiklarna finns på svenska i *Kampen mot Hitler* utgiven på Röda Rummets förlag, Stockholm 1983 [Hela boken, inklusive Mandels förord finns på marxistarkiv.se, se not ovan.]

Ibland är folk verkligen överraskande. Representativa medlemmar av PSUC, kommunisternas organisation i Katalonien, uttalar åsikten att det inte äger rum någon revolution alls i Spanien. Och dessa människor (med vilka jag hade en ganska lång diskussion) är inte, som man skulle kunna tro, gamla katalanska socialister utan utländska kommunister. Spanien, förklarar de, befinner sig i en unik situation: regeringen kämpar mot sin egen armé. Och det är allt.

Jag påpekade det faktum att arbetarna är beväpnade, att administrationen hade fallit i händerna på de revolutionära kommittéerna, att folk avrättades i tusental utan rättegång, att både fabriker och jordegendomar exproprierades och sköttes av de forna arbetarna. Vad var en revolution om det inte var detta? Man sade att jag misstagit mig; allt det där hade ingen politisk betydelse; det var endast nödåtgärder utan någon politisk verkan.

ur **Franz Borkenaus spanska resedagbok augusti 1936**¹⁰³

36. Vägen mot katastrofen

Det förkrossande nederlaget i Tyskland utlöste en chockvåg genom Europas arbetarrörelse. Med växande oro pressade arbetarna på sina partier att göra gemensam sak mot fascismen. Redan i augusti 1933 sände den socialdemokratiska internationalen ut en appell till Komintern om ett enat försvar. Krigshotet och fascismen måste mötas med kamp för socialismen! Ja, det handlade om att ”med alla tjänliga medel befrämja den socialistiska republikens slutliga seger”. I ”diktaturländer” var en ”revolutionär taktik” nödvändig. Österrikes radikala socialdemokrater kritiserade också sina tyska kamrater hårt för att de kapitulerat inför nazismen utan strid.¹⁰⁴

Medan Komintern befann sig under kaotisk omorientering bort från tredje-perioden-politiken inleddes nästa akt i krossandet av Europas arbetarrörelse. Inför den österrikiske diktatorn Dollfuss' angrepp vägrade de socialdemokratiska arbetarna att vika undan. Med 60 000 man i en egen väpnad milis kämpade socialdemokraterna i Wien och andra österrikiska städer från hus till hus under några blodiga februaridagar 1934.¹⁰⁵ Men medan Österrikes borgerlighet hade Mussolinis vapen på sin sida, stod arbetarna ensamma, och besegrades. Samma vår krossade också den spanska yttersta högern arbetarupproren i Asturien och Katalonien. Fascismen marscherade, arbetarnas motstånd bröts. Och kraven på arbetarenhet växte i takt med det hotande stöveltrampet. Sommaren 1934 sattes äntligen ett exempel. De franska socialdemokraterna och kommunisterna gick samman i en gemensam front. Men denna förening av arbetarkrafterna blev prologen till en helt annan enhet än den många radikala socialdemokrater och kommunister hoppats på.

Folkfronten

I juli 1935 samlades Komintern till sin sjunde världskongress i Moskva. Den politiska kurs som genomdrivits så våldsamt sju år tidigare hade fört rakt in i nederlaget. Fascismen hade segrat. De kommunistiska partierna hade isolerats och försvagats. Sovjetunionen riskerade att stå ensamt inför ett revanschlystet Tyskland, som kanske kunde påräkna åtminstone ett passivt stöd från England och Frankrike.

Och Sovjetunionen stod svagt. Tvångskollektiviseringen av de ryska bönderna och de våldsamma utrensningarna av kritikerna inom bolsjevikpartiet var inte ett resultat av styrka, utan

¹⁰³ Gert-Inge Johnsson, ”Spanska revolutionen och inbördeskriget”, tidskriften *Fjärde Internationalen* nr 4/75, sid 11. Den fylliga artikeln hör till den bästa sammanfattning på svenska som gjorts av inbördeskriget i Spanien.

¹⁰⁴ *Social-Demokraten* 27 augusti 1933.

¹⁰⁵ Anders Perssons *Österrike – mellan Hitler och Mussolini*, Stockholm 1978 på Ordfronts förlag, utgör något så ovanligt som en dramatisk och rikt illustrerad historik över denna närmast bortglömda arbetarkamp mot fascismen.

uttryck för desperation. Personkulten av Stalin som den ”ofelbare ledaren” och ”mänsklighetens genius” skulle kamouflera misslyckanden och tysta opposition.

Ingen verklig kritisk granskning av nederlagskursen tilläts. Kominternledningen konstaterade tvärtom att den förda politiken hade varit ”helt korrekt fram till Hitlers statskupp”.¹⁰⁶ Men nu hade den politiska situationen förändrats. Det var inte längre den socialistiska revolutionen som stod på dagordningen, istället gällde det att med ”alla demokratiska krafter”, inklusive de borgerliga, stoppa fascismen. De kommunistiska partierna skulle i det syftet verka för bredast möjliga folkfronter med alla antifascistiska krafter.

I själva verket var folkfrontspolitiken först och främst en följd av en drastisk förändring av den sovjetiska utrikespolitiken. 1934 anslöt sig Sovjetunionen till Nationernas Förbund efter att alltsedan NF:s bildande ha fördömt organisationen som ett redskap för imperialismen. Den sovjetiska diplomatin började nu göra framstötter till västmakterna om gemensam front mot Tyskland och Italien. För att dessa utspel skulle ha någon tro värdighet kunde inte längre Moskva framstå som världsrevolutionens sambandscentral med Komintern som internationell upprorsledare. Komintern och dess partier skulle istället ”slå vakt om demokratin” och skjuta de socialistiska ambitionerna på framtiden. I Sovjetunionen ersattes rådsstrukturen av stalinkonstitutionen som på ytan liknade de kapitalistiska demokratiernas politiska system.

Samtidigt med detta kommunistiska fälttåg för demokratin utlöstes den stora terrorn i Sovjetunionen som skulle kosta miljoner människor livet och utplåna den bolsjevikgeneration som hade genomfört oktoberrevolutionen.

Spanien

Det första testet av den nya kursen skedde i Spanien. Inför parlamentsvalet i januari 1936 gick kommunisterna samman med socialistpartiet och liberalerna i en gemensam folkfront som formligen krossade högern. Frontens borgerliga partier bildade regering bland annat kring ett program för begränsad jordreform. Stimulerad av segern bröt en flod av arbetaraktivitet fram. Politiska fångar fritogs, en strejkvåg växte med krav på högre löner och bättre arbetsvillkor. I juli strejkade mer än en miljon människor. På landsbygden började fattiga lantarbetare själva genomföra jordreformen genom att ockupera storgodsen.¹⁰⁷

De borgerliga ministrarna i folkfrontsregeringen kunde inte hejda lavinen. Storgodsägarna och industrikapitalisterna vände sig till militärens hårdaste kärna, de generaler som två år tidigare krossat arbetarrevolutionerna i Asturien och Katalonien. Den 17 juli inledde Franco sitt uppror, vann över stora delar av armén och påbörjade marschen mot makten. Folkfrontsregeringen sökte förhandlingar, men arbetarna hade hört nog.

Beväpnade arbetare

Två dagar efter Francos uppror stormade Barcelonas arbetare den första militärkasernen. I stad efter stad; i Madrid, Valencia, Malaga, i arbetarförstäderna och på landsbygden... i tusentals arbetare till sig vapen och gjorde processen kort med de upproriska. På bara några dagar hade fascisterna tvingats fly hals över huvud från Baskien, Asturien och hela den spanska ostkusten.

¹⁰⁶ Trotskijs *The Struggle...*, a.a., sid 372.

¹⁰⁷ Bland litteratur som speglar den revolutionära kampen i Spanien kan nämnas Felix Morrows *Spanien 1931–1937, revolution och kontrarevolution* på Röda Rummet's förlag [på marxistarkivet: [Spanien 1931-1937](#)], Stockholm 1976, M Casanovas *Det spanska inbördeskriget och stalinismens förräderi*, Röda Häften nr 15–17, Kristianstad 1972 [på marxistarkivet: [Spanska inbördeskriget och stalinismens förräderi](#)], Leon Trotsky, *The Spanish Revolution*, New York 1973 [på marxistarkivet: [Trotskij om Spanien](#)] och förstas George Orwells roman *Hyllning till Katalonien*.

De beväpnade arbetarna sammanslöt sig i miliskommittéer som grep den lokala kontrollen när fascisterna kastats tillbaka. Där fascisterna hade drivits på flykten och den gamla administrationen fallit samman övertog arbetarna kommandot. Det gällde inte bara på gatorna. Industriarbetarna tog kontroll över sina arbetsplatser för att hindra produktionen från att saboteras. Fabriker och andra företag ställdes under ledning av valda företrädare för de anställda. På landsbygden ockuperade lantarbetarna och småbönderna godsen och organiserade demokratiska jordbrukskollektiv.

En socialistisk revolution hade inletts i Spanien. Med ”alla tjänliga medel”, som socialistinternationalen hade uttryckt det, försökte den hävda arbetarintressena gentemot fascismen. Denna inriktning gick stick i stäv med folkfrontens och kominterns intentioner.

När kommunistpartiet i september inträdde i regeringen var det med syftet att återupprätta den borgerliga republikens statsfunktioner och auktoritet. Under hösten och vintern 1936/37 avväpnades arbetarmiliserna till förmån för uppbygget av den reguljära republikanska armén. Därpå återlämnades ockuperad jord till icke-fascistiska godsägare. Arbetarkontrollen över industrin rullades tillbaka och de lokala arbetarkommittéernas maktställning upphävdes. I maj 1937 krossades Barcelonas revolutionära arbetare av reguljära folkfrontstrupper.

En rasande förföljelse, organiserad av kommunistpartiet och ”rådgivare” från den sovjetiska hemliga polisen GPU, inleddes mot vänsterkrafterna. Det vänstersocialistiska partiet POUM förbjöds, dess ledning arresterades och åtskilliga av dess medlemmar mördades, inklusive dess främste ledare, Andrés Nin. Även anarkister arresterades, torterades och mördades. Det syndikalistiska CNT, som organiserat majoriteten av Spaniens industri- och lantarbetare, utsattes för repression. Sommaren 1937 var den revolutionära massrörelse som utgjort drivkraften i motståndet mot fascismen krossad. Nu var inbördeskriget en militär affär, där Franco med sitt stöd från Mussolini och Hitler hade alla trumf på hand.

Nonintervention

Kommunistpartiet hade framgångsrikt utfört sin order från Moskva att kväsa de revolutionära äventyrligheterna i syfte att få Englands och Frankrikes aktiva stöd mot Franco. Men den engelska borgerligheten, vars rädsla för revolutionen var större än dess oro över fascismen, sa nej. Under brittisk press vägrade också den franska folkfrontsregeringen under socialdemokraten Leon Blums ledning att bistå Spanien. Istället föreslog Blum ett non-interventionsavtal där signatärerna förband sig att inte blanda sig i det spanska inbördeskriget.

Runt om i Europas riksdagar röstade socialdemokrater och kommunister tillsammans med borgerligheten för non-interventionen som förbjöd frivilliga till Spanien. Den internationella brigaden som samlat 40 000 spanienfrivilliga avvecklades, alltmedan tyska och italienska fascisttrupper i trots mot avtalet fortsatte att strömma in. Från sommaren 1938 trappades även de sovjetiska vapensändningarna till republiken ned.

Försöken att blidka NF-makterna genom att krossa revolutionen hade misslyckats. Inte ens den spanska folkfrontsregeringens erbjudande att överlåta kolonin Marocko till England kunde beveka det gamla imperiet. Istället försäkrade erbjudandet Franco om en fortsatt trygg bas i Nordafrika där morerna inte såg någon anledning att föredra folkfronten som vägrade dem frihet.

När arbetarrevolutionen hade kvävts och den internationella borgerligheten vägrade stödja republiken bytte Spaniens republikanska borgerlighet och generaler sida. De strömmade över till Franco och lämnade folkfrontens spillror att ensamma möta nederlaget. Den 1 april 1939 föll Madrid och fascisterna hade segrat. Men då hade de sovjetiska vapensändningarna sedan länge upphört. Redan i februari hade Storbritannien och Frankrike erkänt Franco som

Spaniens laglige regent. Och i eländiga interneringsläger i Frankrike gick den internationella brigadens och republikens arbetarkämpar under.¹⁰⁸

Frankrike

Till den förkrossande erfarenheten av Spanien lades också den franska folkfrontens sammanbrott. Framburen av en väldig strejkvåg hade Blums folkfrontsregering från sommaren 1936 genomfört ett radikalt socialt program med 40-timmarsvecka, lagstadgad semester och bankförstatliganden. De fascistiska kampgrupperna hade upplösts och arbetarklassens ställningar stärktes.

Men liksom i Spanien reagerade Frankrikes storkapitalister hårt. Blums försök att blidka genom att förbjuda hjälp åt Spanien och hålla tillbaka arbetarna var förgäves. I juni 1937 tvingades Blum avgå efter att ha blockerats ekonomiskt av storfinansen. Det kommande årets folkfrontsregeringar avlöste varandra i täta regeringskriser när balansgången mellan arbetarkraven och storkapitalet krävde omöjliga kompromisser. I takt med att arbetarnas förväntningar grusades ökade på nytt högerkrafternas självförtroende. Våren 1938 tog den borgerliga folkfrontskomponenten under Daladier över regeringen, krossade arbetarnas generalstrejk och började slakta reformerna. Högern och de fascistiska ligorna återtog initiativet.

En summering

Våren 1933 hade den internationella arbetarrörelsen kunnat summera den katastrofala erfarenheten av socialdemokratins och kommunisternas vägran att gå samman mot fascismen. Sex år senare kunde resultatet av folkfronten med borgerligheten värderas.

Samarbetet mellan arbetarpartierna hade friggjort en flod av förhoppningar och arbetarklassen hade tagit initiativet. Men när målsättningen ”den socialistiska republikens slutliga seger”, som socialistinternationalen hade formulerat det i augusti -33, ersattes med att slå vakt om *status quo* och försök att blidka borgerligheten på arbetarnas bekostnad, demoraliserades arbetarklassen.

När arbetarrörelsen och dess socialistiska målsättningar inte längre framstod som ett möjligt alternativ drogs massorna av tjänstemän, småbrukare och butiksägare, för att inte tala om arbetslösa och utslagna, över till den andra sidans revolutionerande lösning, fascismen. Det kaotiska dödläget av ständiga regeringskriser, strejker, gatudrabbningar och vanmakt som präglade försöken till folkfrontskompromisser kunde kanske uthärdas av yrkespolitiker och funktionärer. Men för dem som måste bygga sin framtid mitt i vardagens knapphet var det outhärdligt.

Våren -39 var folkfrontsförsöken över. Dess resultat var inte mindre katastrofalt än den föregående periodens. Till fascismens segrar i Italien och Tyskland kunde nu också läggas Spanien. I Frankrike regerade högern över en tystad arbetarklass.

Moskvas försök att möta det tyska hotet med hjälp av NF-makterna hade totalt misslyckats. England och Frankrike hade inte bara prisgivit Spanien. Hitler hade 1938 tillåtit tåga in i Österrike där motståndet blev svagt efter de tappra socialdemokratiska arbetarnas nederlag fyra år tidigare. Samma år erkände ”demokratierna” Mussolinis erövring av Abessinien. Samtidigt övergavs Tjeckoslovakien när Chamberlain genom Münchenöverenskommelsen med Hitler i september erkände Tysklands krav på Sudetområdet. Ett halvår senare

¹⁰⁸ En hänsynslös skildring av den internationella brigadens bittra slut ger Arthur Koestler i *Och vi som älskade Frankrike*.

invaderade tyska trupper hela Tjeckoslovakien utan att de ”demokratiska” bundsförvanterna västerut lyfte ett finger. Tjeckoslovariens starka arbetarrörelse förintades.

I Lettland och Bulgarien härskade sedan mitten på 30-talet profascistiska diktaturer. 1938 upprättades en kunglig diktatur i Rumänien som snabbt blev Hitlertysklands vasall. Våren -39 gick Horthys Ungerska pilkorsdiktatur med i Tysklands och Italiens antikominternpakt. Samtidigt ockuperade Hitler Litauens strategiska Memel-område och Mussolini Albanien. I öster rasade Japans angreppskrig i Manchuriet och militära sammanstötningar med Röda armén blev allt vanligare.

Endast ett fåtal länder i Europa befann sig nu ännu utanför det fascistiska inflytandet och endast i de skandinaviska länderna regerade arbetarpartier. Kominterns partier låg i spillror under diktaturerna.

Inför det växande fascistiska krigshotet stod Sovjetunionen totalt isolerat.

Jag känner till hur mycket det tyska folket älskar sin Führer. Jag föreslår därför en skål för hans hälsa.

Josef Stalin 24 augusti 1939 ¹⁰⁹

37. Pakten

Den 23 augusti 1939 släcktes Europas sista hopp. Hitler och Stalin ingick den så kallade nonaggressionspakten. Den hade föregåtts några dagar tidigare av ett omfattande handelsavtal som gav Tyskland olja och andra råvaror i utbyte mot industrivaror. Och den följdes senare av en hjärtlig vänskapspakt.

Pakten innebar en överenskommelse om att dela upp östra Europa i intressesfärer. Finland, de baltiska staterna, Bessarabien och östra Polen erkändes av Tyskland som sovjetiskt intresseområde. I övrigt fick Hitler fria händer.

En vecka efter paktens undertecknande anföll Tyskland Polen som två veckor senare attackerades även från öster av Sovjetunionen. Den 25 september höll Wehrmacht och Röda armén gemensam segerparad i Brest-Litovsk och delade upp bytet.

De båda ockupationsmakterna förklarade att de gemensamt skulle ”tillförsäkra Polens folk en fredlig tillvaro” och manade Polens alliansbröder i väst, England och Frankrike, att återta sina krigsförklaringar.¹¹⁰

Vinna tid

Stalin hade ingått pakten med Hitler när det stod klart att folkfrontspolitiken och det diplomatiska spelet med västmakterna misslyckats. In i det sista hade förhandlingar förts med England om en uppgörelse, men den engelska högerregeringen hade vägrat ge Moskva tillräckliga garantier. Och Tjeckoslovakiens öde förskräckte.

För att med en sista diplomatisk manöver vinna tid svarade sovjetledaren ja på de intensiva tyska uppvaktningarna. Det var en logisk slutpunkt för det politiska manövrerande med olika kapitalistiska regeringar, som i början av årtiondet satts före den sovjetiska solidariteten med Europas arbetare. Det var ett taktiskt spel på statsnivå. Men det presenterades från Moskvas sida som en politisk linje för världens arbetarrörelse.

I ett tal i Moskva förklarade Molotov: ”Under de senaste månaderna har begrepp som aggression och angripare fått en ny innebörd. Tyskland... strävar till snarast möjliga slut på kriget och till fred, medan England och Frankrike som ännu igår larmade om aggressioner är för krigets fortsättning och mot ett fredsslut.”¹¹¹

Nu var det dags för Kominterns partier att åter byta fot. Borta var allt tal om enhetsfront mot fascismen. Det var England och Frankrike som stod för det imperialistiska krigshotet och som måste tvingas till fred. De kommunistiska partierna måste överallt gå emot rustningarna och krigshetsen mot Tyskland!

För de kommunistiska partier som under spanska inbördeskriget underordnat allt kriget mot fascismen, ja, till och med krossat en arbetarrevolution för att inte äventyra den antifascistiska enigheten med borgerligheten, innebar de nya direktiven ett bedövande slag.

¹⁰⁹ Stalin efter undertecknandet av nonaggressionspakten med Tyskland. Citerat efter Kenth-Åke Anderssons ”Lögnens renässans”, tidskriften *Fjärde Internationalen* nr 7–8/72 [citatet i artikeln [Om Moskvarättegångarna](#) som finns på marxistarkivet].

¹¹⁰ Chr. A R Christensen, *Världen igår och idag*, del 1, Stockholm 1957, sid 159

¹¹¹ V. Molotov, *Om Sovjetunionens utrikespolitik*, Stockholm 1939, sid 4, citerat efter Yvonne Hirdmans *Sveriges kommunistiska parti 1939–1945*, Stockholm 1974, sid 41. [Molotovs tal finns i sin helhet i samlingen [Kommunisterna och Andra världskriget 1939-40](#), se s. 18 ff]

Den tysk-sovjetiska paktens bestod till sommaren 1941.

Under skydd av paktens erövrade Hitler Danmark, Norge, Belgien, Holland och Frankrike samt försökte invadera Storbritannien. Även under de tyska invasionerna av Jugoslavien och Grekland våren 1941 var paktens i kraft och handelsavtalet följdes till punkt och pricka.

Handlingsförlamade

De kommunistiska partierna som inte i praktiken bröt med Moskva stod handlingsförlamade. Delar av partierna kastade sig efter en tid in i motståndskampen mot de fascistiska ockupanterna. Men andra försökte inta en utanförstående hållning.

Så deklarerade exempelvis det norska kommunistpartiets huvudorgan Arbeideren när tyskarna invaderade i april 1940, att det var den brittiska imperialismen som provocerat fram det tyska angreppet. Norges arbetare skulle därför inte offra liv och blod i kriget. Partiet tog avstånd från ”varje form av sabotagehandlingar och förstörelse” mot ockupationsmakten och manade den norska regeringen att ”sluta fred med Tyskland”.¹¹² Historiens bittra ironier under Hitler-Stalinpakten kände inga gränser. De tyska ockupationsmyndigheterna i Norge avsatte i juni 1940 norska LO:s socialdemokratiska ledning för dess engelskvänlighet. Istället överläts ledningen av LO åt företrädare för *Fagoppositionen*, en facklig oppositionsrörelse, ledd av, just det, kommunisterna! Först hösten 1940, ett halvår efter invasionen, när ockupanterna förbjöd alla norska partier utom Quislings, upphörde kommunisternas samarbetspolitik.¹¹³

Socialismen som möjlighet för Europas arbetare hade slocknat. Det politiska kaoset i arbetarvärlden var totalt. Allt som byggts upp sedan Marx' dagar av socialistiska ideal och arbetarsolidaritet begravdes i diplomatiskt schackrande och kanondån.

¹¹² Tore Gjelsvik, *Hjemmefronten – den civila motståndsrörelsen i Norge under den tyska ockupationen 1940–45*, Falköping 1979, sid 15.

¹¹³ Samma källa, sid 16 ff.

Det märkliga i vad som skedde innanför Grand Hotels murar i Saltsjöbaden var ingalunda tillkomsten av själva huvudavtalet även om däri ingår viss intressant regleringsteknik, utan den anda av naturlig samhörighet och mänsklig förståelse som successivt växte fram inom den krets av representanter för arbetare och arbetsgivare, som deltog i avtalsarbetet...

Vi som deltog i dessa förhandlingar kunde känna denna befrielse från klassmotsättningarnas mara, inte bara under de långa nattliga timmarna, då vi förströdde oss på ett ibland uppsluppet sätt, men även under de allvarliga förhandlingarna under dagen. Allt detta kunde ske utan att parterna på något sätt eftersatte sin egen målsättning... Det tacknämliga var emellertid att den anda som växte fram i denna trånga krets sedan förmådde sprida sig över hela organisations fältet...

Nils Holmström, SAF:s sekreterare vid förhandlingarna i Saltsjöbaden 1938¹¹⁴

38. Samförståndet

Medan mörkret hastigt tätnade över Europa, folkfronterna tände drömmar och krossade dem, den demokratiska borgerligheten vek undan för fascismen och ledarna i Moskva gjorde helt om genomförde den socialdemokratiska regeringen i Sverige sitt reformprogram. Hur var det möjligt?

I en mening var den socialdemokratiska regeringen i Sverige en ”folkfrontsregering”. Inte så att den utgjorde en allians med kommunisterna och liberalerna. Den svenska socialdemokratin vägrade stenhårt allt etablerat samarbete med kommunisterna. Kohandeln med Bondeförbundet liknade inte heller uppgörelserna med borgerliga partier inom folkfronterna. Socialdemokratin innehade, med ett kortvarigt undantag, ensamma regeringsmakten och att stödja de självägande bönderna var inget villkor som förhindrade genomförandet av arbetarkraven.

Samförståndet av folkfrontskaraktär skedde istället direkt med det kapitalistiska näringslivets toppar. Inga som helst hotelser riktades mot det privata kapitalets ägande av storbolag och banker. De kapitalistiska företagen garanterades istället arbetsfred i utbyte mot att inte sabotera krisprogrammet. I februari 1934 visade regeringen i samband med den stora byggkonflikten att den via LO kunde stå för sina garantier. Efter tio månaders strejk ålade LO-ledningen murare och metallare som röstat mot en lönesänkingsuppgörelse att återgå till arbetet. Därmed kunde regeringen få fart på krisprogrammets bostadsbyggande och de privata byggarna se fram mot ökande vinster.

Vändningen i den internationella konjunkturen från 1934 gynnade också kraftigt de exportinriktade delarna av den svenska industrin. Medan krisprogrammets byggplaner ökade efterfrågan för hemmaproducenterna bidrog Tysklands och USA:s väldiga uppbyggnadsprojekt till växande exportmarknader för svensk järnmalm, pappersmassa och för stål- och metallindustrin. Den ekonomiska återhämtningen ökade möjligheterna för krisprogrammets framgångar, och dämpade därmed samhällsmotsättningarna.

Men det fanns också en annan faktor som möjliggjorde den svenska samförståndspolitik.

Till skillnad från de flesta av Europas länder hade Sverige stått utanför världskriget 1914–18. Kriserna och nöden hade slagit lika hårt här som på andra håll. Samhällsstriderna hade rasat med våldsamt kraft under årtal. Men krigets massmördande och brutalisering hade inte nått våra breddgrader. Inga levande svenskar hade längre egna erfarenheter av den svenska stormaktens evighetskrig. Inga beväpnade frikårer drog runt och terroriserade befolkningen. Inbördeskriget hade varit nära 1917 men hejdat i sista stund. Fördämningarna mot den politiska blodshämnden hade aldrig brutits.

Självklart hade detta stor betydelse för de sociala konflikternas utveckling.

¹¹⁴ Tom Olsson, a.a., sid 60.

Borgarklassens och statsmaktens tunga krafter vågade och hade råd att lita på att socialdemokratin inte skulle gå för långt. Arbetarklassen höll en disciplinerad men förväntansfull ordning inom ramarna för regeringens reformtakt.

Den lokala strejkrätten

Saltsjöbadsavtalet 1938 bekräftade ytterligare för kapitalistklassen att ingen fara var å färde. I flera år hade en våldsam borgerlig kampanj förts om en hårdare arbetsfredslagstiftning efter det tidiga 30-talets hårda strejker. En sådan skulle aldrig accepteras av fackföreningsmedlemmarna utan strid. I december 1938 ingick därför LO-ledningen istället det så kallade huvudavtalet med arbetsgivarföreningen.

Avtalet innebar i huvudsak en överenskommelse om en förhandlingsordning som minskade risken för konflikter. Kollektivavtalslagen hade tio år tidigare förbjudit stridsåtgärder kring tolkningar av avtal som var i kraft. Men när avtalet hade gått ut eller sagts upp kunde förstås konflikt tillgripas. I Saltsjöbaden stadgades emellertid att en lokal förhandling som kört fast måste föras upp på förbunds nivå innan eventuella konfliktåtgärder kunde bli aktuella. Därmed avskaffades i praktiken den lokala stridsrätten.

En fackföreningsavdelning kunde inte längre utlysa strejk om en medlemsomröstning förkastat ett avtalsförslag. Avgörandet förlades istället hos förbundsstyrelsen. Därmed flyttades beslutsrätten över strejkvapnet bort från fackföreningsmedlemmarna i vardagen. På det sättet var samförståndet tänkt att garanteras utan att saboteras lokalt.

Från Tysklands sida är av allt att döma ingenting att frukta så länge Sverige icke låter sig missbrukas av de engelskfranska krigsanstiftarna.

SKP:s Arbetartidningen i Göteborg 9 april 1940

39. Lojalitetens pris

Istället för en politisk skördetid blev 30-talskrisen en period när de svenska kommunisterna tvingades sopa ihop spillrorna av sin verksamhet.

Den ena av de båda skärvorna, gruppen kring Sillen och Linderot, försökte reorganisera sig kring Kominterns nya ultravänsterkurs. Istället för den upplösta Enhetskommittén byggde sillénpartiet upp RFO, Röd Facklig Opposition, i enlighet med direktiven från röda fackföreningsinternationales kongress i Strasbourg 1928.

RFO syftade till att dra med socialdemokratiska och partilösa arbetare i en oppositionsrörelse direkt underställd kommunistiska partiets ledning. RFO-grupperna skulle ta ledningen över arbetarnas dagliga kamp, om nödvändigt genom vilda strejker vid sidan av de fackliga strukturerna. I många av de hårdaste striderna mot lönesänkningar och strejkbryteri spelade också RFO-medlemmarna en pådrivande roll.

I LO:s cirkulär 807 ”mot skadegörarna inom fackföreningsrörelsen” våren 1933 deklarerade landssekreteriatet att medlemskap i RFO var oförenligt med medlemskap i LO. Flera hundra RFO-aktivister och några RFO-ledda fackföreningar uteslöts.

Helt om

Under samma period började emellertid det svenska kominternpartiet nås av de nya tongångarna från Moskva efter nederlaget i Tyskland. I november upplöste partiet därför RFO och året därpå slopades benämningen ”socialfascister” om socialdemokraterna.

Från 1935 följde det Moskvatrogna SKP konsekvent den nya folkfrontskursen och riktade ihärdiga maningar till socialdemokratin om samarbete. Ett indirekt sådant samarbete kom också till stånd inom ramarna för Spanienrörelsen och organisationen Antifascistisk Samling samt genom att kommunisterna i slutet av 30-talet tågade med de socialdemokratiska majdemonstrationerna, även utan egna fanor och emblem.¹¹⁵

Däremot avvisade socialdemokraterna alla överenskommelser på partinivå. Likaså förkastades förstås SKP:s förslag i slutet av 1937 om att bilda ett ”enhetligt arbetarparti” med socialdemokraterna.

Under den nya folkfrontskursen återvann SKP mycket av den styrka som gått förlorad 1929. Samtidigt förändrades emellertid kommunisternas inställning i en mängd frågor. Från att ha krävt Sveriges utträde ur det ”imperialistiska Nationernas Förbund” förespråkade nu partiet svenskt deltagande. Från att principiellt ha vägrat stödja en kapitalistisk nations militärbudget manade partiet till ”höjning av folkets värnkraft” för att försvara ”Sveriges nationella oavhängighet”. Från att ha ställt den proletära internationalismen i direkt motsättning till svenskhet och nationalism blev partiet närmast övertydligt fosterländskt i sina försäkringar om att medlemmarna var ”vanliga svenska arbetare med djupa rötter i den svenska jorden, i svenskt språk, svenskt kynne och svenska traditioner.”¹¹⁶

Den nationella samlingen mot fascismen blev partiets i särklass mest framträdande kampfråga som kom att präglade all verksamhet och agitation. ”Sverige hotas endast av Hitlertyskland!”

¹¹⁵ Christina Carlsson m fl gör i Sven E Olssons antologi *Från SKP till VPK*, Zenitserien 18, Lund 1976, sid 160 ff, en genomgång av SKP:s folkfrontspolitik på 30-talet. [ingår i [Zenit om SKP/VPK – en artikelsamling](#) på marxistarkivet].

¹¹⁶ *Ny Dag* 19 augusti 1935, citerat efter Zennström, a.a., sid 216.

dundrade partiordförande Linderot inför valet -38 och manade väljarna: ”Bedöm oss efter våra gärningar och icke efter våra ord – vårt vallöfte är att aldrig svika i kampen för frihetens sak!”¹¹⁷

Ett knappt år senare, när paktens mellan Hitler och Stalin slutits, tvingades kommunistpartiet äta upp varenda stavelse.

Förnedringen

Den första tiden efter paktens undertecknande försökte SKP tolka den som någon sorts antifascistisk taktik, ett sätt att tvinga framförallt England till en hårdare linje gentemot Tyskland. Den 1 september kunde också Ny Dag glädjestrålande meddela över förstasidan: ”KLAR HITLERRETRÄTT – Freden räddas – allt rör sig om maskering av Hitlers nederlag”. Äntligen hade Moskvas diplomati burit frukt, äntligen hade ledarna i London reagerat. ”Efter allt att döma är det nu bara formerna för att dölja Hitlers nederlag, som står till diskussion. Polen har mobiliserat. England har gjort klar sin flotta. Efter den lektion som icke-angreppspakten utgjorde tycks man äntligen ha kommit underfund med att det kräves fasthet mot de fascistiska rövarna”.¹¹⁸

Olyckligtvis kom meddelandet om det tyska angreppet mot Polen samma morgon ett par timmar för sent för Ny Dags redaktör. Tidningen hade redan lämnat pressarna.

Den uppskakade SKP-ledningen tvekade emellertid inte att i krigets inledningsskede lägga skulden på fascismen. ”Ansvaret ligger helt på den tyska regeringen. Detta historiska ansvar skall inget propagandafälttåg, inga fraser kunna fördunkla”, skrev Hilding Hagberg i Norrskensflamman dagen efter. Men propagandafälttåget skulle snart ta sin början. Efter den sovjetiska inmarschen i Polen den 17 september började de nya signalerna från Moskva nå ut till Kominterns partier. Och successivt avklingade SKP:s agitation mot Hitlertyskland. Istället brännmärktes de ”engelskfranska krigsanstiftarna” för deras vägran att tillmötesgå de tyska fredsförslagen.

Den 30 november 1939 inleddes den yttersta politiska förnedringen. Tidigt på morgonen bombade sovjetiskt flyg Helsingfors och Röda armén bröt in över Karelska näset.

Finland

Ledarna i Moskva hade under hösten krävt att få arrendera marinbasen Hangö och öarna i Finska viken samt att vissa gränsjusteringar gjordes vid Leningrad och uppe i ishavsområdet. Orsaken var rent militär. Via Finska viken kunde örlogsfartyg ta sig ända fram till Leningrad. Staden kunde dessutom nås med långskjutande artilleri från den finska sidan. Uppe i norr låg den finska gränsen nära Murmanskbanan, Moskvas enda förbindelselänk med den viktiga isfria hamnstaden. I utbyte mot de avträdde områdena skulle Finland erhålla ett betydligt större område i Östkarelen. När den finska regeringen vägrade, gick Stalin till angrepp.

På krigets andra dag uppfördes från Moskvas sida en klumpigt regisserad revolutionsparodi. I den nyss erövrade lilla badorten Terijoki utropades Finlands ”folkregering” under ledning av den finske exilkommunisten Otto Ville Kuusinen. Denna marionettregering proklamerade stolta socialistiska åtgärder och slöt omedelbart fred med Sovjetunionen! Därpå hävdade ledarna i Kreml att Sovjetunionen ingalunda befann sig i krigstillstånd med Finland. Tvärtom rådde de fredligaste förhållanden med ”Finlands lagliga folkregering” som endast gavs

¹¹⁷ Linderot – Masslinjen, tal och skrifter i urval, Stockholm 1972, sid 183 ff.

¹¹⁸ Ny Dag 1 september 1939.

”broderlig hjälp” mot Mannerheims vita terror. På det sättet försökte Stalin återkalla minnet av inbördeskriget 1918 hos arbetaropinionen och kommunistpartierna världen över.¹¹⁹

Men det var inte många som lät sig luras. Det Finland som angripits var inte det gamla Vitfinland. Den fascistiska lapporörelsen var sedan en tid tillbaka på stark reträtt. De protyska borgerliga krafterna hade förlorat regeringsmakten. Finland styrdes nu istället av den så kallade ”rödmylle-koalitionen”, en allians av agrarer och socialdemokrater. Inget inbördeskrig skar tvärs igenom det finska samhället, istället föste det sovjetiska bombflyget och invasionstrupperna arbetarna och småbrukarna i armarna på de gamla skyddskåristerna.

Bifall för det sovjetiska angreppet kom endast från ett håll; det nazistiska Tyskland! Sovjetiska u-båtar som skulle avskära de finska försörjningsvägarna gavs möjlighet att bunkra och få underhåll i tyska hamnar. Italienska hjälpsändningar till Finland stoppades i Tyskland. Hitler ursäktade offentligt Röda armén för dess inledande närmast katastrofala stridsresultat.

Av den antifascistiska opinionen världen över fördömdes emellertid överfallet med förtvivlan och raseri. De socialdemokrater, vänstersocialister och liberala borgare som Komintern tidigare så ihärdigt försökt få med i folkfronter mot fascismen vände sig med vämjelse bort från Sovjetunionen och dess kommunistiska partier.

När SKP envist försvarade det sovjetiska anfallet och mekaniskt upprepade Moskvas version om ”folkregeringen” och den ”sovjetiska hjälpen” rasade allt av förtroende och sympati som partiet återvunnit under 30-talets senare hälft. De fackliga stödjepunkterna slogs sönder, sympatisörerna passiviserades och tusentals medlemmar rev sina partiböcker. När den politiska terrorn satte in under våren 1940 befann sig SKP i en förödmjukande lakejroll åt ett blodigt angreppskrig som endast funnit förståelse hos de tyska nazisterna.

Partiet var mer isolerat än någonsin tidigare. Få vågade höja rösten till försvar då förföljelsen släpptes lös.

¹¹⁹ Två diametralt motsatta skildringar av Finlandskrigets problematik, men båda med socialistisk utgångspunkt, är Hilding Hagbergs *Röd bok om svart tid* på Cavefors förlag, Lund 1966 och Anders Perssons *Finlands sak var svår*, Ordfront, Stockholm 1979.

Finlands folk fick sin frihet genom Lenins revolutionära regim och det stod även andra nationaliteter fritt att bli oavhängiga Sovjetunionen. Detta i enlighet med den leninistiska revolutionära principen. Att Stalin idag är ute på erövrarstråt visar att han har kastat alla ideal överbord. Han har trampat allt vad som är heligt för socialismen under sina av arbetarblod besudlade fötter.

Stalin är en nyvaknad asiatisk imperialist som söker världsherravälde... Vi får inte motståndslöst låta imperialisterna roffa åt sig. Ett första led i detta strävande är att hjälpa Finland, att aktivt stödja det mot den ryska invasionen, att hjälpa till att störta den regim som råder i Sovjet. Vi som nu reser till Finland kanske blir kvar därute på slagfältet, men vi gör vår plikt som socialister. Ni som stannar hemma och de som lever över, har att fortsätta kampen, kampen för socialismen, och föra den till seger!

Harry Andersson från Socialistiska Partiet, på väg till Finland som frivillig i januari 1940¹²⁰

40. En förlorares öde

Den andra skärvan av kommunistpartiet, de uteslutna kilbomarna, var inledningsvis den starkare. Här återfanns huvuddelen av det kommunistiska fackföreningsfolket, riksdagsmännen, de erfarna organisatörerna och ledarna. Partiet, som från 1934 kallade sig Socialistiska Partiet, höll fast vid det sena 20-talets kommunistiska kurs och tog hårt avstånd från "silléneriets" ultravänsterism och utomfackliga aktioner.

Men inte heller Kominterns nya folkfrontspolitik fann något stöd hos de uteslutna. Tvärtom, sågs folkfronten som ett rent förräderi mot socialismen och SP gav sitt fulla stöd åt det spanska POUM:s kamp. Fascismen och krigshotet kunde inte, menade partiet, mötas genom stöd åt "den engelska och franska imperialismen" eller åt kapitalistiska nationers rustningar. Socialisterna vägrade därför att stödja Nationernas Förbund, noninterventionen i Spanien och den "nationella enheten" bakom ökade försvarsanslag. Bara arbetarklassens kamp för sina egna intressen och dess egen solidaritet över gränserna kunde leda till socialismen, och bara socialismen var alternativet till en ny krigskatastrof.¹²¹ Samtidigt som partiet höll fast vid de gamla principerna växte dess kritik mot Sovjetunionen. De alltmer skrupelfria diplomatiska och politiska manövrerna med kapitalistiska stater väckte socialisternas avsky. Men framförallt växte deras förtvivlan och bitterhet mot Stalins härjningar i de gamla bolsjevikleden. De svepande arresteringsvågorna och avrättningarna efter mordet på Moskvas partichef Kirov 1934 blev signalen till den rasande terror som på några år förintade en hel politisk generation.

I de tre massrättegångarna i Moskva 1936, 1937 och 1938 visades terrorn upp för världen. Här stod de alla, Oktoberrevolutionens berömda ledare, Lenins vapenbröder, och rabblade fram absurda bekännelser om agentverksamhet för Hitlertyskland, sabotage mot smörproduktionen och mordförsök på sovjetledare. Nu presenterades de som "galna hundar" av åklagare och domare som under revolutionskampen stått på andra sidan. Och avlivades som djur.¹²²

Kunde detta vara socialismen? Hade i själva verket inte Stalin utplånat alla Oktoberrevolutionens erövringar? När den tysk-sovjetiska vänskapspakten deklarerades och paktbröderna

¹²⁰ *Folkets Dagblad* 9 januari 1940.

¹²¹ Litteraturen om Socialistiska Partiets historia och fall är minst sagt sparsam. Bernt Kennerströms *Mellan två internationaler – Socialistiska Partiet 1929–37* [marxistarkivet: [Mellan två internationaler - Socialistiska Partiet 1929-1937](#)] i Arkivs avhandlingsserie, Kristianstad 1974, speglar mycket utförligt det längsta skedet i partiets utveckling. För de sista åren finns en liten skrift av Per-Anders Lundh, *Socialistiska Partiet, från socialism till politisk bankrutt 1929–1945* [marxistarkivet: [Socialistiska Partiet 1929-1945](#)] i Bokförlaget Röda Rummets uppsatsserie, Stockholm 1982. Dessutom har *Historisk tidskrift* publicerat en kunnig uppsats av Torbjörn Nilsson under rubriken "Från internationell socialism till nationell folkgemenskap".

¹²² Idag öppnas de sovjetiska arkiven om den stora terrorn och mycket av det som skrivits förbleknar inför verklighetens färg. Kanske var inte ens Robert Conquests mastodontöversikt, *Den stora terrorn – Stalins skräckvälde under 30-talet*, Vänersborg 1973, överdriven. En kritik av moskvaprocesserna finns exempelvis i Leon Trotsky, *Stalin's Frame-Up System and the Moscow Trials*, New York 1950.

angrep Polen var det som om frågetecknen rätades ut. För tusentals socialister, syndikalister och socialdemokrater världen över var saken klar: socialismen var död i Sovjetunionen! Stalin hade upprättat ett system av samma typ som i Hitlertyskland och Italien. Ekonomin var statskapitalistisk. Statsskicket brutal diktatur. Politiken imperialistisk.

För Socialistiska Partiet i Sverige blev konsekvenserna av detta synsätt ödesdigert.

Från socialism till fascism

De hade kämpat för socialismen i 20 – 30 år, hela sina vuxna liv. De hade varit med om att bygga upp arbetarrörelsen. De hade brutit med socialdemokratin för att försvara de socialistiska idealen. De hade offrat allt för uppbygget av det nya kommunistiska partiet men slängts ut när kursen ändrades i Moskva. De hade överösts med smädelser om ”förräderi” och ”fanflykt” men hårdnackat vägrat ge upp sina socialistiska målsättningar.

Ändå slutade flera av ledarna för Socialistiska Partiet som Hitlers svenska vapendragare när nederlaget och kriget krävde sin tribut. Hur var det möjligt?

Under större delen av 30-talet var Socialistiska Partiet det största vänsteralternativet till socialdemokratin i Sverige. När SKP anträdde folkfrontsvägen knappade kommunisterna emellertid stadigt in på socialisternas försprång. Under trycket av folkfrontsgemenskapen och SKP:s framsteg ökade SP:s politiska isolering, i synnerhet som partiets meningsfränder internationellt led svåra nederlag.

Socialistiska Partiet hade i mitten av 30-talet anslutit sig till den ”Internationella byrån för revolutionär socialistisk enhet”, den så kallade Londonbyrån, som förenade revolutionära socialistiska partier från olika länder. Här återfanns förhållandevis starka organisationer med tiotusentals medlemmar, som det tyska SAPD och det spanska POUM. I takt med fascismens segrar krossades emellertid byråns partier i samma takt som den övriga arbetarrörelsen. Socialistiska Partiet i Sverige blev alltmer ensamt att som etablerat parti med tusentals medlemmar framhärda som förespråkare för de gamla revolutionsidealerna.

Den ökade isoleringen skärpte det politiska trycket på partiet. Kilbom och flera av de övriga ledarna sökte ett närmande till folkfrontspolitiken med en partisplittring som följde 1937. Medan Kilbom själv återgick till socialdemokratin och något tusental medlemmar lämnade rörelsen fortsatte de övriga under Nils Flygs ledning som oberoende socialistiskt parti under allt större svårigheter. När Europas förändrade verklighet till följd av fascismens segrar krävde nya politiska svar genomgick det ensamma partiets politik en till en början närmast omärklig förändring. De stolta revolutionära principerna blev alltmer torra klichéer som i verkligheten dolde en anpassning.

Neutralitet

”Arbetarklassen ska inte offra liv och blod i det imperialistiska kriget!” var socialisternas utgångspunkt inför krigshotet. Det var samma uppfattning som Lenin och Zimmerwaldvänstern haft till det förra världskriget. Istället skulle, hade Lenin förklarat, ”världskriget omvandlas till inbördeskrig” mot kapitalismen. Men i slutet på 30-talet när arbetarrörelsen i Europa var krossad syntes ett sådant revolutionärt inbördeskrig minst sagt fjärran. Istället för revolutionen blev det möjliga alternativet till ”det imperialistiska kriget” för socialisterna att till varje pris hålla Sverige utanför maktblocken genom en strikt neutralitetspolitik.

En sådan politik krävde osentimentala realpolitiska hänsyn. ”Sverige ligger där det ligger” med det nazistiska Stortyskland som granne i söder, konstaterade Nils Flyg torrt. Varje provokativt uttalande på NF-makternas sida måste därför avvisas. Det var samma synsätt som SKP skulle företräda från hösten -39. Det var den anpassliga neutralitet som samlingsregeringen skulle praktisera efter krigsutbrottet. Men Flygs socialister propagerade

den redan från mitten av 30-talet när folkfrontsparollerna manade västmakterna att sätta hårt mot hårt mot fasciststaterna.

Neutraliteten och anpassligheten kombinerades hos Socialistiska Partiet med uppfattningen att den borgerliga demokratin omöjligt kunde besegra fascismen. Det var den traditionella kommunistiska inställningen före folkfrontsperioden. Fascismen uppstod när kapitalismens kris gjorde parlamentarisk demokrati till ett odugligt styrelsesätt för kapitalistklassen. Det hade visats av Weimarrepublikens sammanbrott och bekräftats av utvecklingen i Europa under 30-talet.

Men om den borgerliga demokratin inte kunde överleva och den socialistiska revolutionen inte längre var en tänkbar möjlighet? Ja, då skulle världskrigets segrare utan tvivel heta fascismen. Vartåt den realpolitiska anpassningen skulle komma att riktas var därmed inte oväntat. Men hukande undfallenhet är en sak. Den attityden intog snart de flesta strömningar inom såväl borgerligheten som arbetarrörelsen gentemot fascismen. Aktivt deltagande krävde en drastisk förändring.

Sovjetunionen

Det var pakten mellan Hitler och Stalin med angreppen på Polen och Finland som fick banden med de gamla idealen att brista för socialisterna.

Om Sovjetunionen inte längre var socialistiskt utan Stalinregimen en ny imperialistisk despot på marsch mot Skandinavien måste då inte arbetarklassen försvara livhanken? ”Stoppas ej den ryska reaktionens frammarsch i Finlands snötyngda skogar, skrev Flyg, så står Sverige sedan i tur. Endast politiska barn och idioter kan räkna med ett annat perspektiv. Och skulle Sveriges motstånd brytas, så är den svenska arbetarrörelsens ödestimma slagen. Främst kommer förintelsen att gå fram över vårt parti.”¹²³

Under mullret från det annalkande sovjetiska bombflyget bröt socialisterna sin neutralistiska hållning. Tillsammans med den överväldigande svenska folkopinionen ställde man sig bakom Finlands försvarskamp, men inte bara i ord. Partiet blev en spjutspets i kampanjen för frivilliga till Finland.

Det finns en efterhandskonstruerad myt inom vänstern att de finlandsvilliga 1940 på samma sätt som 1918 bestod av reaktionära arbetarhatare och yrkesofficerare. Den bilden stämmer också väl med utvecklingen under fortsättningskriget 1941 när Finland gick med i det tyska anfallet mot Sovjetunionen. Nazistanhängare från hela Norden strömmade då till för att ”krossa bolsjevismen”. 1939/40 var situationen emellertid en annan.

Visst samlades högern kring finlandshjälpen med karolinska ideal och storsvenska drömmar. Men här fanns också hela den etablerade arbetarrörelsen och den socialistiska och anti-fascistiska intelligentian. Kampen mot det sovjetiska angreppet sågs som ett försvar mot de ”nazikommunistiska” paktbröderna. Situationen jämfördes med Spanien. Dit hade frivilliga från hela Europa strömmat för att försvara demokratin mot fascismen. Nu hade vi ett Spanien in på knutarna. Nu måste arbetarklassen försvara den finska demokratin mot stalinismen!

Över 8 000 svenskar enrollerade sig som frivilliga till Finland. Till Spanien hade drygt 500 farit. Av de finlandsvilliga utgjordes det överväldigande antalet av unga arbetare. Många kom från de socialdemokratiska, syndikalistiska och socialistiska ungdomsförbunden. Några var ärrade spanienkämpare. De reste för att slåss för arbetarsaken mot den ”stalinistiska imperialismen” och hamnade under vitgardisten Mannerheims befäl. När kriget ändade i

¹²³ *Folkets Dagblad* 30 december 1939.

Finlands oundvikliga nederlag återvände många i bitterhet över ”sveket mot broderfolket” och med ett outsläckligt hat mot Stalin och dennes kommunistiska följeslagare.¹²⁴

Den svenska arbetarklassens massa hade ställt sig avvaktande till den hårdaste finlands-aktivismen, även om man tog avstånd från det sovjetiska angreppet och led med Finland. Finlandshjälpens trumpetsignaler om ”offer för fäderneärvda ideal” mot ”gudlöshet, hat och slaveri” var bara alltför bekanta högerfraser. Att gå ut i världskriget utan att ha angripits var ingen lockande tanke, att göra det under högerns och Mannerheims befäl mot Sovjetunionen liknade självmord. När så fredsslutet kom i mars med territoriella avträdelser för Finland men utan den fruktade totala sovjetiska ockupationen vändes finlandsyran i politisk baksämna. De måttfulla och sansade hade fått rätt. Kampanjaktivisterna hade nära nog dragit med arbetarklassen och Sverige i ett äventyr med ett katastrofalt slut.

Arbetarna vände i tiotusental ryggen åt Socialistiska Partiet. Partipressen gick omkull och i andrakammarvalet 1940 lade endast drygt 18 000 arbetarväljare sin röst för socialisterna. Att under loppet av fyra år förlora en anhängarskara på 130 000 människor var en politisk krasch utan motstycke.

SP-folket hade drygt tio år efter uteslutningen ur Komintern nattvägens slut. Deras parti hade rasat samman. Deras sympatisörer var borta. Kvar stod en handfull hårdnackade ”kadrer” utan politisk bas. De var vana vid att bita ihop, gå emot strömmen och trotsa allt. Deras kurs hade fört dem samman med brinnande nationalister som hade riskerat livet i Finland istället för att kompromissa och vika undan. Dessa delade hatet mot kommunisterna och hade samma realpolitiska syn på Sveriges förhållande till Tyskland. Här fann spillran av Socialistiska Partiet sina nya åhörare.

De som nu inte skyndsamt övergav det politiska vraket sögs inom loppet av ett år ned i den nationalistiska virvel som bar ända in i nazismen.

¹²⁴ I Svenska Finlandskommitténs verksamhetsberättelse finns detaljerad statistik över de frivilliga.

Med djup bitterhet måste vi konstatera, att demokratins dödgrävare och socialismens förrädare driva sitt spel även i vårt land och inom våra egna organisationer... Kommunismens företrädare och sympatisörer som i sitt försvar för fördragsbrott och anfallskrig prisa trolöshet och våld som dygder, kunna icke godkännas såsom representanter för Sveriges arbetare...

Vi uppmana Sveriges fackligt organiserade arbetare till trogen vakthållning kring demokratins och folkfrihetens idéer. Kommunisterna måste isoleras och berövas allt inflytande i den svenska arbetarvärlden.

Avstå från kommunisternas tidningar och tidskrifter! Deltag icke i kommunisternas möten! Vägra att låta kommunister föra Eder talan! Följ vid fackföreningarnas förestående styrelseval parollen: Ut med kommunisterna!

Svenska arbetare som representanter för svenska arbetare!
ur LO:s representantskaps upprop 15 december 1939¹²⁵

41. Klappjakten

När det kommunistiska partiet misskrediterade sig genom sitt stöd åt det sovjetiska angreppet på Finland och när det socialistiska partiet hastigt havererade inleddes klappjakten.

Under hösten -39 hade kommunisterna uteslutits ur Spanienkommittén och Antifascistisk Samling när de vägrade ta avstånd från Hitler-Stalinpakten. I och med finlandskriget trappades hetsen våldsamt upp. I december manade LO medlemmarna att bara välja ”svenskar” till fackliga uppdrag, inga kommunister. Det var något som exempelvis Metall tog fasta på när man längre fram i cirkulär nr 3/1941 förklarade att kommunister inte kunde väljas till fackliga förtroendeuppdrag. Om medlemmarna ändå utsåg kommunister skulle valförättningen förklaras ogiltig och icke-kommunister insättas i deras ställe.¹²⁶

I januari 1940 detonerade en sprängladdning i SKP:s högkvarter på Kungsgatan i Stockholm. Knallen var som en signal till vad som komma skulle. Den 10 februari genomförde ett par tusen poliser razzior mot kommunistiska partilokaler runt om i landet och mot de flesta av partiets tidningar. Dessutom utfördes över tusen husundersökningar hos kända kommunister. Samtidigt diskuterade riksdagen att förbjuda kommunisterna och antog en generell lagtext i frågan. Transportförbud infördes mot kommunistisk press som därmed inte längre kunde distribueras genom postverket eller per järnväg.

I det klimatet mördades den 3 mars en hel familj på fem personer när stadsfiskalen i Luleå med hjälp av några militärer och nazister sprängde tidningen Norrskensflammas lokaler i luften. Kommunisterna tvingades nära nog gå underjorden.

Men det var inte bara de som drabbades. Samlingsregeringens hårdnande inskränkningar av de demokratiska rättigheterna drabbade alla som hade något att invända mot regeringens utrikespolitik.

Riksdagen antog 1940 förslag till grundlagsändringar som inskränkte tryckfriheten och införde föreskrifter om censur och utgivningsförbud. Tryckfrihetsförordningen §3:9 som legat begravd sedan Karl XIV Johans tid dammades av. Den gjorde det möjligt för myndigheterna att utan åtal dra in skrifter som fällde ”smädliga” omdömen om andra staters ”överhet, regering och regeringssätt, högre ämbetsmän och sändebud, inre eller yttre förhållanden.” En statlig informationsstyrelse uppsattes för att övervaka att pressen inte använde ”sarkasmer, ironiska och sårande utfall samt insinuanta vändningar”. Förbud mot politiska möten infördes av och till, föredrag censurerades och åtalades liksom teaterpjäser, filmer och radioutsändningar. Nästan undantagslöst var det antinazistiska yttringar som tystades.

¹²⁵ Ture Nerman, *Svensk arbetarrörelse i ord och bild 1881–1955*, Stockholm 1956, sid 133.

¹²⁶ Estreen, a.a., sid 69.

Kommunister, radikala socialdemokrater och borgerliga liberaler... i hundratal drabbades de av indragningar, beslag, censur, åtal och några även av fängelsedomar. Nazister drabbades i långt mindre utsträckning.

Samtidigt gavs riksdagen rätt uppskjuta de allmänna valen. Det militära dödsstraffet återinfördes.¹²⁷

Den mörkaste tiden

De diktatoriska inskränkningarna syftade till att hålla Sverige utanför krigshändelserna genom en vänskaplig attityd till Tyskland. Tyskarna skulle inte behöva ockupera svenskt territorium helt enkelt.

Från våren 1940 var det uppenbart att en sådan anpasslighet krävde stora eftergifter. När Norge invaderades av tyskarna i april 1940 förbjöds varje form av svensk frivilligrörelse. Under Finlands försvarskrig mot Sovjet hade den svenska regeringen nekat England och Frankrike att sända hjälptrupper genom Sverige. Nu accepterades att de tyska ockupationstrupperna i Norge transporterades fram och åter genom Sverige som ”permittenter”. Detta för att undvika brittiska sjöstridskrafter längs den långa norska kusten. Av samma orsak tilläts den så kallade ”hästskotrafiken” genom vilken tyska trupper kunde förflyttas mellan Syd- och Nordnorge via svenskt territorium.

Utan denna trafik hade tyskarna fått svårigheter att upprätthålla ockupationen av Norge då Storbritannien ännu hade kontrollen till sjöss.

Samtidigt som Sverige blev genommarschområde för tyska trupper försäkrades Tyskland ett ovärderligt bidrag till sin krigshushållning. Denna förbrukade 1940 totalt cirka 15 miljoner ton järnmalm. Av dessa kom hela 11,5 miljoner från Sverige!¹²⁸

Sommaren 1941, när Tyskland angrep Sovjetunionen, nådde det svenska medansvaret sin kulmen. Den fullt stridsrustade tyska divisionen Engelbrecht med 50 000 man transporterades på svensk järnväg med den svenska regeringens godkännande till Finland för att kastas in i angreppet. Nu var det inte tal om att förbjuda frivilliga längre utan Finlands sak var fortfarande vår, trots att den också var en del av Hitlers.

Tyska fartygskonvojer med förråd och förstärkningar till Finland eskorterades av den svenska marinen för att undgå brittiska ubåtar. Svenska åkerier organiserade lastbilskonvojer åt den tyska armén i Nordfinland. Sverige ingick i praktiken som en del i den tyska krigsplanläggningen mot öster.¹²⁹

En sådan roll kunde inte undgå att få de svåraste konsekvenser inom landet. 1941 föll mörkret hastigt. Nazister och storsvenskar svälde i segerrus. Högerledaren Gösta Bagge, minister i samlingsregeringen, dundrade om att Finlands frihet avgjordes av framgångarna för det finsk-tyska fälttåget i öster. Sveriges folk fick inte stå likgiltigt ”för den nygestaltning av vår världsdelen som måste följa”. Och i den förenade regeringsdeklarationen förklarade de borgerliga

¹²⁷ Ture Nerman ger i sin självbiografi *Trots allt!*, Stockholm 1954 [marxistarkivet: [Trots allt! Minne och redovisning](#)], en sammanfattning av demokratins tillstånd i Sverige under de mörkaste krigsåren som borde ingå i varje skolundervisning, sid 75 ff.

¹²⁸ Alan Bullock, *Hitler – en studie i tyranni*, England 1984, sid 499.

¹²⁹ Hyllmetrar har numera skrivits om Sveriges roll som tyskt genommarschområde under kriget. Bland det senaste är Alf W Johanssons *Per Albin och kriget*, Falköping 1988. En historia som varit och förblivit helt undanskymd berättas av Eric Björklunds *Tysktrafiken*, Helsingborg 1984. Det är en form av jubileumsskrift på Åkeriförlaget som berättar om hur svenska åkare körde såväl byggnadsmateriel som ryska krigsfångar åt tyskarna i Finland 1942.

partierna och socialdemokraterna gemensamt i krystade ordvändningar att Sverige måste ”uppfylla sin skyldighet” mot ett Europa ”stadd i våldsamt evolution”.¹³⁰

Tongångarna från det socialdemokratiska ungdomsförbundet säger något om vartåt anpassligheten fört även arbetarrörelsen. I ett upprop ”mot osvensk propaganda” klargör SSU kort efter den tyska invasionen av Sovjetunionen att det ingalunda låg i ”svenskt intresse” att stödja den överfallne: ”Just i dessa dagar har alla osvenska element i landet vädrat morgonluft. Anledningen är kriget i öster. Från ömse håll strävar man efter att vinna sympatier för de stridande parterna men glömmer under denna propaganda bort, vad som i sammanhanget är ett svenskt intresse”.¹³¹

På biograferna rullade de tyska journalfilmerna från kriget medan de engelska plockades bort. I svenska skolor propagerades stortyska ideal genom skolöverstyrelsens försorg. Tyska pressmän guidades landet runt av regeringen. Den svenska militärledningen uppvaktade Hitler på födelsedagen. I de stora tidningarna ansågs Tysklands seger i öster som given. Kommunisterna och radikala socialdemokrater placerades i särskilda ”arbetskompanier” och interneringsläger i Storsien, Öxnered, Sveg med flera.

I Danmark hade socialdemokraterna och de borgerliga året innan signerat Antikominternpaktens med Tyskland och Italien. Danska militärer och frivilliga strömmade till östfronten inför ”Europas uppgörelse med bolsjevismen”. Men Danmark var ockuperat och dess politiker utförde sina tjänster med revolvern mot huvudet. Det svenska etablissemangen ansåg det klokare att förekomma och självmant anpassa sig till segraren.

LO-kongressen -41

Drygt två månader efter det tyska angreppet på Sovjetunionen, när fascismen i Europa stod på höjden av sin triumf och anpassligheten kvävde allt oppositionellt här hemma, samlades LO till kongress. Genom avspärrningarna hade arbetslösheten i landet ökat kraftigt. I januari 1941 redovisade Murareförbundet som drabbats hårdast 62 procent arbetslösa. Reallönerna hade stadigt sjunkit sedan krigsutbrottet. Visserligen infördes indexsäkringar för att kompensera mot alltför höga prishöjningar men i övrigt rådde lönestopp.

Kristidshushållningen och ransoneringarna hade en långt effektivare organisation än under det förra krigets ”Hungersköldssystem”. Men avspärrningen var hårdare nu och levnadsvillkoren försämrades.

LO-kongressen ställde emellertid inte som uppgift att med kraft verka för att omfördela bördorna. Istället genomfördes nu när oppositionen från vänster var nedpressad en exempellös centralisering av den svenska fackföreningsrörelsen. Genom Saltsjöbadsavtalet hade den lokala konflikträtten i praktiken avskaffats. Nu gjordes förbundsstyrelsernas vetorätt över alla konfliktåtgärder till villkor för medlemskap inom LO. Inget anslutet förbund kunde därmed längre tillåta beslutande medlemsomröstningar om avtalen.

Till denna centralisering lades LO-ledningens vetorätt gentemot förbunden. LO:s högsta ledning, landssekretariatet med 15 ledamöter, gavs nu sista ordet enligt den så kallade 3 procentregeln. Om ett förbund avsåg att ta ut mer än 3 procent av medlemmarna i konflikt eller en mindre aktion kunde väntas leda till lockout mot fler än 3 procent av medlemmarna skulle landssekretariatet avgöra saken. Men också om medlemmar i andra LO-förbund kunde drabbas av lockouter eller permitteringar samt om ”olägenheter” kunde uppstå för ”fack-

¹³⁰ Ernst Wigforss, *Minnen – del III, 1932–1949*, Stockholm 1954, sid 182.

¹³¹ Ture Nerman, *Arbetarrörelsen...*, a.a., sid 154.

föreningsrörelsen i dess helhet och vitala samhällsintressen”. Innebörden var att landssekreterariatet gavs avgörandet kring varenda stridsåtgärd på LO-området.¹³²

Syftet var att garantera samförståndet med arbetsgivarna ”till näringslivets och hela folkets båtnad”. På så sätt skulle, tänkte man, reformutrymmet kunna återskapas efter kriget och en solidarisk utjämning inom LO-kollektivet ske. Men maktens förskjutning inom LO, från de tusentals medlemmarna på fackföreningsmöten och i arbetsplatsomröstningar till de 15 personerna i toppen, måste förstås få konsekvenser för hela arbetarrörelsens livskraft.

Hela det europeiska fastlandet utom de oförargliga Schweiz och Sverige styrdes av fascismen. England försökte återsamla krafterna i spillrorna efter Blitzten. På Ukrainas slätter rullade de tyska pansarkolonnerna i högsta fart mot Moskva. Det var, som en författare uttryckte det, midnatt i seklet.

¹³² Denna tre-procentsregel var från början en gummiparagraf som fick sin slutliga utformning på LO-kongressen 1951.

Det var med egendomligt blandade känslor Darenskij såg de förvridna tyska stridsvagns- och lastbilsskeletten, de stelfrusna liken och människorna som under bevakning vandrade österut på den snöhöljda stäppen. Detta var hämnden. ...

Och så överväldigades han plötsligt av glädje: Genom snödimman rullade sovjetiska stridsvagnar – vresiga, snabba, muskulösa T-34:or – västerut över den jungfruliga stäppen... Skrämmande, bistert, härdat som stål rullade Ryssland västerut.

ur Vasilij Grossmans "Liv och öde"¹³³

Ryssen vill helt enkelt inte släppa taget. Han angriper på dagen och på natten.... Men, hur svåra kriser vi än genomlider för tillfället... till slut måste och kommer segern att bli vår. Vad skulle väl livet ha för mening om ett så tappert och flitigt folk besegrades av undermänniskor?

ur brevet hem från en tysk soldat på östfronten i mars 1943¹³⁴

42. Vändpunkten

Ett och ett halvt år efter den tyska invasionen av Sovjetunionen var vändpunkten nådd. Hitler hade inlett fälttåget sommaren -41 med tre miljoner man, 4 000 flygplan och 3 000 stridsvagnar. Det var den väldigaste invasionsstyrka som någonsin satts på fötter. De inledande snabba och stora segrarna tycktes också infria Hitlers förhoppningar om att på några månader knäcka "bolsjevismen".

Men motståndet hårdnade, trots ofattbara förluster. Efter fem månaders och över tusen kilometers ständig framryckning, med miljontals dödade och tillfångatagna sovjetiska soldater hade de mest framskjutna nazistiska enheterna i december Moskva inom synhåll. Då inleddes motoffensiven och tyskarna tvingades retirera. Det följande årets nya tyska framryckningar skulle sluta än mer katastrofalt.

I Stalingrad inneslöt och förintades vintern 1942/43 von Paulus' sjätte armé med 300 000 man. Till den tyska förlusten hade under 1942 fogats omkring en miljon man i döda, sårade och tillfångatagna. En oemotståndlig sovjetisk våroffensiv inleddes som inte avslutades förrän två år senare vid Rikskansliet i Berlin. Segern i Stalingrad vände världskriget på dess avgörande front.

Samtidigt hade också de västallierade börjat skörda framgångar. USA som gått med i kriget på Storbritanniens sida efter Japans angrepp mot Pearl Harbor i december -41 hejdade den japanska offensiven vid Midway sommaren -42. I november besegrade britterna Rommel vid El Alamein i Egypten och amerikanerna landsteg i Marocko. Samtidigt med den sovjetiska segern vid Stalingrad i februari -43 tvingades de tysk-italienska styrkorna i Nordafrika till full reträtt och kapitulerade slutligen i maj samma år.

Två månader senare landsteg allierade trupper på Sicilien. Ett par veckor därpå avsattes Mussolini av det fascistiska Stora Rådet som utsåg marskalk Badoglio till ny regeringschef. Badoglio kapitulerade och förklarade Tyskland krig på de allierades sida, alltmedan tyskarna fritog Mussolini och gjorde honom till företrädare för det ännu tyskockuperade Italien.

Mot slutet av 1943 hade kriget drastiskt förändrat den världspolitiska scenbilden. I öster förföljde den framryckande Röda armén alltmer desperata tyska förband. I Italien låg fascismen i ruiner. En del av den italienska diktaturen slöt nu upp på de allierades sida. En andra spillra bakom de tyska ockupanterna. Samtidigt spred amerikanska och brittiska bombarmador förintelse över tyska storstäder. I Fjärran Östern retirerade den en gång så framgångsrika kejserliga japanska krigsmakten inför alltmer överlägsna amerikanska styrkor.

¹³³ Vasilij Grossmans *Liv och öde*, Södertälje 1986.

¹³⁴ Svensson/Östling, a.a., del 1, sid 117.

Kriget hade vänt, den insikten började stå klar för alla som inte valde att blunda. Det fascistiska imperiet skulle inte överleva.

Större delen av Frankrike, Paris inräknat, befriades av motståndsrörelsens väpnade styrkor med hjälp av massorna, utan direkt ingripande av de allierade arméerna. Befrielsekommittéerna omvandlades på de flesta håll till maktorgan, och den patriotiska milisen fick karaktär av massorganisationer. Kommunistpartiet var den dominerande kraften i denna stora folkresning. Dess prestige och inflytande var utan konkurrens i fackföreningar, på fabriker, i befrielsekommittéer eller bland den patriotiska milisen, intellektuella och ungdom, för att inte tala om de väpnade styrkor som bildats under motståndstiden...

När Vichystaten och ockupationsmakten gick under, satte majoriteten av proletariatet och breda sektorer av andra samhällsskikt sin tilltro till det parti som de associerade med revolutionens idé och med Sovjetunionen vars prestige då nådde maximal nivå hos det franska folket.

ur Fernando Claudins "Krisen i den kommunistiska rörelsen" ¹³⁵

43. Fred och revolution

Det första världskriget hade avlösts av en revolutionär flodvåg när krigets hammarslag spräckte det gamla Europas stabilitet. Även det andra världskriget slog sönder den borgerliga samhällsordningen. I bråten av det förgångna stod de som kämpat underjordiskt, arbetare och småfolk, beväpnade till tänderna och med årtal av stridsvana bakom sig. De gamla myndigheterna var borta, kollaboratörerna upphängda. Innan de landsflyktiga exilpolitikerna hunnit återvända låg samhällsmakten i händerna på dem som gjort motstånd.

Från sommaren -41, när Hitler angrep Sovjetunionen, hade kommunisterna inte tvekat att gira bort från sin tidigare neutrala linje. De hade kastat sig in i motståndskampen och snabbt blivit dess ledande kraft.

Liksom under folkfrontsperioden, hade kommunistpartierna erbjudit sig att avstå alla socialistiska ambitioner för den nationella enighetens skull mot fascismen. Men de borgerliga ledare som bjöd ockupanterna motstånd hade i allmänhet gått i landsflykt. De som stannade föredrog att främja sina affärsintressen i samarbete med det "nya Europas" herrar.

Kommunisterna blev på många håll ensamma om att leda motståndskampen på plats och anknytningen till Sovjetunionen tycktes borga för det socialistiska slutmålet. Snart kom partierna att kanalisera breda folklagers drömmar om nationell befrielse och ett mer rättvist samhälle än det som gått under.

Det var som de politiska stämningarna under Pariskommunen 1871, men nu i gigantisk skala. De revolutionära kommunarderna hade representerat det oförsonliga franska motståndet mot preussarna när Thiers borgare kapitulerat, men också den sociala rättvisan. Den politiska kombinationen var inte mindre explosiv sjuttiofem år senare när fascistisk ockupation hade inneburit förföljelser, slavläger och massmord för miljoner.

Från sommaren -41 genomgick de kommunistiska partierna en makalös tillväxt, från sammanlagt mindre än en miljon partimedlemmar utanför Sovjetunionen till omkring 14 miljoner vid krigsslutet 1945. Det var i synnerhet där partierna anförde den väpnade nationella motståndskampen som leden vuxit lavinartat.

De franska kommunisterna hade vuxit från 300 000 vid krigsutbrottet till en miljon 1946 och de italienska från bara 5 000 1943 till hela två miljoner tre år senare!

I Asien hade det kinesiska kommunistpartiet under kampen mot japanerna ökat sitt antal från 40 000 partimedlemmar 1937 till 1,2 miljoner vid krigsslutet. ¹³⁶

¹³⁵ Fernando Claudin, *Krisen i den kommunistiska rörelsen – från Komintern till Kominform*, del 2, Surte 1980, sid 31 [marxistarkivet: [Krisen i den kommunistiska rörelsen, band 2](#)].

¹³⁶ Samma källa, sid 11 ff.

Aldrig tidigare, inte ens under det tidiga 20-talets revolutionsår, hade de partier som grundats av Komintern vuxit så våldsamt i inflytande. Aldrig tidigare hade de räknat så många anhängare. Och de gick i spetsen för väldiga väpnade befolkningsmassor som upprättade sin egen makt så snart ockupationsmyndigheterna förjagats.

I Jugoslavien hade Titos kommunistledda partisaner i stor utsträckning på egen hand genomfört befrielsen. I Grekland var den revolutionära folkarmén ELAS på väg mot makten hösten -44.

I Italien hade etthundratusen industriarbetare i Turin, Milano och Genua inlett en strejkrörelse under våren -43 med bland annat krav på frigivning av politiska fångar. På fabrikena utsågs arbetarkommisioner genom allmänna val och de korporativa fackföreningarna övertogs av antifascister.

Trots tyskarnas ockupation av Norditalien efter Mussolinis fall fortsatte motståndsrörelsen att växa. I mars 1944 utlyste kommunist- och socialistpartiet en generalstrejk i norr som följdes av mer än en miljon industriarbetare trots ockupanternas förtryck. Partisanrörelsen, som under hela den tyska ockupationen hade lyckats försvara fria områden, så kallade partisanrepubliker, i Norditalien, samlade redan sommaren -44 över 100 000 man i vapen. De utgjorde skyddet för de demokratiskt valda folkmaktsorgan som började spira över landet. Det var ”det mest omfattande upproret i Italiens historia”, summerade kommunistpartiets ledare Togliatti efteråt.¹³⁷

Till och med i det sammanstörtande Tyskland där nazistpartiet in i det sista samlade flera miljoner medlemmar svepte vänstervindar in över ruinlandskapen. I invasionsarméernas spår tog antifascistiska kommittéer över administration och ordning. Ofta bestod kommittéerna av gamla socialdemokrater och kommunister som i tolv år hade tvingats leva underjorden.

Inte heller den koloniala världen var undantagen. Tvärtom! Den japanska imperialismens fall öppnade vägen för nationella folkliga revolutioner av en omfattning som historien aldrig tidigare skådat. De kinesiska kommunisterna som anförde den antijapanska kampen var på väg att ta makten i världens folkrikaste nation. Men också inom de västallierades gamla försvagade kolonialimperier bultade befrielsekrafterna på dörren; i Nordafrika, Mellanöstern, Indien, Indokina...

Fascismen gick under till tonerna av revolutionen. De nådde också Sverige.

¹³⁷ Samma källa, sid 181.

Den värld vårt folk ska leva i, sedan freden återställts, måste i mycket bli en ny värld. Förkrigstidens ekonomiska system kommer icke att kunna lösa de problem, framtiden ställer oss inför. Det gav upphov till ständigt återkommande ekonomiska kriser med arbetslöshet och inskränkt produktion... Hela systemet måste grundas på principen om produktion för behov. Det förutsätter i sin tur att den ekonomiska makten läggs i folkflertalets händer... Arbetarna måste få sin del av ansvaret över produktionen. Endast härigenom kan de helt övertygas om att tekniska och ekonomiska framsteg blir till nytta för dem själva... Den demokratiska planhushållningen skall tjäna uppgiften att göra den ekonomiska verksamheten mera effektiv – mera givande, så att vi alla får en större kaka att dela.

...Att förverkliga detta program är att ge näringslivet en ny organisation och att omdana samhället i socialistisk riktning.

ur socialdemokratins efterkrigsprogram 1944¹³⁸

44. Folkets väl före storfinsansens

Efter Stalingrad blev det lättare att andas. Den tyska permittenttrafiken genom Sverige stoppades, arbetskompanierna upplöstes, censuren lättades och beslagen upphörde. Hitlervännerna drevs på defensiven medan vänsterkrafterna var på frammarsch. Kappvändarna bytte fot.

För socialdemokratin blev det alltmer uppenbart att samförståndet med borgerligheten utvecklades till en belastning. Missnöjet i arbetarleden mot svåra levnadsförhållanden och arbetslöshetshot växte. Kommunisterna stärkte sina ställningar. Redan 1942 hade socialdemokraterna återupprättat första maj demonstrationerna efter två års ”medborgartåg” med borgarna. Nu växte kraven från fotfolket på en radikalare politik.

1944 antog socialdemokratin därför det så kallade Efterkrigsprogrammet som i 27 punkter angav vilka åtgärder arbetarrörelsen måste förverkliga när kriget var över. Det var ett program för full sysselsättning, rättvis fördelning och demokratisering av näringslivet som till tonen var tydligt antikapitalistiskt. Ändå innehöll det inga krav på omfattande socialiseringar av kapitalistiska företag. Istället skulle ”folkets väl” sättas före storfinsansens med hjälp av statliga regleringar, riksbankens kreditgivning och olika samarbetsorgan där det privata näringslivets och ”samhällets” intressen vägdes samman.

Betoningen av planhushållning var dock tillräckligt för att borgerligheten skulle blåsa till motattack. Borgarna och det privata näringslivet mobiliserade en våldsamt kampanj som i folkmun kom att kallas PHM – planhushållningsmotståndet. De blev inte lugnare av utvecklingen på arbetsmarknaden.

Metallstrejken

Inför avtalsrörelsen 1944/45 hade LO:s representantskap uppmanat förbunden att inte kräva generella löneförhöjningar. Metallarna hade dock en annan uppfattning. På förbundets avtalskonferens i september -44 fick kommunisterna majoritet för kravet på 15 öre mer i timmen, en höjning som skulle återställa 1938 års reallön. I en rådgivande avtalsomröstning i januari -45 avvisade den stora majoriteten av medlemmarna fortsatta förhandlingar. I februari gick Metall ut i strejk med 125 000 medlemmar, en strejk som kom att vara i fem månader.

Det var den dittills mest omfattande strejken i Sverige vad gäller förlorade arbetsdagar, storstrejken 1909 inräknad. Den kostade Metall hela dess samlade strejkkassa samt förbunds- huset. I tre allmänna medlemsomröstningar, i mars, maj och juni, avvisades olika medlingsförslag och strejkfronten stod fast. I juli tillgrep emellertid förbundsstyrelsen sin vetorätt och skrev på en uppgörelse som gav ungefär hälften av det begärda.

¹³⁸ *Arbetarrörelsens efterkrigsprogram – de 27punkterna med motivering*, Stockholm 1944, sid 3 ff.

LO-ledningen hade aldrig utnyttjat den vetorätt man skaffat sig 1941, utan godkänt Metalls strejkvarsel. Däremot vägrade man öppna LO:s samlade strejkkassor för de stridande verkstadsarbetarna. Detta trots att argumentet för vetorätten hade varit att landsorganisationen måste kunna samla resurserna bakom viktiga konflikter istället för att sprida ut dem. Många menade att LO-ledningen avsiktligt valde att låta metallarna "strejka ihjäl sig" för att misskreditera kommunisterna och strejkvapnet.

Om så var fallet var det inte bara en cynisk utan även misslyckad taktik.

SKP:s höjdpunkt

Kommunistpartiet hade alltsedan sommaren -41 återsamlat sina styrkor och vunnit politisk terräng. Det hade utgjort den enda oppositionella rösten från vänsterhåll när socialdemokraterna samregerade med borgarna och lönestoppet pressade ned reallönerna. När den socialistiska rivalen till vänster var borta kanaliserade SKP alltmer av den radikala arbetaropinionen.

Redan vid kommunalvalen 1942 nästan fördubblade SKP sina röstsiffror, i storstäderna var ökningen ännu större. Vid andrakammarvalen två år senare fortsatte frammarschen i oförminskad takt. Partiet tredubblade sitt röstetal och erövrade nära 320 000 väljare, 10,3 procent av väljarkåren. Liksom 1942 skedde frammarschen på socialdemokratins bekostnad. Vid kommunalvalen 1946 nådde SKP höjdpunkten på sitt inflytande. Även där fördubblade partiet sitt röstetal och vann 11,2 procent av rösterna. Även denna gång skedde frammarschen på socialdemokraternas bekostnad som noterade en ny tillbakagång.

Den röstmässiga ökningen uttryckte partiets förstärkta ställning på alla nivåer. Under de första efterkrigsåren samlade SKP över 50 000 partimedlemmar, fler än någon gång tidigare. Inom fackföreningsrörelsen hade kommunisterna återerövat det mesta av det som förlorats genom uteslutningar och politiska nederlag. Det politiska initiativet inom arbetarvärlden var på väg åt vänster.

Det första världskriget hade följts av en revolutionär stormtid som nära nog dränkte den gamla ordningen. Men arbetarrörelsens mest radikala krafter hade saknat organisation och erfarenhet. Möjligheten hade glidit dem ur händerna. Bara en erövring hade bestått, Sovjetunionen.

Nu när det andra kriget var över såg oddsen helt annorlunda ut. Sovjetunionen hade inte bara överlevt utan stod som segrare med sin röda armé över halva Europa. De kommunistiska partierna var starkare än någon gång tidigare. De anförde miljontals beväpnade följeslagare i Europa och Asien. I flera av de viktigaste industriländerna stod de på tröskeln till makten.

Aldrig förut i människans historia hade en arbetande underklass hotat den bestående ordningen i en sådan skala. Den stora franska revolutionen, oktoberrevolutionen i Ryssland... det var småepisoder jämfört med vad som nu ryckte an.

Jag ville begagna mig av det psykologiska ögonblicket varför jag sade: 'Låt oss ordna våra angelägenheter på Balkan. Era arméer står i Rumänien och Bulgarien. Vi har intressen, delegationer och agenter där. Låt oss inte trampa varandra på tårna för småsaker. Vad Storbritannien och Ryssland beträffar, hur vore det om ni fick nittio procent av makten i Rumänien, vi fick nittio procent i Grekland och vi tog hälften var i Jugoslavien?'

Medan detta tolkades tog jag ett halvt ark papper och skrev: Rumänien: Ryssland 90%, övriga 10%, **Grekland:** Storbritannien (jämte Förenta Staterna) 90%, Ryssland 10%, **Jugoslavien:** 50/50%, **Ungern:** 50/50%, **Bulgarien:** Ryssland 75%, övriga 25%.

Jag räckte pappret till Stalin sedan han hört tolkningen. Det blev ett ögonblicks paus. Så tog han sin blåpenna och ritade en stor kråka på pappret och sköt tillbaka det till oss. Det hela var över på kortare tid än det tar att beskriva det... **ur Winston Churchills minnen av sitt möte med Stalin i oktober 1944**¹³⁹

45. Den oheliga alliansen

In i det sista hade Stalin 1941 vägrat uppgge pakten med Tyskland trots att nazisternas styrkepositioner inför ett angrepp i öst förbättrades månad efter månad. De sovjetiska råvaruleveranserna fortsatte avtalsenligt ända fram till det tyska angreppet. Ja, till och med när artillerigranaterna började regna ner över de sovjetiska gränsförbanden manades desperata befälhavare i order från Moskva att inte låta sig "provoceras".

Men de framrusande tyska stridsvagnskolonerna var snart ett mördande faktum. Åter tvingades ledarna i Kreml konstatera att deras utrikespolitiska manövrer misslyckats. Och den sovjetiska krigsmakten, som genom fruktansvärda utrensningar berövats hela befälskåren från inbördeskrigets dagar, stod ensam inför det högindustrialiserade Europas samlade resurser.

Att Stalin nu än en gång bytte fot kunde knappast förvåna någon. Tyskarna gjorde redan febrila försök att dra med England i "fälttåget mot bolsjevismen". Från Moskva deklarerades: "Vårt krig för försvaret av fosterlandet smälter samman med Europas och USA:s folks kamp för oberoende och demokratiska friheter". Den "engelska imperialismen" och dess amerikanska bundsförvant var inte längre fientliga krigsanstiftare utan vapenbröder.

För de kommunistiska partierna handlade det åter om att ställa kampen mot fascismen i främsta rummet. Ja, liksom under folkfrontsperioden lydde ordern att avstå från socialistiska ambitioner till förmån för de bredaste nationella och demokratiska frontbildningar. Den officiella motiveringen för denna enhet var att den skulle kunna samla största möjliga kraft mot fascismen. I verkligheten fanns emellertid även ett annat motiv.

Socialism i ett enda land

Under Lenins dagar hade ett avgörande inslag i bolsjevikregeringens politik varit att bryta med tsardömet gamla stormaktspolitik. Tsarryssland hade ständigt manövrerat fram olika allianssystem och pakter med de övriga europeiska stormakterna i syfte att trygga de egna statsintressena. Genom att erkänna varandras "intressesfärer" kunde väpnade konflikter om kolonier och exploatering för en tid undvikas. Vad de koloniserade och exploaterade ansåg, var det ingen som frågade efter.

Bolsjevikerna bröt med hela detta paktsystem under parollerna "nationellt självbestämmande" och "ned med den hemliga diplomatin!" Sovjetunionen skulle vara en frivillig union av suveräna rådsrepubliker som kunde utträda om de så önskade. Ingen nations självbestämmande kunde säljas ut vid ett förhandlingsbord som ett led i någon stormaktstaktik.

¹³⁹ Winston Churchill, *The Second World War, volume VI, Triumph and Tragedy*, London 1954, sid 198.

Diplomatiska kompromisser och uppgörelser med borgerliga regimer kunde förstås inte undvikas så länge omvärlden var kapitalistisk. Men förhandlingarna skulle föras offentligt, inga hemliga klausuler inskrivas i avtalen och saker och ting kallas vid sina rätta namn. En eftergift var en eftergift, en reträtt en reträtt. Den internationella arbetarklassen kunde förstå att sovjetmakten tvingades kompromissa, menade Lenin. Och om den fick veta vad som verkligen skedde kunde den öka trycket på sina regeringar att ge Sovjetunionen andrum.

Utgångspunkten för denna syn på den sovjetiska diplomatin var inställningen till sovjetstaten själv. För Lenin, Trotskij och de övriga bolsjevikledarna utgjorde Sovjetunionen endast en första bräsch i den kapitalistiska världsordningen. Bräscherna hade öppnats där kapitalismen varit svagast, inte bara militärt och politiskt utan även ekonomiskt. Det innebar en stor svaghet.

Marx hade lärt att socialismen ställdes på dagordningen i de högst utvecklade industrialnationerna. Här krävde den högteknologiska produktionen en alltmer omfattande planering från råvaruutvinning till distribution av de färdiga produkterna. Frågan stod inte; planering eller ej, utan; på vems villkor ska planeringen ske? På några få kapitalägares eller på hela befolkningens?

Men den avancerade industrin inte bara krävde samhällsplanering, den gjorde den också möjlig. Ja, den skapade förutsättningen att planmässigt avskaffa den nöd och brist som var klassamhällets orsak. Att bygga ett klasslöst socialistiskt samhälle mitt i armod och ekonomisk efterblivenhet, utan en stark industrialisering, var däremot historiskt omöjligt. Att industrialisera utan hjälp från de industrialiserade nationerna skulle kräva oerhörda uppoffringar som omöjligt kunde förenas med revolutionens sociala program och en levande arbetar demokrati.

Framtiden för Sovjetunionen låg därför i att bräscherna vidgades till de utvecklade industristaterna västerut. Den tidiga sovjetiska utrikespolitiken var också helt underordnad en sådan målsättning. Varje avtal med borgerliga regeringar sågs som ett stillestånd inom ramarna för en oöverbryggbar motsättning mellan kapitalism och socialism.

Sovjetunionens isolering efter de europeiska revolutionsnederlagen i början av 20-talet medförde emellertid en förändring. Det allt starkare byråkratiska härskarskiktet inom bolsjevikpartiet och staten krävde först och främst stabilitet i förhållande till omvärlden. En passande ideologi för denna strävan kom att formuleras av Stalin i dennes berömda tes om "socialismen i ett enda land" 1924. Den socialistiska ordningens seger i det gamla Ryssland var inte längre beroende av revolutionens utbredning i det industrialiserade Europa. Vi har själva, förklarade Stalin, "alla nödvändiga förutsättningar för att bygga upp ett fullständigt socialistiskt samhälle med övervinnande av alla slags inre svårigheter, ty vi kan och vi måste övervinna dem med våra egna krafter".¹⁴⁰

Kritikerna inom bolsjevikpartiet varnade för att ett sådant synsätt skulle leda till att den sovjetiska utrikespolitiken förändrades. Istället för stöd åt arbetarklassens frigörelsekamp i andra länder riskerade det inskränkta statsintresset att sättas främst.

De fick rätt.

Intressesfärer

Under de förtvivlade försöken att få till stånd en militärallians med västmakterna mot Tyskland under 30-talet hade Stalin visat sig fullt beredd att avstå ifrån att stödja, ja till och med redo att bekämpa, socialistiska försök i västra Europa. Pakten med Hitler avslöjade att

¹⁴⁰ Giuliano Procaccis antologi, *Stalin mot Trotskij*, Halmstad 1971, sid 262.

ledarna i Moskva återfallit till det gamla tsardömets schackrande med nationernas självbestämmanderätt inom ramarna för ”intressesfärer”. Uppgörelserna med de västallierade efter sommaren -41 innebar en fortsättning på den vägen.

För att samordna de militära ansträngningarna mot Tyskland och säkra de sovjetiska gränserna efter kriget överenskom sovjetledaren med Churchill och Roosevelt om en uppdelning av efterkrigstidens Europa i intressesfärer. Vid konferenser i Teheran, Moskva och Jalta växte avtalen om sfärerna fram i takt med den militära utvecklingen.

I huvuddrag skulle Västeuropa, Grekland och delvis Jugoslavien ses som Storbritanniens och USA:s intresseområden medan de baltiska staterna, Rumänien och Bulgarien var att betrakta som sovjetiskt intresse. Tyskland skulle delas i ockupationszoner. Kring Polen kunde ingen enighet nås. I alla de befriade staterna skulle så småningom demokratiska val hållas där befolkningen fritt kunde välja samhällskick. Den ”stora alliansen” sades garantera en fredlig värld av demokratiskt och socialt framåtskridande. I själva verket skulle den garantera att de folkligt rotade befrielsekrafterna kvävdes.

Frankrike

Konsekvensen av överenskommelserna mellan ”de stora” slog snart igenom inom Europas motståndsrörelser.

I november -44 återvände det franska kommunistpartiets ordförande Maurice Thorez till Paris från Moskva. Med sig i bagaget hade han parollen: ”En enda stat, en enda poliskår, en enda armé!” Partiavdelningarna uppdrogs att upplösa miliserna och överlämna vapnen till de ”reguljära” franska styrkorna under de Gaulles ledning. De befrielsekommittéer som över hela Frankrike tagit över kommandot uppmanades att inte på några villkor ersätta den officiella administrationen. Samtidigt manades arbetarklassen att avstå från alla strejker och istället inleda ”slaget om produktionen” för det ”eviga Frankrikes pånyttfödelse”, de Gaulle konstaterade nöjd i sina memoarer: ”Redan dagen efter sin återkomst till Frankrike hjälper han mig att göra slut på de sista resterna av den patriotiska milisen... han opponerar mot befrielsekommittéernas intrång på obehöriga områden och mot de våldsdåd som vissa uppjagade grupper försöker begå”.¹⁴¹

Men kommunistpartiets tjänstvillighet sträckte sig längre än så. 1942 hade Molotov i ett sammanträffande med de Gaulle godtagit att Frankrikes kolonier skulle ställas under de Gaulles ledning. De franska kommunisterna övergav därpå alla krav på villkorlös frihet åt kolonierna. Den franska samlingsregering som kommunisterna deltog i krossades i maj 1945 ett algeriskt uppror med våldsam terror och tusentals döda. Och i november följande år inledde den återuppväckta franska imperialismen sitt blodiga kolonialkrig mot Vietnams folk. Fem av regeringens ministrar var kommunister, bland annat försvarsministern.

I namn av demokratin, friheten och den stora alliansen avväpnade kommunistpartiet den miljonkraft som i praktiken kontrollerade det franska samhället när nazistyret föll samman.

Italien

Utvecklingen i Italien blev inte annorlunda. Den väldiga generalstrejken i Norditalien våren -44, mitt under nazistisk ockupation, fyllde de borgerliga kretsarna söderut och deras västallierade med oro. Istället för att rycka vidare mot norr avbröt de brittiska och amerikanska trupperna sin framryckning under hösten och ingick vapenvila med tyskarna. De återupptog inte sin marsch norrut förrän i april -45, en månad före Berlins fall. Därmed fick de tyska

¹⁴¹ Claudin, a.a., sid 34.

ockupanterna och deras italienska allierade ett halvår på sig att obehindrat försöka krossa partisanrörelsen och de stora industristädernas arbetare.

Inte ens genom denna generösa frist lyckades emellertid nazisterna krossa motståndet. I början av april inledde istället 300 000 beväpnade partisaner ett uppror i bred skala som befriade stad efter stad, inklusive de tunga industristäderna Milano, Turin och Genua. Partisanarmén tog tiotusentals fångar. Arbetarna övertog de stora fabriker och de nationella befrielsekommittéerna upprättade sin egen myndighetsmakt. I tio dagar ledde befrielsekommittéerna hela samhällslivet i norr. Sedan kom de allierade trupperna.

Den kommunistiska ledningen för partisanerna hade genom det så kallade ”Romprotokollet” accepterat de allierades militärledning som högsta befäl även för partisanarmén. Nu utfärdade denna militärledning undantagstillstånd i Norditalien, upphävde befrielsekommittéernas maktställning, återlämnade fabriker och ockuperad jord till de forna ägarna, återupprättade den gamla myndighetsadministrationen och avväpnade partisantrupperna.

Den italienska kommunistledaren Togliatti förklarade vid partiets kongress i december 1945 att allt detta var helt i sin ordning. Ja, kommunistpartiet hade självt bidragit till utvecklingen: ”Vi har alla enats om att inte använda våld i kampen mellan partierna. Denna överenskommelse kräver att alla avväpnas, och vi var de första att göra det genom att vidtaga åtgärder för detta inom partisanenheterna”.¹⁴²

Grekland

En orsak till att de allierade styrkorna avbröt sin framryckning mot Norditalien senhösten -44 var att trupper behövdes på annat håll. Samma höst kontrollerade de kommunistledda grekiska partisanerna nästan hela Grekland och var på väg att erövra makten. Efter avtalet med Stalin i oktober som gav britterna fria händer förflyttade Churchill stora allierade styrkor till Aten där de massakrerade de grekiska ELAS-kämparna. Medan Stalin försäkrade sitt ”förtroende för den brittiska regeringens politik i Grekland” accepterade de grekiska kommunisterna ett avtal som avväpnade befrielsearmén.¹⁴³

Även de jugoslaviska kommunisterna uppmanades av Moskva att hålla tillbaka sin framryckning för att istället söka enighet med de borgerligt nationella krafterna. Tito var emellertid inte lika lojal som de grekiska kamraterna. Hans jugoslaviska partisaner hade redan från början förklarat att det nationella befrielsekriget gick hand i hand med kampen för en jordreform och mot de gamla härskande klasserna. I partisanarméns spår upprättade folkkommittéer sin makt och fördelade jorden. De olika nationella borgerliga styrkorna, som de så kallade *chetnikerna*, nedkämpades mot Stalins order.

Något av en ödets ironi blev det när Churchill 1943 såg sig tvingad att stödja Titos partisaner med vapenhjälp eftersom de borgerliga styrkorna var uttraderade eller hade övergått till tyskarnas sida. Först en tid därefter beviljade Stalin stöd till jugoslaverna. Stick i stäv med ”de storas” uppgörelser tog de jugoslaviska kommunisterna i praktiken över makten när ockupationsmakten bröt samman. Det skulle bli en källa till motsättningarna mellan Stalin och Tito som senare bidrog till den öppna brytningen.

Också till den koloniala världen nådde direktiven från Moskva. De kommunistiska partierna inom Storbritanniens och Frankrikes kolonier skulle inte längre kämpa för omedelbar frigörelse. Istället skulle de göra gemensam sak med sina kolonialherrar mot axelmakterna. Den inriktningen krävde en tung politisk tribut av de partier som följde den.

¹⁴² Samma källa, sid 71.

¹⁴³ Samma källa, sid 92.

Medan exempelvis Ghandis kongressparti i Indien vägrade att ta ställning för de allierades "frihetskrig" mot Tyskland och Japan så länge Indien själv förnekades frihet, inställde kommunistpartiet kampen mot kolonialmakten. När de brittiska kolonialmyndigheterna våren -42 försökte krossa den nationella rörelsen i Indien genom att fängsla Ghandi och ledningen för Kongresspartiet, legaliserades samtidigt kommunistpartiet. Därmed blev den indiska borgerlighetens parti den självklara ledaren för befrielsekampen mot britterna medan kommunisterna misskrediterades.

I Kina manades Mao Tse-tungs kommunister på samma sätt som jugoslaverna att göra gemensam sak med Chiang Kai-sheks borgerliga styrkor och inte ensamma sträva mot makten. Men Mao hade lärt av slakten i Shanghai 1927 då kommunisterna på Moskvas order hade ställt sig under nationalisternas befäl. Det hade varit ett ödesdigert misstag som kostat tiotusentals arbetare och kommunister livet.

För att understryka sin vilja till enighet med de västallierade upplöste Stalin i juni 1943 den kommunistiska internationalen. Komintern hade 24 år tidigare bildats mitt i den revolutionära malström som följde på första världskriget med det uttalade syftet att samordna arbetarklassens maktövertagande i världsskala. Nedläggningen av internationalen var ett sätt för Moskva att deklarerat inför västmakterna att de inte behövde frukta någon liknande utveckling denna gång. Och västpressejublade. Chicago Tribune skrev: "Stalin har begravt erkännarna av den marxistiska tron. Han har avrättat bolsjevikerna vars kungadöme var av denna världen och vars mål var världsrevolutionen."¹⁴⁴ Men ledarna i Washington och London var inte lugnade.

¹⁴⁴ Samma källa, sid 117.

Inget land i krigshistorien har någonsin lidit mer än Sovjetunionen under andra världskriget. Minst 20 miljoner människor dödades. Oräkneliga miljoner hem och familjer brändes eller plundrades. En tredjedel av landets territorium, inklusive två tredjedelar av dess industriella bas, förvandlades till ödemark – en förlust jämförlig med en förstörelse av vårt land öster om Chicago.

John F Kennedy i juni 1963¹⁴⁵

46. Atombomben

Moskva hade hållit sin del av avtalen och låtit offra sina följeslagare inom västsidans intressesfär. Däremot var man inte beredd att lämna fältet lika fritt kring de egna gränserna. I synnerhet som Englands och framförallt USA:s framtida avsikter snart stod allt klarare.

I samband med den tyska kapitulationen i maj 1945 hade all amerikansk hjälp till Sovjetunionen inom det så kallade ”*lend-lease*”-avtalet avbrutits. Medan en sovjetisk trevare om ett återuppbyggnadslån nonchalerades av Washington fortsatte dollarflödet till Storbritannien.

Vid Potsdamkonferensen sommaren -45 förändrade västmakterna också sin inställning i frågan om krigsskadestånden. Istället för att fördela ett krigsskadestånd från hela Tyskland skulle segrarna ta ut skadestånd ur sina respektive ockupationszoner. Detta missgynnade kraftigt Sovjetunionen. De brittiska och amerikanska styrkorna kontrollerade den del av Tyskland som var mest industrialiserad. Dessutom var den industriella apparaten i väster nästan märkligt intakt. De amerikanska och brittiska bombarmadorna hade koncentrerat sig på Tysklands storstäder för att ”bryta försvarsviljan” och på kommunikationslinjerna. Men de stora industrierna hade i många fall skonats.

Historikern Michael Balfour konstaterade: ”Till och med i Ruhr uppgick de industribyggnader och maskiner, som blivit så skadade att de inte kunde repareras, endast till 30 procent, medan Tysklands produktionskapacitet hade vuxit med 40 procent under kriget”. Redan ett halvår efter kapitulationen fungerade över 85 procent av järnvägsnätet i den brittiska zonen.¹⁴⁶

Ödeläggelsen i västra Europa eller i Storbritannien och Förenta Staterna kunde inte heller jämföras med den österut. Det var på östfronten huvuddelen av världskrigets arméer dragit fram. Det var här Hitler hade beordrat ”förintelsekrig”. Hårdast drabbat var Sovjetunionen.

Sovjetunionen förlorade till följd av kriget fler människor än alla andra krigförande nationer tillsammans, ja, fler än antalet stupade på alla krigsskådeplatser under hela första världskriget, 1 700 sovjetiska städer förstördes och 60 000 kilometer järnvägsräls revs upp av de retirande tyska trupperna.

Vändningen

Medan Sovjetunionen, Polen och andra delar av östra Europa utgjorde en ändlös kyrkogård i ett ruinlandskap hade de västallierade drabbats mindre katastrofalt. Storbritannien tvingades registrera omkring 390 000 döda och ett stort antal sönderbombade bostadskvarter. USA hade förlorat omkring 400 000 man, nästan uteslutande soldater. Däremot hade inte en bomb fällts, inte en artillerigranat avfyrats mot amerikanska storstäder.

USA:s industriella kapacitet var inte bara intakt utan hade expanderat med 70 procent under krigsåren. Dessutom hade amerikanska forskare lyckats där de tyska aldrig hann fram. Atombomben, det mäktigaste förstörelsevapen världen sett, hade demonstrerat sin styrka i augusti -45 när ett par hundratusen japanska civila förintades inom loppet av några minuter. Historikern Peter Calvocoressi sammanfattar: ”När andra världskriget var slut, intog Förenta

¹⁴⁵ David Horowitz, *Imperialism och revolution*, Lund 1970, sid 224

¹⁴⁶ Michael Balfour i antologin *1900-talet: Vår tids historia i ord och bild*, band 15, Malmö 1976, sid 27 ff.

Staterna en maktposition som var utan motstycke i historien. Det var inte bara den starkaste staten i världen utan också militärt starkare än alla andra stater tillsammans”.¹⁴⁷

Det var under fredsförhandlingarna i Potsdam i juli -45 som USA:s president Truman fick beskedet: *the baby is born* – barnet är fött! Det första atombombsprovet hade lyckats. Detonationen var resultatet av en forskningskoncentration utan motstycke. 125 000 människor hade under fem års tid till en kostnad av mer än två miljarder dollar arbetat för att skapa ett vapen med maximal förintelseverkan. Det illustrerade att de amerikanska ledarna inte väjde för några hinder att ta det militära kommandot.

Efter beskedet från New Mexico-provet förändrades den brittisk-amerikanska attityden mitt under de pågående potsdamförhandlingarna. Den amerikanske utrikesministern Byrnes konstaterade att västsidan nu befann sig i en position ”där vi kan ställa våra egna villkor”.¹⁴⁸

Washington hade aldrig riktigt accepterat det brittisk-sovjetiska resonemanget om intressesfärer. Inte för att man, som den officiella propagandabilden lät påskina, skulle bekymra sig nämnvärt om ”folkens oberoende”. Den amerikanska kanonbåtsdiplomatin var välkänd för folken i Latinamerika och Sydostasien. Men den amerikanska industrin och dess politiska företrädare hade inget intresse av att återupprätta det gamla brittiska imperiet eller låta Sovjetunionen dominera i östra Europa. Man kände sin styrka och ville lägga ”världen fri för demokratin och marknaden”, det vill säga för det väldiga amerikanska näringslivet.

Stärkta av atombombshotet nonchalerade de amerikanska förhandlarna de tidigare uppgörelserna. Det gällde inte bara synen på krigsskadeståndet från Tyskland. Stalin hade några månader före Potsdam offrat den grekiska motståndsrörelsen till förmån för de brittiska intressena. Någon motsvarande generositet gentemot den sovjetiska dominansen i Rumänien och Bulgarien, som Churchill tidigare accepterat, var det inte längre fråga om.

Washington vägrade att erkänna de rumänska och bulgariska regeringar som bars upp av nationella fronter i vilka ingick såväl kommunister och socialdemokrater som borgerliga krafter. Trots att stridsröken knappt hunnit lägga sig måste ”fria val” omedelbart anordnas. Det var en demokratisk nit som stod i skarp kontrast till saktmodet i väst där partisanerna först måste avväpnas och kommunisterna desarmeras. För att inte tala om i förhållande till Spanien där Francos diktatur, den enda överlevande av 30-talets fasciststater, snart upptogs i den ”fria världens” gemenskap.

I verkligheten handlade de amerikanska bekymren om den rumänska oljan som före kriget till 85 procent hade ägts av USA-företag. Den amerikanske bedömare David Horowitz citerar ett memorandum från USA:s utrikesdepartement som rådde Truman att inte erkänna de rumänska och bulgariska regeringarna förrän det var möjligt att ”uppnå lika möjligheter för de amerikanska affärsintressena i dessa områden och ingå ett avtal som skyddar de amerikanska förmögenhetsägarnas intressen”.¹⁴⁹

Redan vid krigsslutet måste det ha stått klart för de sovjetiska ledarna att dess forna allierade inte avsåg att upprätta något fredligt *status quo* med Sovjetunionen. Tvärtom hade utsvältningen redan börjat. Och från Berlin till Tokyo stod tolv miljoner amerikanska soldater med atombomben i bakgrunden.

Men på samma sätt som Stalin till det yttersta hade hållit fast vid avtalen med Nazityskland för att vinna tid, offrades vänsterpositionerna inom västmakternas intresseområden.

¹⁴⁷ Peter Calvocoressi i antologin *1900-talet...*, band 14, sid 120.

¹⁴⁸ Horowitz, a.a., sid 68.

¹⁴⁹ Samma källa, sid 70.

I Sovjetunionens randstater hade de sovjetiska ledarna emellertid inte råd med samma eftergifter. Successivt lät de sina bundsförvanter i skydd av Röda armén stärka ställningarna på de övriga nationella krafternas bekostnad. Medan en fasad av parlamentarisk demokrati och breda enhetsregeringar upprättades försäkrade sig ockupationsmakten om hårdnande kontroll.

När de kommunistledda befrielsestyrkorna i Västeuropa avväpnats, de gamla myndighetsapparaterna återupprättats och sovjetledarnas avsikter att inte uppge Östeuropa blivit alltmer tydliga inleddes den amerikanska offensiven i full skala.

Det finns många tecken som tyder på att världen i år närmar sig den största krisen sedan vändpunkten i kriget i november 1942. Det är i första hand en ekonomisk kris med tyngdpunkten i Storbritannien och imperiet, Frankrike, Grekland och Kina... Om dessa områden tillåts sjunka ned i ekonomisk anarki kommer de i bästa fall att lämna Förenta Staternas sfär och försöka sig på en oberoende nationalistisk politik. I värsta fall kommer de att svänga över till den ryska sfären... Jag ser (i så fall) ingen möjlighet för oss att undgå en depression långt svårare än den som rådde 1929 – 32...
Joseph M Jones, författare till Trumandoktrinen, i februari 1947¹⁵⁰

47. The American Way

En bidragande orsak till att man inte vågade vänta längre var en annalkande världskris som kunde riskera att riva ned den nya borgerliga stabilitet som ännu inte säkrats i västra Europa.

Storbritannien hade, trots de frikostiga amerikanska lånen, vintern 46/47 drabbats av en djup ekonomisk kris med växande arbetslöshet och ren nöd i många arbetarhem. Samtidigt jäste upproret inom det åldersstigna imperiet.

I Grekland återupptog partisanerna sin kamp senhösten -46 efter att ha insett sitt misstag och inspirerats av Titos segrar. Risken var överhängande att striderna skulle sprida sig även till Turkiet.

Också det franska imperiet började spricka i fogarna med revoltungar i Nordafrika och begynnande frihetskrig i Indokina. Den gamla världens borgerliga ordning var i ett ömkligt skick. Samtidigt växte oron bland amerikanska soldater i Europa som krävde att få bli hemskickade då kriget sedan länge var över. Men utan amerikanska trupper, hur länge skulle den gistna maktbyggnaden hålla om krisen förvärrades?

Och vad skulle bli följden för Förenta Staternas egen ställning om den gamla ordningen föll? Historikern D K Adams berättar om arbetet i de kommittéer som förberedde den amerikanske utrikesministern George Marshalls förslag till lösning: ”Alla baserade sina argument på att USA:s nationella intressen skulle gynnas av ett sådant program. Alla var eniga om att Förenta Staternas säkerhet skulle äventyras om Europa bröt samman. De ekonomiska rådgivarna rapporterade att den amerikanska exporten skulle sjunka kraftigt utan ett stort hjälpprogram, med åtföljande problem för den inhemska ekonomin.”¹⁵¹

Marshallplanen

Det var i mars 1947 som president Truman höll sitt berömda tal inför kongressen där alla ”fria folk som motstår försök av väpnade minoriteter eller av yttre påtryckningar att underkuva dem” utlovades amerikanskt stöd. Den så kallade ”Trumandoktrinen” har kallats ”en krigsförklaring till det kalla kriget.”¹⁵²

Omedelbart pumpades några hundra miljoner dollar i militär hjälp över till de grekiska och turkiska regeringarna. Samtidigt utökades försöken att bistå de borgerliga krafter i öst som ännu ingick i regeringarna och kunde agera offentligt. Under tiden sparkades de kommunistiska ministrarna ut ur alla västeuropeiska regeringar. I juni presenterades så den så kallade Marshallplanen.

På fyra år skulle ”Europas ekonomi återuppbyggas” med hjälp av omkring 17 miljarder dollar. Pengarna skulle utbetalas som lån eller gåvor på vissa bestämda villkor. De mottagande regeringarna förband sig att hålla fast vid den ”fria marknaden”, öppet redovisa

¹⁵⁰ Samma källa (Horowitz), sid 75.

¹⁵¹ D K Adams i antologin *1900-talet...*, band 15, sid 49.

¹⁵² Coral Bell i antologin *1900-talet...*, band 15 sid 41.

sina ekonomier för Marshallmyndigheterna och köpa amerikanska industriprodukter för en stor del av pengarna. Dessutom skulle de bistå USA:s lageruppbyggnad av strategiska råvaror.

Till de ekonomiska villkoren kom hårdnande politiska. I december -47 beslutade representanthuset i Washington att "övergångshjälpen" skulle inställas om "mottagarlandets regering råkar under kommunistpartiets herravälde". I mars -48 tillfogades kravet att de länder som mottog Marshallpengar inte fick förvandla amerikanska råvaror till produkter "som säljes till Sovjetunionen och dess vasaller". Därigenom tvingades varje regering som gått med i Marshallprogrammet att också delta i den ekonomiska blockad mot Sovjetunionen som Washington börjat bygga.

Marshallprogrammet blev en lysande framgång för dess upphovsmän. Det skapade den köpkraft i Europa som krävdes för att den amerikanska industrin skulle få avsättning för sitt väldiga produktionsöverskott. Nära 70 procent av alla varor som såldes inom ramarna för programmet var tillverkade i USA, 98 procent av alla fordon och maskiner.¹⁵³ Den gott samman de europeiska ekonomierna med den amerikanska och gjorde dess regeringar helt beroende av USA: s ledarskap och till trogna eftersägare i världspolitiken.

Så lades grunden till den ekonomiska världsordning vi lever i än idag, och som vi upplever i form av en djupgående amerikanisering ända in i vardagslivet.

Men den kombinerade ekonomiska, politiska och militära offensiven nådde även ett annat syfte. Redan i februari 1946 hade det så kallade "kennantelegrammet" från den amerikanska beskickningen i Moskva rekommenderat strategin att "hålla tillbaka" och "överbelasta" Sovjets ekonomi. Genom att dra med Europa i en ekonomisk blockad skulle Sovjetunionen tvingas återuppbygga sin söndersmulade del av världen med helt egna resurser. Genom att dessutom tillfoga ett militärt tryck skulle sovjetledarna nödgas vidmakthålla och öka sina militära utgifter. Därmed skulle Sovjetunionens återuppbyggnad efter kriget försenas.

Detta var en helt medveten strategi som utvecklades av Washington och Pentagon och i början av 50-talet gavs benämningen "överbelastnings- och förseningsstrategin". Gunnar Myrdal beskrev den som "en gudasänd hjälp för att främja Stalins politik".¹⁵⁴

"Folkdemokratierna"

För ledarna i Kreml var det uppenbart att den stora alliansens dagar var räknade. Från vårvintern 1947 trappades utrensningarna drastiskt upp mot dem som kunde tänkas följa västmakternas locktoner. Med hjälp av hot, razzior, häktningar och även avrättningar krossades under året de borgerliga eller småborgerliga koalitionspartierna i Polen, Bulgarien, Rumänien och Ungern. I februari 1948 tog kommunistpartiet med stöd från delar av socialdemokratin makten i Tjeckoslovakien efter omfattande arbetarmanifestationer.

Den sovjetiska bilden var att demokratin nu fördjupades till "folkdemokratier" där de patriotiska krafterna tillsammans ställde de kapitalistiska monopolen i nationens tjänst. Det handlade ännu inte om att upprätta någon socialistisk ordning utan om att förverkliga de demokratiska och nationella målsättningarna från kriget.

Dessa etiketter kunde förstås inte lugna Wall Street eller Pentagon. Men de tjänade som motivering för att bryta ned de krafter i öst som tänkte sig en socialistisk utveckling där de arbetande själva utövade den demokratiska kontrollen. I Tjeckoslovakien fäste exempelvis en massrörelse av socialdemokratiska och kommunistiska arbetare sina förhoppningar till störtandet av de borgerliga ministrarna. Men istället för socialism förvaltd av de arbetande

¹⁵³ D K Adams i antologin *1900-talet...*, band 15, sid 54.

¹⁵⁴ Citerat i Gunnar Adler-Karlssons *Västerns ekonomiska krigföring 1947-1967*.

påtvungades Tjeckoslovakien en stenhårt statskontrollerad krigshushållning länkad till den sovjetiska byråkratins planering.

För ledarna i Moskva var det otänkbart att låta ett socialistiskt exempel där de arbetande själva styrde uppstå i Östeuropa. Ett sådant hade utgjort en oerhörd utmaning mot deras egen maktställning. Av samma skäl kunde de omöjligt tillåta Tito att gå sin egen väg. Själständigheten kunde smitta av sig.

Den våldsamma omstöpningsprocessen av Östeuropa utgjorde inte något resultat av att arbetarna och de lägre folkskikten själva gick till aktion och övertog näringslivet och statsmakten. Där sådana försök gjordes kvävdes de snart av ockupationsmakten och dess bulvaner i de kommunistiska och socialdemokratiska partiledningarna.

I stället formades samhällena i enlighet med den sovjetiska byråkratins och militärapparats behov att skapa en säkerhetszon av lojala stater runt Sovjetunionen. Snart var "folkdemokratierna" små kopior av det sovjetiska systemet, med egna skådeprocesser, personkulturer och förföljelser.

Liksom i Sovjetunionen avskaffades kapitalismen, annars hade inte grunden kunnat dras undan för de krafter som ville följa väst. Men de byråkratiska planhushållningarna och dess polisstatsförtryck hade ingenting att göra med arbetarbefolkningens styre.

Kominform

Samtidigt med omvälvningarna i Östeuropa återtog Moskva den direkta kontrollen av den internationella kommunistiska rörelsen genom att bilda Kominform i september -47. Organisationen som tillsattes uppifrån av de sovjetiska ledarna omfattade bara de östeuropeiska kommunistpartierna samt det franska och italienska partiet. Men dess signaler var avsedda att följas av partierna världen över. Och återigen var det dags för en kursändring. De breda nationella alliansernas tid var förbi. Nu handlade det om att försvara Sovjetunionen mot USA:s kalla krigsoffensiv.

Det Sovjetunionen som överlevt världskriget och försökte återuppbygga sin ruinhög utan hjälp utifrån, var ett samhälle där de socialistiska idealen låg djupt begrävda. Att skapa den "fullständiga socialismen" med hjälp av "egna krafter", som Stalin talat om tjugo år tidigare, var förstås inte bara omöjligt. Krafterna räckte nätt och jämt till att upprätthålla den militära försvarskraften mot väst. Den oundvikliga bristen på nödvändighetsvaror skapade också en hänsynslös rivalitet om fördelarna där de lojala premierades av sovjetiska makthavare som brutaliserats av åratals krig, inbördesstrider och umbäranden.

Avståndet mellan den socialistiska myten och den hårda verkligheten var oöverbryggbart. Mytbilderna kunde bara upprätthållas genom klumpiga lögnar, kulturer och förtryck av kritiker.

När den amerikanska propagandastormen friskade i hade de kommunistiska partierna inte en chans. De breda befolkningsmassorna i väst såg med egna ögon att kommunisterna ljög, att "arbetarnas paradiset" i verkligheten bjöd ett tyngre liv än i övriga Europa. "Folkdemokratiernas" förtryck var ingen lockande demokrati för dem som nyss överlevt fascismen. Och därtill kom: Den amerikanska propagandan om USA:s goda avsikter var svårare att genomskåda. Marshallplanen fungerade, det kapitalistiska Europa började resa sig.

Vi måste göra varje fackförening till ett slagfält mot kommunismen.
Tage Erlander våren 1948¹⁵⁵

48. Ett slagfält mot kommunismen

Från 1948 rullades de kommunistiska och radikala ställningarna snabbt tillbaka i alla kapitalistiska industrinationer. En viktig orsak var att de socialdemokratiska partierna ställde sig bakom det amerikanska programmet.

I januari hade brittiska labours utrikesminister Bevin dundrande manat västmakterna att sluta sig samman mot Sovjetunionen. Strax innan hade labourregeringen slagit ihop den brittiska ockupationszonen i Tyskland med den amerikanska. Ett regerande råd för västra Tyskland tillsattes som omedelbart gavs ett lån på en miljard dollar. En separat västtysk stat var på väg att skapas.

Detta uppenbara brott mot Potsdamöverenskommelsen besvarades av sovjetsidan med hårdnande kontroll över östzonen. Våren -48 trappades den internationella motsättningen upp i rasande tempo. Berlinkrisen, det kommunistiska maktövertagandet i Prag, starten för Marshallprojektet och samlingen av de västeuropeiska länderna i ett gemensamt block var några av länkarna i händelsekedjan.

En ytterligare länk smeds av socialdemokratin. I mars höll socialdemokratiska partier som stödde Marshallplanen en gemensam konferens i engelska Sanderstead och förklarade att utan ”betydande hjälp från Amerika” kan inte Europa ”undgå en ekonomisk misär och politisk oreda, som skulle hota både freden och demokratin, av vilken socialismen beror”. Samma månad fördömde Comisco-konferensen i London som var föregångaren till den nya socialdemokratiska internationalen, de socialdemokratiska partierna i Rumänien, Bulgarien, Ungern, Polen och Italien för deras samverkan med kommunisterna.¹⁵⁶

I Frankrike slog den socialdemokratiska inrikesministern Moch ner en omfattande strejkvåg. Året innan hade USA-vänliga högersocialdemokrater sprängt den franska fackföreningsrörelsen och bildat den västvänliga Force Ouvriere. I januari -49 bröt sig de socialdemokratiskt ledda fackliga landsorganisationerna ur den Fackliga Världsfederationen där också kommunisterna ingick. Samma år bildades FFI, den ”Fria Fackföreningsinternationalen”, där amerikanska AFL-CIO spelade en ledande roll.

Under våren grundades NATO och socialdemokratiska regeringar, från Norge till Italien, ställde sig bakom den USA-ledda militärpakten.

På samma sätt som världen gled isär i två block, det sovjetkontrollerade och det USA-styrda, växte avgrunden inom arbetarrörelsen. Medan kommunisterna åter rättade in sig i moskvaledet knöt socialdemokraterna sitt öde till det nya kapitalistiska världsimperiet, USA.

I öst rensades socialdemokrater bort från ledande samhällspositioner, terroriserades, åtalades för påhittade brott och fängslades. I väst förföljdes med samma typ av metoder kommunisterna. MacCarthytidens häxjakt i det tidiga 50-talets USA utgör en slående spegelbild av processerna i öst.

När den nya socialdemokratiska världsorganisationen, socialistinternationalen, SI, bildades i juli 1951 var det ingen tvekan om hur de socialdemokratiska ledarna ställde sig i det kalla kriget. ”Huvudorsaken till den nuvarande spänningen är den totalitära kommunismens

¹⁵⁵ Citerat i Nils J Bergs *I kamp för socialismen – kortfattad framställning av det svenska kommunistiska partiets historia*, Stockholm 1982.

¹⁵⁶ Nerman, *Arbetarrörelsen...*, a.a., sid 219.

aggressiva politik”, förklarade SI-ledningen.¹⁵⁷ Amerikansk hjälp var nödvändig för att försvara Europa och en särskild Europaarmé borde upprättas som värn för friheten. En sådan upprättades också året efteråt, inom NATO:s ram.

Raset

Krisåret 1947 drabbade även den svenska ekonomin. De kvarvarande ransoneringarna skärptes och levnadsvillkoren försämrades. Utvecklingen stod i ”bjärt kontrast till de allmänna förväntningarna”, konstaterade LO.

Samtidigt hårdnade de borgerligas motstånd mot efterkrigsprogrammets åtgärder. I synnerhet angreps införandet av en stark progressivitet i statsskatten liksom den skärpta förmögenhetsbeskattningen.

Den växande krisoron gjorde ställningstagandet i världspolitiken lätt för den nya socialdemokratiska ledning som tagit vid efter Per Albins död 1946. I mitten av mars 1948 talade Skandinaviens tre socialdemokratiska statsministrar vid ett möte i Stockholm. Tage Erlander, Sveriges nye statsminister, manade till kamp mot kommunismen och uttalade sitt stöd för Marshallplanen. Det hela kablades ut per radio till hela Skandinavien.

Dagen innan mötet hade Dagens Nyheter återgivit en rapport från London som uttryckte västs osäkerhet i frågan om Sveriges ställning. Två dagar efter mötet förklarade ett UP-telegram: ”Amerikanska regeringen har med stor tillfredsställelse tagit del av de uttalanden som de skandinaviska statsministrarna gjorde vid sitt möte i Stockholm”.¹⁵⁸

Så var det klart. Marshallmyndigheterna godkände ett lån på drygt 100 miljoner dollar. Sverige trädde in som en liten kugge i det nya USA-ledda världssystemet.

Inträdesbiljetten hade bland annat varit att sluta upp i korståget mot kommunismen. Det var knappast något outhärdligt villkor för svensk socialdemokrati som i det sammanhanget var känd för hårda nypor. Den offensiv som inleddes blev skoningslös. Med hjälp av den samlade fackföreningsrörelsens resurser överöstes kommunister på arbetsplatserna med kalla krigspropagandans hela arsenal. Till det kom den rasande antisovjetiska spärreliden från hela den etablerade pressen, det politiska, militära och juridiska etablissemanget. Här var Catalina-affären där ett svenskt militärplan försvann över Östersjön, troligen nedskjutet av Sovjetunionen. Idag vet vi att catalinan var ute på spionuppdrag, men då var tragedin endast ett utslag av rysk ondskas. Här var Enbomsprocessen då en ”kommunistisk spioncentral” avslöjades i bästa McCarthy-stil. I verkligheten handlade det om en mytomans önskan att bli uppmärksam, men vad hjälpte det i det tidiga 50-talets ”ubåtshysteri”.

SKP hade utstått många stormar. Denna var knappast den värsta. Dessutom hade partiet en större anhängarskara och medlemskår samt en starkare partiapparat än någonsin tidigare. Ändå raserades allt inom loppet av ett par år.

Redan under våren -48 tappade kommunisterna den ledande ställning man erövat inom flera stora fackföreningar, som Metallettan i Stockholm. Höstens andrakammarval bekräftade trenden. Partiet förlorade nästan var fjärde väljare och pressades ner till drygt 6 procent av rösterna. Det speglade en tillbakagång av partiets inflytande som inte stod att hejda.

Under de kommande åren rann medlemsmassorna bort i samma takt som väljarna. I andra-kammarvalet 1952 stannade partiets siffror vid 4,3 procent. Men de skulle fortsätta neråt. SKP hade åter marginaliserats inom den svenska arbetarrörelsen.

¹⁵⁷ Samma källa, sid 250

¹⁵⁸ Citerat i Hilding Hagbergs *Marshallplanen, västblocket och Sverige*, Arbetarkultur 1948.

Stalinismen

En av de viktigaste orsakerna till att SKP inte kunde försvara sin plats i arbetarvärlden var stalinismen.

Utmärkande för stalinregimen i Sovjetunionen var att den med alla medel slog vakt om den sovjetiska parti- och statsbyråkratins maktställning. Denna hämtade i sin tur all kraft ur kontrollen över planhushållningen.

Därför måste den försvara plansystemet mot försök att återupprätta kapitalismen. Men dess maktställning var samtidigt beroende av att de breda massorna hölls utanför beslutsprocessen. Urvalet till byråkratins olika karriärstegar skedde på grundval av lojalitet. Och lojaliteten garanterades av privilegier eller bestraffningar. Att låta arbetar- och bondebefolkningen göra urvalet genom val och öppen debatt skulle äventyra hela den centraliserade maktordningen.

Eftersom den byråkratiska regimen inte kunde tillåta att socialismens idéer om arbetarstyre förverkligades men samtidigt behövde de socialistiska idealen för att försvara sitt system blev klyftan ofantlig mellan ideologi och verklighet. Klyftan minskade inte av att sovjetledarnas internationella politik handlade om att skydda sina intressen genom pragmatiska överenskommelser med den kapitalistiska omvärlden. De kommunistiska partierna var utmärkta påtryckare för dessa syften. De skiftande handlingsdirektiven från Moskva hade inga ädlare målsättningar än så trots att de kläddes i anspråksfulla teorier.

För att upprätthålla en sådan ideologi som inte motsvaras av verkligheten krävs bedrägeri eller hot. Den som omfattar ideologin måste vilja tro eller inte våga annat. Stalinismen byggde på båda dessa ingredienser.

De kommunistiska partiernas medlemmar och anhängare gavs en systematiskt förfalskad bild av situationen i Sovjetunionen vad gäller allt från den ekonomiska utvecklingen till de oppositionellas öde och syftena med utrikespolitiken. De tog tacksamt emot den bilden för att freda sig mot dem som bekämpade arbetarintressena och försvarade kapitalismen.

Deras partiledare som kanske ibland fick en glimt av verkligheten svalde sina tvivel under hot om att utsättas för politisk klappjakt eller råka ännu värre ut. Mördandet inom stalinismen drabbade inte bara trilskande kollektivbönder och gammelbolsjeviker i själva Sovjetunionen. När exempelvis de polska partiledarna 1938 kallades till Moskva för ”konsultationer” återvände ingen.

Det andliga klimatet inom en sådan rörelse präglas med nödvändighet av underkastelse inför klichéer som utarbetats eller uttolkats av stora ledare. Stalinismen omvandlade därmed marxismen från kritisk vetenskap till trosbekännelse och utantilläxa.

Nationellt

Det svenska kommunistparti som skulle försöka stå emot den kalla krigsoffensiven hade alltsedan 1929 följt minsta vink från Moskva. Det hade ändrat kurs när så anbefallts, gjort ”självkritik” och försökt lära sig de nya tongångarna efter bästa förmåga.

När Komintern upplöstes och de kommunistiska partierna skulle bli ”nationella” anammade SKP snabbt de nya direktiven. Vid partiets tolfte kongress 1944 gällde linjen från Moskva om den ”stora alliansen”. För att kunna förverkliga den breda antifascistiska enheten anslöt sig SKP till socialdemokratins efterkrigsprogram och krävde att en nationell vänsterregering tillsattes med alla krafter utom ”fascister och storfinansens reaktionära kretsar”. Dessutom föreslog partiet att socialdemokratien och kommunisterna skulle gå samman för att bilda ett socialistiskt enhetsparti.

I syfte att bedyra sina ärliga avsikter strök kommunisterna termen ”proletariatets diktatur” ur sitt program. Året efter rensades också talet om revolution bort. ”Vi ger vår anslutning till stävandena att på vanliga demokratiska vägar, deklarerade SKP, genom förhandlingar, avtalsuppgörelser, lagstiftning, riksdagsbeslut, regleringsåtgärder osv. komma framåt på fredlig väg och vi erkänner att denna väg kan vara framkomlig”.¹⁵⁹

Vid trettonde kongressen 1946 underströks än hårdare att den parlamentariska vägen till socialismen var möjlig och att SKP stod för den ”svenska, fredliga vägen” i motsats till den ryska.

När högeroffensiven kom och kursen lades om i Moskva med den obligatoriska ”självkritiken” som följd – denna gång mot ”parlamentariska illusioner” – var det omöjligt att hålla kvar anhängare och medlemmar som lärts upp av de nya tongångarna. I synnerhet som socialdemokratins propaganda ihärdigt höll fast vid den ”parlamentariska väg till socialismen” som kommunisterna övergav.

¹⁵⁹ Sven E Olssons antologi, a.a., sid 186.

Hans barndom, det var då PHM-kampanjen rasade och efterkrigsprogrammet presenterades. Med tiden krossade Koreainflationen, Tingsten och Bertil Ohlin alltsammans. Men detta försiggick långt utanför släktens intresseområde. Politik kom aldrig in bakom HSB-väggarna... Det gick en sorts klassgräns mellan de präktiga arbetarnas HSB-hus och de stora fattiga familjernas Myrdal-bostäder. Det var där männen söp, tjejerna blev på smällen under konfirmationen och därifrån ungdomsfängelset hämtade sin sysselsättning för polis och fångvårdare... De fick aldrig lära sig solidaritet med dessa utslagna, som det heter nu för tiden. De fick lära sig att "så ska ni inte bli". Folk, släktingar som kom ur samma arbetarklassbakgrund var för dem avskräckande exempel, moraliskt lågstående, värre fiender än borgerligheten och företagsägarna. De skulle skämmas över dem som inte orkade klättra med i den välfärd det egna partiet byggde upp.

ur Olle Svennings "Inte bli som vi"

49. Välståndet

Valet 1948 blev en våldsam politisk drabbning där borgerligheten och det privata näringslivets organisationer satsade miljoner för att utmåla den socialdemokratiska "planhushållningen" som ett hot mot friheten. Sverige skulle gå samma väg som Tjeckoslovakien! Ijöd agitationen.

De socialdemokratiska ledarna hade ingenting emot att stämplas för "socialism" inför arbetaropinionen. Tvärtom, underströk de själva gång på gång sin socialistiska inriktning. "Fast blick mot målet, som är den trygga, fria, fredliga socialistiska demokratin", manade Tage Erlander inför första maj.¹⁶⁰ Det var den framtid som hundratusentals svenska arbetare hoppades på. Den kampanj som samtidigt fördes så hårt mot kommunisterna samt ställningstagandet för Marshallplanen lugnade medelklassväljarna.

Återigen kanaliserade socialdemokratin de arbetande folklagrens drömmar medan den kommunistiska utmanaren föll samman. Socialdemokraterna inregistrerade sin största röstökning sedan den allmänna rösträtten infördes.

Samma år växte partiet med 50 000 nya medlemmar, den största medlemsökningen någonsin. Nu var det åter dags att sätta den socialdemokratiska socialismen i verket.

"Praktisk nytta"

Efterkrigsprogrammet innebar, som vi tidigare sett, ingen plan för att avskaffa det kapitalistiska ägandet. Det enda direkta förstatligande som föreslogs var av försäkringsväsendet, dessutom borde tomtmarken och hyreshusen i städerna kommunaliseras. Bara i allmänna ordalag talades om att överföra monopolproduktion i samhällets ägo.

Socialismen i socialdemokratisk tappning hade avlägsnat sig långt från Marx' idéer om "despotiska ingrepp i egendomsrätten" för att "fråntaga bourgeoisin allt kapital och centralisera alla produktionsmedel i staten". Den handlade istället om "samordning under det allmänna ledning av både enskild, offentlig och kooperativ företagsamhet". Vägledande var ingen "i förväg uppgjord planritning av ett framtida samhälle" utan den praktiska nyttan.

Nils Karleby hade redan på 20-talet gjort denna pragmatiska inställning till socialdemokratisk teori. Det viktiga var inte krav på "offentlig äganderätt eller ett generellt system för produktionen" utan "städse det praktiska behovet" sett ur arbetarklassens synvinkel. "Vi veta ej vad resultatet till slut blir av det vi skapa", skrev Karleby. Bara att "utvecklingen icke är slut med oss; vi äro blott dess bärare i nuet".¹⁶¹

¹⁶⁰ Nerman, a.a., sid 223.

¹⁶¹ Nils Karleby, *Socialismen inför verkligheten*, Stockholm 1926, sid 281.

Nuet i slutet av 40-talet var att de samhällen som hade ”fråntagit bourgeoisin allt kapital” befann sig under fruktansvärd ekonomisk och politisk press och uppvisade krigsförödelsens mest avskräckande drag. Den kapitalistiska världen höll på att ordnas under det nya imperiets ledning och Sverige hade inrangerat sig. Det var inom de ramarna den praktiska nyttan skulle befrämjas.

Även om borgerlighetens avsky mot arbetarrörelsen och dess regleringar var stor fanns det ingenting i efterkrigsprogrammet som hotade Sveriges plats i den kapitalistiska gemenskapen.

Många radikala socialdemokrater har i efterhand uttryckt besvikelse över att programmet till följd av det kalla kriget och högervridningen av politiken ”aldrig förverkligades”. Det bygger på en missuppfattning. De allra flesta punkter i programmet genomfördes med närmast häpnadsväckande konsekvens, alltifrån den statliga kreditbanken till den allmänna sjukförsäkringen.

Däremot ledde inte dessa åtgärder till att programmets socialistiska visioner om ”upphävandet av klassmotsatserna” och ”hela folkets bestämmanderätt över produktionen” förverkligades. Men det var den oundvikliga följden av en järnhård politisk logik. Den verkade så här:

Höjda vinster

Utgångspunkten för efterkrigsprogrammet var att näringslivets resurser måste utnyttjas maximalt. Endast så kunde arbetslösheten förhindras, exportinkomsterna säkras och ekonomiska möjligheter skapas för reformer. Med hjälp av statliga exportkrediter och beställningar, ”ökad rörlighet på arbetsmarknaden” och utbyggd utbildning skulle företagen få hjälp med avsättningen av sina produkter och kvalificerad arbetskraft.

Men i ett privatkapitalistiskt näringsliv krävdes ytterligare en faktor. ”De privata företagen har, förklarade programmet, själva intresse av att vidmakthålla och öka produktionen, om de bara tror att det ger dem vinst”.¹⁶²

Uppgiften för socialdemokratin blev därför att tillförsäkra de kapitalistiska företagen så höga vinster som möjligt.

Vid krigsslutet hade dåvarande LO-ordföranden August Lindberg förklarat att krigsårens centrala överenskommelser mellan LO och SAF om indexuppräknung istället för fria löneavtal måste få ett slut. ”Arbetarmassorna längtar efter att få ge uttryck åt den inneboende kraft man känner sig ha i sin fackliga rörelse”, förklarade Lindberg.¹⁶³ Men det var just en sådan längtan som måste stävjas när socialdemokraterna bildade regering och skulle garantera företagsvinsterna.

En förutsättning för regeringspolitiken blev därför att fackföreningsrörelsen istället för att kämpa om lönerna höll tillbaka lönekraven. Ideologin för denna återhållsamhet kom att kallas den ”solidariska lönepolitiken”.

Solidarisk lönepolitik

Uppsplittningen av arbetarklassen i ett låglöneproletariat och bättre lottade yrkesarbetare var lika gammal som kapitalismen själv. Men medan industrialismen i sin barndom, som Marx påpekat, pressade ned villkoren mot en liknande nivå för alla arbetare uppträdde en motsatt tendens under 1900-talet. Genom imperialismen och de stora vinsterna på världsmarknaden skapades marginaler för storföretagen att ge efter för de mest outhärliga yrkesgruppernas fackliga krav. Skillnaderna vad gäller inkomster och levnadsvillkor inom arbetarklassen växte.

¹⁶² *Efterkrigsprogrammet*, a.a., sid 6.

¹⁶³ ”Centralförhandlingar bra förr – dåliga nu”, tidningen *Affärsvärlden* nr 11 1983, sid 23.

Det var de radikala fackliga krafterna som reagerade mot denna utveckling. De arbetare som befann sig i särskilt vinstrika industrier fick inte glömma sina kamrater på andra håll. Då skulle arbetarkollektivet brytas upp och grundvalen för all facklig styrka dras undan. Genom en solidarisk facklig inriktning skulle de starkare arbetargrupperna hjälpa fram de svagare.

Denna solidariska inställning kom att användas för att motivera en ytterligare centralisering av LO som i sin tur gjorde det möjligt för regeringen att kontrollera löneutvecklingen. Denna kontroll blev nämligen allt svårare att upprätthålla.

De första åren efter kriget hade det i praktiken rått lönestopp med ”prolongering”, förlängning, av avtalen. Men missnöjet växte i de fackliga leden. 1948 hotade Erlander LO med tvångsskiljedom alternativt regeringens avgång, om man inte nådde en avtalsuppgörelse utan konflikt. De två följande åren satt regeringsmedlemmar regelbundet med vid LO:s representantskapsmöten för att understryka kravet på lönestopp.¹⁶⁴

Under den så kallade Korea-boomen 1951, då inflationstalen överskred 20 procent, tycktes emellertid gränsen vara nådd. Trots att LO-ledningen pläderade för återhållsamhet genomdrev flera förbund året därpå avsevärda löneförhöjningar. I de rådgivande avtalsomröstningar som ännu ofta genomfördes röstades förslag till låga uppgörelser ned av medlemmarna. Pappers begärde att få gå ut i konflikt efter en sådan omröstning men LO:s landssekreteriat utnyttjade sitt veto.

Missnöjet fortsatte även 1953. LO-ledningen rekommenderade förbunden att inte kräva generella lönehöjningar och förbundsledningarna prolongerade avtalen trots högljudd kritik från leden. Inom livsmedelsindustrin kunde konflikten inte hållas tillbaka utan 19 000 arbetare strejkade under fem veckor.

Våren därpå röstade 90 procent av hamnarbetarna, som då var organiserade inom Transport, ner ett avtalsförslag. Förbundsstyrelsen skrev ändå på avtalet. Närmare 4 000 hamnarbetare i hela landet gick ut i vild strejk. De hotades med uteslutning ur Transport. Tusen av dem stämdes inför arbetsdomstolen där de också dömdes. Strejken bröt samman och de strejkande måste avge lojalitetsförklaring för att få återinträde i förbundet.

Inte heller det följande året tycktes gå fritt från konflikter. Pappers varslade på nytt och möttes av ett SAF-hot om lockout mot en halv miljon LO-medlemmar. Även denna gång lade landssekreteriatet in sitt veto och ett medlingsbud antogs.

Läget för den socialdemokratiska regeringspolitiken riskerade att bli ohållbart. Förbundsledningarna var ju inte osårbara mot kritiker som fördömde nonchalansen mot avtalsomröstningarna. Till äventyrs kunde de förlora sina poster vid stundande kongresser. Och om inte arbetsfreden och vinsterna kunde garanteras äventyrades hela regeringsprojektet.

1956 väntades åter bli ett högkonjunkturår med höga lönekrav. Regeringens nye finansminister Gunnar Sträng som efterträtt Wigforss manade LO:s representantskap: ”Om det blir en inkomstlyftning för svenska folket som klart överstiger det reella utrymmet måste bestämda motåtgärder sättas in. Sådana motåtgärder är olustiga, impopulära och påkostade. Framförallt kommer missnöjet givetvis att rikta sig mot den regering och det politiska parti som nödgas tillgripa korrektionsmedlen.”¹⁶⁵

Hotet bidrog till att skapa en ny ordning på arbetsmarknaden; det centraliserade förhandlingssystemet.

¹⁶⁴ Samma källa, sid 25.

¹⁶⁵ Samma källa, sid 25.

Centraliseringen

Med motiveringen att det gällde att utveckla en solidarisk lönepolitik överlät förbunden förhandlingarna till LO-ledningen. Därigenom flyttades avtalsrörelserna ännu längre bort från fackföreningarnas medlemmar. De rådgivande avtalsomröstningarna inom förbunden var knappast längre möjliga när uppgörelserna träffades högre upp. Från krigsslutet till 1955 hade 157 sådana omröstningar ägt rum inom LO-förbunden. Den följande tioårsperioden sjönk antalet till tio, för att sedan nästan helt försvinna.

Genom de centraliserade förhandlingarna lyckades de socialdemokratiska ledarna till sist garantera att företagen inte stördes av konflikter och att löneutvecklingen lämnade ordentligt utrymme för växande vinster. Gentemot de arbetare och fackligt aktiva som inte accepterade att lönekraven hölls tillbaka när arbetsgivarnas vinster sköt i höjden framhölls solidariteten: ”Svik inte era lågavlönade kamrater i svaga branscher. Håll tillbaka era lönekrav så att de får en större del av kakan!”

Men de kakbitarna skulle inte fås genom facklig kamp. Alla visste att sömmerskan på ett ålderstiget småföretag inte fick mer i lönekuvertet för att stålverks arbetar en höll tillbaka sina krav. De hade ju olika arbetsgivare som inte skyfflade lönekostnaderna mellan sig.

Särskilda ”låglönepåslag” av betydelse kunde möjligen åstadkommas genom att de ledande SAF-kretsarna i utbyte mot facklig återhållsamhet inom exportindustrin körde över sina kollegor i mindre lönsamma branscher.

Risken var då förstås stor att det höjda löneläget bidrog till att slå ut de svagaste företagen. Men det var också ett av syftena med regeringspolitiken. Näringslivet skulle effektiviseras och rationaliseras för att uppnå maximal lönsamhet. Arbetarna måste flytta sig till de expansiva branscherna. En del av skatteinkomsterna skulle användas till att ”stödja omflyttningen genom omskolningskurser och flyttningsbidrag”.¹⁶⁶

På så sätt, genom att lämpas över till bättre betalda branscher samt genom att få del av nya sociala reformer, skulle de lågavlönade kamraterna gynnas av de starkare arbetargruppernas återhållsamhet. Och eftersom gräsrotterna inte själva tycktes inse detta måste deras möjligheter att strida för sina egna intressen täppas till. ”Omröstningsresultaten är inte baserade på ett allvarligt och ansvarskännande ställningstagande till det man ska yttra sig om”, förklarade LO-ordföranden Axel Strand som motiv för att besluten över avtalen lyftes upp till toppnivå.¹⁶⁷

I vänstertolkning skulle det socialdemokratiska projektet ha kunnat uttryckas så här:

'Arbetarklassens parti tar regeringsmakten. Istället för att avskaffa borgarklassens makt genom att beröva den dess ägande av produktionsmedlen tvingar vi den att arbeta för oss. Dels genom olika statliga styrningsmekanismer, dels genom hotet från den organiserade arbetarklassen. Genom att avstå ifrån att ta ut vad vi kan i fackliga kamp bidrar vi till att lönsamheten och vinsterna ökar. Sedan skattekonfiskerar vår arbetarregering en del av det växande överskottet och fördelar det rättvist inom arbetarklassen i form av sociala reformer. På så sätt håller vi samman arbetarkollektivet och kan upprätthålla trycket för att fortsätta det sociala utjämnings- och omdaningsarbetet.

Alternativet, en rasande facklig kamp där de starkaste tar så mycket de kan, skapar inte bara våldsamma samhällsmotsättningar och minskande resurser att fördela. Något som i sin tur

¹⁶⁶ *Efterkrigsprogrammet*, a.a., sid 12.

¹⁶⁷ LO:s representantskap 27–28 april 1948. Citerat efter Axel Hadénius, *Facklig organisationsutveckling – en studie av Landsorganisationen i Sverige*, Stockholm 1976, sid 175.

skärper stridens hårdhet. Det ökar också skillnaderna inom arbetarkollektivet och försvagar dess gemensamma styrka. Vilket får till följd att nederlaget blir ofrånkomligt.'

Det var en storslagen plan, och den tycktes fungera.

Tog fart

50-talet blev ett årtionde när den väldiga så kallade "strukturrationaliseringen" tog fart och omstöpte det svenska näringslivet. Medan småjordbruk och mindre lönsamma företag lades ned på löpande band strömmade arbetskraften in till de exportinriktade och vinstalstrande företagen. Efterkrigsprogrammet gjorde omställningen möjlig utan alltför uppenbara slitningar. Samtidigt möjliggjorde rationaliseringarna och den ökande lönsamheten att 30-talets sociala reformprogram kunde fortsätta. Förlängd semester, höjda folkpensioner, sjukförsäkring och utbyggt skolsystem tillsammans med bättre bostäder och successivt höjda reallöner förbättrade de materiella levnadsvillkoren för miljoner.

Kampanjen kring införandet av den allmänna tilläggspensionen ATP 1958 och -59 blev som en symbol för strategin. Medan borgerligheten motsatte sig lagstiftning och istället förspråkade fackliga avtalsuppställningar stod socialdemokratien för en allmän pensionsförsäkring genom samhällets försorg. Avtalsvägen hade kunnat leda till olikheter beroende av styrkemässiga skillnader och ökade klyftor inom arbetarklassen. Den obligatoriska lagstiftningen höjde hela kollektivet.

Välfärdsbygget tycktes omöjligt att hejda och de fantastiska vinsterna inom näringslivet under de första "rekordåren" på 60-talet lovade gott för framtiden.

Men hela projektet hade några hakar. Den politiska logiken krävde att arbetarklassen passiviserades och att de socialistiska idealen begravdes. Dessutom förutsatte det att den nya kapitalistiska världsordningen inte havererade.

Passiviteten

Fackföreningarna hade en gång bildats för att arbetarna skulle kunna upphäva konkurrensen emellan sig och tillsammans sätta press på sin arbetsgivare. Det var en påtaglig och synlig uppgift som krävde mångas aktiva engagemang.

När besluten om hur och när denna press skulle utövas lyftes bort från arbetarna själva, ja, när det inte längre var genom den fackliga kampen utan via regeringsbeslut som villkoren skulle förbättras, då kunde omöjligen den fackliga aktiviteten upprätthållas. Hur skulle man kunna motivera bredare medlemsmassor att delta i den fackliga verksamheten när denna "inte behövdes", annat än som en hotande skugga långt i bakgrunden?

Dessutom var det nödvändigt för regeringspolitikens skull att tysta dem som ville mobilisera och "bråka", och som därmed saboterade projektet. Det var dags för fackliga ledare av en ny typ istället för de gamla klasskämparna. Ombudsmännens tid var inne.

Den växande passiviteten krävde fler anställda funktionärer. För att finansiera dem räckte inte de lokala fackföreningarnas medlemsavgifter till. Från slutet av 50-talet började därför de gräsrotsbaserade fackföreningsavdelningarna slå samman till storavdelningar.

1960 fanns det drygt 8 000 fackföreningsavdelningar inom LO med i genomsnitt 190 medlemmar per avdelning. Det var en minskning med nära tusen avdelningar sedan början av 50-talet. Men ännu låg antalet medlemmar i lokalorganisationerna ganska nära den nivå som gällt i början av seklet.

Under 60-talet svepte emellertid storavdelnings"reformen" bort den gamla organisationsstrukturen. 1975 hade antalet fackföreningsavdelningar genom sammanslagningar huggits ned

till omkring 1 800. Det genomsnittliga medlemsantalet var nu över tusen per avdelning. Många storavdelningar räknade emellertid snarare medlemmarna i tiotusental och spände över stora geografiska områden, ibland hela län.¹⁶⁸

Av praktiska skäl tvingades man därför avskaffa avdelningarnas allmänna medlemsmöten och ersätta dem med representantskap. En utveckling som under 70- och 80-talet fördes över även till den lägre klubbnivån inom exempelvis Metall.

Samtidigt med storavdelningsomläggningen ökade snabbt antalet anställda funktionärer inom LO. 1965 fanns det 1 200 anställda inom landsorganisationen och dess förbund. Åtta år senare hade siffran mer än fördubblats till drygt 2 500.¹⁶⁹

Trots att storavdelningarna var tänkta att kunna finansiera sina egna ombudsmän centraliserades under samma period makten över funktionärerna. I början av 50-talet kunde de avdelningar som hade råd, inom exempelvis Metall, själva utse en ombudsman efter konsultationer med förbundsledningen. 1962 hade Metalls stadgar ändrats så att avdelningen fick välja bland tre kandidater som förbundsstyrelsen föreslog. Sju år senare var det förbundsstyrelsen som ”efter samråd med avdelningsstyrelsen” utsåg avdelningens ombudsman.¹⁷⁰

Under 50- och 60-talet genomfördes alltså en väl dig rockad inom fackföreningsrörelsen. I början av perioden kunde gräsrotterna ännu säga sin mening om avtalsuppgörelserna genom rådgivande omröstningar, delta på avdelningsmötena och utse de egna funktionärerna. Mot slutet av perioden hade avtalsomröstningarna upphört, uppgörelserna slöts ljusår från medlemmarna, de allmänna medlemsmötena på avdelningsnivå hade försvunnit och funktionärerna tillsattes ovanifrån.

Mot den bakgrunden klingade klagomålen från ledarnas sida om ”bristande medlemsaktivitet” minst sagt ihålligt.

Idealen

Men logiken av det socialdemokratiska projektet blev inte bara passivitet. Den bröt oundvikligen ned de socialistiska idealen. Hur skulle idéer om att sätta människans behov före vinsten, solidariteten före konkurrensen och folket före storfinsans kunna upprätthållas när politiken syftade till att få ett kapitalistiskt näringsliv maximalt lönsamt?

Det var förstas omöjligt. Tydligast upplevdes det i rationaliseringen av själva arbetsprocessen. 1949 hade ett nytt tidmätningssystem för industrin införts på Volvo Pentaverken i Skövde, MTM-metoden. Den innebar att noggranna mätningar gjordes av hur lång tid det tog för arbetaren att utföra sina handgrepp. Utifrån dessa mätningar uppsattes en normtid för arbetsuppgiften på vilken ackordet beräknades. Varje sekund räknades in. Utsvettningen av arbetarna kunde ökas kraftigt.

Motståndet på golvet mot den hårdnande arbetstakten var stort. Men LO-ledningen och Metall var för att tillämpa den nya metoden över hela industrin. Rationaliseringen måste genomföras för att öka lönsamheten och därmed levnadsstandarden. MTM var det pris som arbetarna måste betala.

”Det anordnades möten inom Metall, alla förkastade MTM, berättade en arbetare. Då sändes pamparna ut. MTM skulle ge arbetaren mer fritid och högre förtjänst... Före MTM spelade vi schack, fotboll och varpa på rasterna. En del sov en stund ute i gräset. Andra diskuterade.

¹⁶⁸ För en kämpande fackföreningsrörelse – grundkurs i socialistiskt fackföreningsarbete, Surte 1980, sid 136.

¹⁶⁹ Peter Bratt, *Steg för steg – om stuveriarbetarnas fackliga kamp*, Stockholm 1974, sid 38.

¹⁷⁰ *Gör facket till en kamporganisation – Facklig studiecirkel*, Uddevalla 1972, sid 64.

Arbetarna levde i ett kollektiv, delade med sig av kunskaper och problem, hjälpte varandra. Det var en helt annan trivsel på arbetsplatserna. De var levande delar av samhället. Nu isolerades jobbarna från varandra, fick aldrig tid till medmänskligt umgänge... Den stora nedslitningen började.”¹⁷¹

För att driva på rationaliseringar i lönsamhetens tecken och administrera välfärden behövdes inga läroböcker i marxism och socialism. En hel generation unga socialdemokrater fostrades istället upp till mötestekniker och administratörer med samförståndet i ryggmärgen. För dem var socialismen som mest en växande offentlig sektor och skatteutjämning. Den kapitalistiska marknadsordningen ifrågasattes inte längre.

De blev istället själva helt beroende av denna ordning, inte bara ideologiskt utan även rent materiellt. Det var det stora projektet som gav dem försörjning och prestige inom svällande folkrörelseapparater och offentliga förvaltningar. Och projektet kunde bara genomföras om kapitalismen gav god avkastning. Inte bara i Sverige utan i världsskala.

De hade valt den kapitalistiska återuppbyggnaden under USA:s ledning efter kriget, men under parollen ”socialistisk demokrati!” Ställningstagandet hade dragit med dem i blockaden mot Sovjetunionen, placerat dem på USA:s sida ”mot kommunismen” i Korea och på andra håll i världen. Dessutom hade det bidragit till att sammanfläta den svenska ekonomin med de stora imperialistiska monopolens utplundring av den fattiga världen.

När upprorsropen från denna utplundrade del av världen nådde folkhemmets ungdomar i mitten av 60-talet kände dessa inte ens till att arbetarrörelsen en gång hade stått för ordet socialism.

¹⁷¹ Arvid Rundberg/Gustav Ericsson, *En svensk arbetares memoarer*, Arbetarkultur 1973.

Allt vårt handlande är ett enda stridsrop mot imperialismen och en vädjan till folken om enighet och sammanhållning gentemot människosläktets främsta fiende: Nordamerikas Förenta stater. Och var än döden må överraska oss är den välkommen om endast detta vårt stridsrop nått någon annans öra, om endast någon annans hand sträckts ut för att fatta våra vapen och andra män stämt upp sorgesången över oss med smattrande kulsprutor och nya rop på kamp och seger!
ur Ernesto "Che" Gueveras "Vietnam får inte lämnas ensamt!"

50. Kolonial revolution

De allierade hade utkämpat världskriget för "frihetens och demokratis" skull mot fascismen. För miljoner jorden runt skorrade dock parollerna falskt mot verkligheten. Ja, i själva verket förslavade Storbritannien och Frankrike fler människor i sina kolonialimperier än vad Nazityskland någonsin lyckades undertrycka.

Vi har tidigare sett hur Francos fascister på 30-talet aldrig behövde frukta att deras basområde i Marocko rämnade. Det fanns ingen anledning för befolkningen där att föredra folkfronten som representerade samma gamla kolonialmakt. På samma sätt kunde Hitlertyskland knyta goda förbindelser med nationalister i andra delar av arabvärlden. Inte för att dessa nationalister skulle älska fascismen utan för att de sökte stöd i kampen mot sina brittiska eller franska kolonialherrar. Inte ens de irländska nationalisterna drog sig för att söka tyskt stöd i kampen mot sin hatade engelska förtryckare.

I Fjärran Östern spelade de japanska imperialisterna på antikoloniala stämningar när den kejsrerliga krigsmakten "befriade" franska Indokina, amerikanska Filippinerna och nederländska Indonesien. Sukarnos indonesiska nationalister tilläts exempelvis under den japanska ockupationen ta över den holländska administrationen och det inre styret på villkor att de inte saboterade Japans krigsansträngningar. Det verkliga kriget för indonesierna inleddes när holländarna efter fredsslutet med amerikanskt stöd sökte återupprätta sitt koloniala herravälde.

För den koloniala världens folk var förkrigssocialisternas ord om världskriget som endast "imperialisternas rivalitet om råvaror och inflytande" högst påtagliga. De längtade inte efter att underordna sig den "demokratiska" imperialismen mot den "fascistiska", eller den "vita" mot den "gula". Genom de gamla kolonialmakternas krigskaos såg de en glimt av friheten hägra, och vägrade glömma synen.

Efterkrigshistorien i en stor del av världen handlar om hur USA övertog de gamla försvagade kolonialimperiernas inflytande i Fjärran Östern och på andra håll. Men den handlar i lika hög grad om hur de undertryckta folkens frihetskamp oupphörligen spräckte det koloniala skalet.

Den japanska imperialismens kollaps öppnade vägen för Kinas och Koreas befrielse 1949. De holländska föredettingarna tvingades uppge Indonesien 1947. Det krigströtta brittiska imperiet kunde inte längre stå emot befrielsekampen i Indien och Mellersta Östern. Frankrikes koloniala skrytbygge i Indokina och Nordafrika knakade. Vid Dien Bien Phu 1954 krossades den franska stormaktsdrömmen av Giaps vietminhstyrkor. Samtidigt inledde Ben Bellas FLN i Algeriet den långa frihetskamp som 1962 slutade i seger.

Inte ens den nya amerikanska världsmaktens resurser räckte till för att stötta upp den gamla imperialistiska ordningen. David Horowitz skriver att mer än hälften av det ekonomiska och militära biståndet till Frankrike inom ramen för Marshallplanen och NATO användes för att återställa dess koloniala kontroll över Algeriet och Vietnam.¹⁷² Men det var inte nog.

¹⁷² Horowitz, a.a., sid 79 f.

Samtidigt visade de nationella befrielsekrigen en tydlig tendens. Ju längre och hårdare de varade, desto radikalare krafter sköts fram i spetsen för nationalisterna. I Kina, Korea och Indokina hade kommunisterna tagit en beslutsam ledning. I Indonesien växte det kommunistiska inflytandet, Ben Bellas kämpar radikaliserades, Nassers egyptiska arabnationalism närmade sig farligt socialistiska lösningar.

Istället för att till varje pris vidmakthålla dyrbara kolonialadministrationer och riskera utdragna befrielsekrig pressade USA sina allierade att avveckla kolonierna för att istället vidmakthålla sitt inflytande indirekt. Genom ekonomiskt beroende av den USA-dominerade världsmarknaden och inhemska politiska marionetter som kunde påräkna militärt stöd från väst skulle den nya världsordningen tryggas. Det handlade om fortsatt kolonial utsugning utan kolonier; neo-kolonialism.

Så tvingades de forna kolonialfolken uppleva att frihetsglimten beskådad på nära håll var lika eländig som kolonialtillvaron. Egen flagga och regering kunde inte överskyla att deras slit på plantager och i gruvor berikade en värld långt borta, medan de egna barnen sökte avfall på framtidlösa sophögar. Därmed stimulerades just den politiska utveckling som Washington velat undvika. Nationell och social revolution strålade samman. Tydligast illustrerades utvecklingen av Kuba och Vietnam.

Kuba

Sydamerika hade, ända sedan president Monroes berömda deklaration 1823 att inga europeiska kolonialmakter skulle accepteras i västra hemisfären, betraktats som amerikanskt intresseområde. Med den nordamerikanska industrialiseringen och storbolagens utveckling blev Syd- och Mellanamerikas råvaror ovärderliga tillgångar för USA. Varje försök att begränsa den "fria", det vill säga den amerikanska, exploateringen av tillgångarna krossades av USA-stödda diktaturer eller regelrätta insatser av amerikanska trupper. Genom 18- och 1900-talets historiska kalender löper blodfläckar som på varje decennieblad vittnar om en amerikansk invasion, militärkupp eller massaker.

Efterkrigstiden hade tvingats bevittna hur den folkstödda peronistiska nationalismen i Argentina krossades av en USA-stödd militärkupp 1955. Året innan hade Jacob Arbenz' försök att genomföra en jordreform i Guatemala stoppades av United Fruits och Washingtons USA-beväpnade ombud. Det hade övertygat de kubanska rebeller som under advokaten Fidel Castros ledning inlett en väpnad befrielsekamp mot Kubas diktator Batista. När rebellerna segrade i januari 1959 vägrade de att kompromissa med de amerikanska affärsintressen som skulle kvävt den nyvunna nationella friheten. Gentemot försöken till ekonomisk och politisk utpressning nationaliserade kubanerna de amerikanska bolagen "ned i skoskaften" och deklarerade 1961 revolutionen som "socialistisk".

Den socialistiska revolutionens seger på USA:s egen bakgård, endast några mil från Miami, gav en sprakande impuls till ett revolutionärt och socialistiskt uppvaknande i hela Latinamerika. De kubanska revolutionärernas seger över det USA-stödda invasionsförsöket 1962 övertygade tusentals unga över hela världen; revolutionen är möjlig!

Vietnam

Utvecklingen i Vietnam utgjorde ännu en bekräftelse. Efter fransmännens nederlag 1954 hade det kommunistledda Viet Minh upprättat sin egen makt i norra delen av landet. I söder, stadgade fredsavtalet, skulle demokratiska val hållas medan den franska kolonialadministrationen avvecklades. Men valen förhalades och den forna kolonialmaktens marionetter inledde en våldsamt förföljelse mot vänstern och upprättade sin egen diktatur.

Medan USA alltmer tog över kostnaderna för att backa upp regimen i söder bildades en nationell befrielsefront, FNL, som under kommunisternas ledning återupptog den väpnade kampen.

I början av 60-talet satte president Kennedy in amerikanska militära "rådgivare" för att hålla sin vacklande allierade under armarna. Snart hade rådgivarna förvandlats till en invasionsarmé på hundratusentals man. Men FNL höll ut och dess styrka växte. Under den så kallade *Têt*-offensiven 1968 tvingades de amerikanska styrkorna chockartat uppleva motståndets styrka. Världens mäktigaste krigsmakt knäade till inför det lilla Vietnam.

Och via miljoner TV-apparaters flimrande nyhetsbilder kunde västvärldens unga läsa budskapet bakom propagandafraserna om "vietcong-terrorismen". Visst, det är möjligt!

Larmet från den koloniala revolutionen; från Vietnam, Laos och Kambodja, från Angola, Mocambique och Guinea Bissau, från Kuba, Bolivia och Peru, dånade in i den unga generationens känsliga öron.

Runt omkring Sorbonne river studenterna upp gatorna och reser barrikader... Verkliga barrikader, somliga av dem flera meter höga reser sig i Quartier Latin... Quartier Latin täcks av barrikader... Demonstranter knackar upp gatstenen med hjälp av spett... En hel stadsdel i Paris gör uppror... Det är svårt att se hur polismakten skall kunna rensa upp huvudstadens centrum utan våldsamma strider... Flera av barrikaderna verkar ointagliga... Man tror sig uppleva Kommunen på nytt... **ur parisradions utsändningar 11 maj 1968**¹⁷³

51. Ungdomsrevolten

Den långa marshallstartade ekonomiska uppgången från slutet av 40-talet hade skapat förutsättningen för en ökande levnadsstandard i hela den industrialiserade västvärlden. Det var inte bara i socialdemokratiskt ledda stater som villkoren förbättrades för de breda folklagren. Det ekonomiska uppsvinget gjorde det möjligt för arbetarklassen att genom fackliga och politiska påtryckningar driva fram förbättringar även under borgerliga regeringar. Ja, utvecklingen mot en växande offentlig sektor med ett socialt välfärdsnät blev ett allmänt drag i de flesta kapitalistiska industriländer.

Chocken från 30-talsdepressionen och de första efterkrigsåren satt djupt. En stark offentlig sektor kunde dämpa konjunktursvängningarna genom att staten upprätthöll efterfrågan när den privata marknaden försvagades.

Framväxten av den offentliga sektorn, rationaliseringarna och den teknologiska utvecklingen inom industrin krävde en ökad utbildning av arbetskraften. Den högre utbildningen hade alltid varit förbehållen en elit av överklassens barn. Nu släpptes för första gången medelklassens och till en del även arbetarklassens unga fram till universitet och högskolor. Under 60-talet strömmade de i miljoner över hela västvärlden in i kunskapsfabrikerna där böcker, föreläsningar och diskussioner öppnade nya horisonter. Och framförallt, där de fick några år att själva orientera sig, utan att följa givna ramar.

Denna studerande ungdomsgeneration hade inga egna erfarenheter av kris- och krigsår. Den hade vuxit upp när stridsröken lagt sig och ruinerna schaktats undan. Föräldrarna hade fötts rakt in i klasskamp och krig. Men barnen föddes in i freden och fick veta att de levde i en lyckligare värld.

Eftersom de inte kunde jämföra såg de tydligare välfärdsbyggets baksida. Det mänskliga priset för rationaliseringarna och lönsamheten stack lika skarpt i deras ögon som 30-talets orättvisor upprört föräldrarna: De sterila betongöknarna dit den "rörliga arbetskraften" flyttats, med rotlösheten, ensamheten och utslagningen. Förstörelsen av luften, sjöarna och livsförutsättningarna. Överhetens, både den nya och den gamlas, självgodhet mot föräldrarnas maktlösa passivitet...

När de nåddes av bilderna från Vietnam och Sydafrika, från de svartas medborgarrättskamp i USA och svältkatastroferna kände de att lyckobilden var falsk, att den nöjda eller bara viljelösa tystnaden var outhärdlig.

Miljoner unga över hela västvärlden revolterade, oftast genom att ta avstånd från föräldragenerationens kultur, drömmar och uppfostran. Men många av dem bröt upp även politiskt genom att ta ställning för den koloniala befrielsekampen och mot kapitalismen som sådan.

¹⁷³ Daniel Bensaid & Henri Weber, *Maj -68, en generalrepetition*, Halmstad 1969 [på marxistarkivet: [Maj -68, en generalrepetition](#)].

De gamla passerades

För de ungdomar som vände sig mot kapitalismen i slutet av 60-talet var de gamla företrädarna för socialismen inget alternativ. Ja, ofta förknippades de inte ens med någon socialistisk tradition.

Socialdemokratin representerade makten och delaktigheten i den imperialistiska världsordningen. I internationella samarbetsorgan accepterade dess representanter USA:s världsintressen. När exempelvis Fria Fackföreningsinternationalen 1965 klagade över att "viet-congterroristerna" hindrade "normal fackliga verksamhet" i Sydvietnam var den svenske LO-ordföranden Arne Geijer en av de ansvariga.¹⁷⁴ Idag, i slutet av 80-talet, vet vi att svensk militärmateriel i smyg såldes till USA:s australienska hjälptrupper i Vietnam. Då, i slutet av 60-talet, fanns öppnare exempel på det svenska delansvaret, som när Kooperationen deltog i ett thailändskt vägprojekt för det amerikanska bombflyget. Sådant etsade sig in hos de unga som solidariserade sig med Vietnam.

Även kommunistpartiet tycktes representera den värld som de unga revolterade emot. Efter Stalins död 1953 och en tids maktkamp i Kreml hade Nikita Chrustjavs tal på tjugonde partikongressen i Moskva 1956 slagit ned som en bomb i den kommunistiska rörelsen. Chrustjev avslöjade Stalintidens förbrytelser och bekräftade såväl landsflyktiga dissidenters som den västliga propagandans värsta anklagelser.

Chocken bland kommunister världen över blev stor, men de följde lydigt även denna kursändring. När sovjetiska stridsvagnar, denna gång under den liberale Chrustjavs ledning, några månader senare krossade upproret i Ungern övergick förvirringen till demoralisering hos många men till hårdnande uppslutning bakom Moskva för andra.

I Norge och Danmark splittrades kommunistpartierna när de som vägrade acceptera ungerinvasionen uteslöts. De bildade nya vänsterpartier, "socialistiska folkpartier", utan den gamla bindningen till Moskva, alltmedan de gamla kommunistpartierna reducerades till obetydliga sekter.

I Sverige skedde ingen motsvarande splittring. Under Hilding Hagbergs ledning trampade partiet vidare i full lojalitet med Moskva, trots partikritikernas kvävda gnyn. Samtidigt avblåstes i praktiken alla försök till hårdnackad opposition mot socialdemokratin inom fackföreningsrörelsen och den svenska inrikespolitiken.

Delvis var detta ett resultat av den påtvingade isoleringen under det kalla kriget och den växande fackliga passiviteten. Men det uttryckte också ett medvetet val. En hård utmaning av den socialdemokratiska politiken inom fackföreningsrörelsen skulle mötas av våldsam socialdemokratisk eld. Med hjälp av ungernhändelserna och avslöjandena om Stalins brott – som in till slutet hade backats upp av SKP – kunde en sådan socialdemokratisk kampanj ha raderat ut kommunisterna. Därför valde SKP-ledningen istället att ligga lågt och samarbeta. Det egna partiuppträdandet i fackliga val avvecklades. De egna första maj demonstrationerna ersattes av deltagande under socialdemokraternas fanor. Stödrollen åt socialdemokratin i riksdagen befästes.

Hermansson

För socialdemokraterna hade SKP förvandlats från hotande rival till harmlös hjälptrupp. Kommunistledarna kunde ostörda dra sina ramsor om den "antifascistiska skyddsvallen" – berlinmuren – och de sovjetiska femårsplanernas produktionssiffror, det oroade ingen. Samtidigt kunde de göra nytta i ATP-kampanjen och som fackliga administratörer.

¹⁷⁴ Gör facket..., a.a., sid 65.

Inom SKP växte emellertid kritiken mot det gamla gardets moskvatrogenhet. Partiets yngre generation tog samarbetet med socialdemokratien på allvar. Den menade varje bokstav när de försäkrade att SKP var ett nationellt sinnat parti som inte styrdes utifrån, som inte var anhängare av proletarietets diktatur och som lojalt skulle verka inom det parlamentariska systemets ramar. För dem blev lojaliteten med diktaturerna i öster en allt svårare ekvation.

Det förkrossande valnederlaget 1962 med kommunisternas dittills lägsta notering, 3,5 procent av väljarkåren, gav ”modernisterna” ökat stöd. Vid partikongressen 1964 ersattes Hilding Hagberg som partiordförande av C H Hermansson. Frigörelsen från Moskva hade börjat.

Men denna frigörelse gick i en riktning som bara passerade högerom den alltmer radikala 60-talsungdomen. De unga som såg med avsky på det sovjetiska förtrycket i Östeuropa revolterade ju samtidigt mot den socialdemokratiska ordningen här hemma. De uppfattade SKP (från 1967 VPK) som en del av den ordningen.

1966 hade kommunisterna ställt sig bakom den socialdemokratiskt anförda Nationalinsamlingen för Vietnam. Kampanjen krävde inte att USA skulle ta hem sina trupper och uttalade inget stöd till FNL. Istället propagerade den för ”fredsförhandlingar”. Därmed lade den sig på kollisionkurs med de nystartade FNL-grupperna som samlade pengar till befrielsekampen och protesterade våldsamt mot USA:s angreppskrig. Hermanssons kommunister placerade sig i motståndarlägret.

De kvarvarande bindningarna till ”broderpartierna” i öst skulle också bidra till att partiet formligen slogs ut från den växande radikala ungdomsmiljön.

I augusti 1968 invaderade warszawapaktstrupper Tjeckoslovakien och krossade det löfte om en ”socialism med mänskligt ansikte” som blommat bland miljoner tjeckoslovakiska arbetare och ungdomar. VPK-ledarnas frenetiska avståndstaganden var förgäves. Partiets stalinistiska arv drog hänsynslöst ned kommunisterna mot botten. I valet 1968 nådde SKP/VPK sitt sämsta resultat någonsin med endast tre procent av väljarna och den radikaliserade ungdomen sörjde inte en sekund.

De glömda idéerna

Det socialistiska och revolutionära idéarv som med rötterna ända tillbaka i den franska revolutionen hade utvecklats och burits fram genom mer än ett sekel, existerade inte för den generation som växte upp under 50-talet. ”Ideologierna måste dö för att demokratin ska leva”, hade Herbert Tingsten filosoferat 1958. ”Ideologiernas död” tycktes också vara ett faktum i en värld där den ”praktiska nyttan” och lönsamheten ställdes främst och de internationella ställningarna frusit fast av det kalla kriget.

Men när ungdomsradikalerna i västvärlden räckte händerna till den koloniala revolutionen fick de också fatt i den röda trådändan. De vietnamesiska befrielsekämparna leddes av en helt annan typ av kommunister än de hukande och skuldmedvetna förlorarna på hemmaplan. Vietnameserna hade stöd av kulturrevolutionens Kina där Mao myntade slagordet: ”Det är rätt att göra uppror!” och manade till revolution mot byråkrati, privilegier och skrupelfri stormaktsdiplomati, det vill säga mot allt som präglade de sovjetiska ledarna. I Latinamerika talade kubanerna och Che Guevaras gerillakämpar om internationalism och solidaritet med undertryckta, ända in i döden.

Det kallades ”marxism” eller ”marxism-leninism”, ord som föräldrargenerationen inte längre ens kunde uttala. De unga började nysta bakåt och fann idéer som miljoner människor i deras egen värld kämpat och dött för, bara några historiska ögonblick tidigare.

De fann Marx' gamla skrifter på igendammade bibliotekshyllor, och hans tankar liknade inte alls de parodiska framställningarna i enhetsskolans religionskunskap dit de hade förvisats. De

fann Lenins idéer i röskadade översättningar från Moskva som blivit liggande på kommunisternas bokförlag sedan 50-talet, och nu slumpades bort av glädjestrålade veteraner. Men de fann också Stalins besvärjelser, ryska partistriden, socialfascismen och Dimitrovs folkfront.

Hur hade Sovjetunionen blivit den rysliga skapelse som just invaderade Tjeckoslovakien? Varför hade den kommunistiska rörelsen misslyckats? Hur hade socialdemokratin kunnat överge socialismen utan motstånd?

Snart hade de hela nystanet av arbetarrörelsens strider, motsättningar och nederlag i famnen och försökte förtvivlat bringa reda i trasslet.

Historiens ironi ville att de flesta av den nya vänsterns aktivister i Sverige sög tag i den stalinistiska tråd som en gång hade kvävt det gamla kommunistpartiet.

Den nya vänstern

1968 skakade efterkrigstidens europeiska ordning när de motsättningar som ansamlats, men förnekats, i årtal fick samförståndsskalet att brista. FNL:s militära offensiv i Vietnam blev för den trotsiga ungdomen likt ett Stalingrad som vände världssituationen. Majrevolten i Frankrike, när tiotusentals studenter reste barrikader mot kravallpolisen och miljoner arbetare gick i strejk ljöd som en stormsignal över Europa. Likt revolutionsåret 1848 skanderades upprorsparoller från våldsamma demonstrationer i huvudstäderna. Skalvet slog upp en öppning där nya alternativ tycktes möjliga och den ström bland ungdomen som under några år sökt sig åt vänster växte till en flod.

Flodvågen kom att kanaliseras av dem som försökt trassla sig bakåt till ursprunget, och leddes därför in i helt olika banor. Den viktigaste kom att utgöras av maoismen.

Prestigen från den kinesiska revolutionen och dess ledning under Mao Tse-tung var stor inom ungdomsvänstern. Kina hade vägrat att underordna sig Sovjetunionen vilket 1963 lett till en öppen brytning med Moskva.

I polemiken mot Chrustjevs försök att nå ”fredlig samexistens” med väst anklagade det kinesiska kommunistpartiet Moskva för att svika den koloniala revolutionen. Mao fördömde invasionen av Tjeckoslovakien som uttryck för ”socialimperialism”. Samtidigt tycktes kulturrevolutionen ha gjort slut på det byråkratiska privilegiesystemet i Kina.

Hemvändande kinaresenärer vittnade om ett samhälle där solidariteten satts i främsta rummet och där socialismens ideal förverkligades trots fattigdomen.

Den kinesiska kritiken av Chrustjevs Sovjetunionen hade emellertid redan före den massiva ungdomsrevolten mottagits tacksamt av kommunistveteraner som aldrig kunnat förlika sig med avstaliniseringen. De såg i kinesernas kritik av Chrustjevs ”revisionism” ett stöd för de egna ståndpunkterna och tog ställning för Kina i den ”stora polemiken”.

På flera håll, bland annat i Sverige, grupperade de sig i egna organisationer som kombinerade Mao Tse-tungs idéer med den stalinism de själva fostrats i under 30- och 40-talet. De hade många års erfarenhet av partiverksamhet och politisk kamp och kunde snabbt formera en organisatorisk och politisk pol i det nya vänsterflödet. På så sätt kom stalinismen under kinesiska förtecken att utvecklas till en dominerande kraft inom den nya vänstern.

Men den var inte utan konkurrens. På många håll i Europa och andra delar av världen hade spillror av mellankrigstidens oppositionella kommunistiska och socialistiska riktningar överlevt ända in i 60-talet.

Här fanns enskilda och sällskap, ja till och med små partier, som försökt vidareföra idéarbetet från de rörelser som en gång maldes sönder av nederlagen. Några var i det närmaste mumifierade sekter som levde på minnena och passerades av den radikala ungdomen utan att denna ens upptäckte dem. Spillrorna av det spanska POUM var ett sådant exempel. Men andra hade hållit sig förvånansvärt vitala genom att delta i de strider som trots allt försiggått under de långa efterkrigsåren.

Här återfanns anarkistiska och syndikalistiska grupperingar, ”rådskommunister” och trotskister av varierande schatteringar. I skiftande former och under inverkan av olika internationella föredömen samlade de på sina håll, framförallt i Frankrike och södra Europa, väldiga ungdomsskaror på program som förkastade såväl den gamla socialdemokratien som stalinismen.

Nystalinismen

I Sverige var emellertid denna typ av grupperingar till en början obefintliga. Socialistiska Partiets förödmjukande sammanbrott under världskriget hade endast lämnat efter sig några obetydliga skärvor. Göteborgssocialisten Albin Ström hade försökt upprätthålla en vänstersocialistisk rest under hela 40- och 50-talet, men den hade snabbt degenererat till ett grälsjukt enmansföretag som slutligen dog med Ström själv. En annan skärva under Evald Höglunds ledning hade 1950 försökt upprätta ett revolutionärt socialistparti anslutet till den trotskistiska Fjärde Internationalen men projektet hade runnit ut i sanden. De svenska syndikalisterna hade upprätthållit sin organisation genom åren, men den stod i slutet av 60-talet ljusår från de ursprungliga revolutionära tankegångarna.

Det blev istället sammansmältningen mellan den gamla stalinismen och den kinesiska maoismen som kom att helt dominera den svenska ungdomsvänstern. 1967, strax efter det gamla SKP:s namnbyte till VPK, bröt sig kinaanhängarna ur partiet och bildade KFML, Kommunistiska Förbundet Marxist Leninisterna. Organisationen hade redan från början ledningen över FNL-rörelsen och kunde snart vinna sympati från tusentals unga solidaritetsaktivister.

Under trycket från ungdomsradikaliseringen och det snabbt växande KFML förlorade VPK hela sitt ungdomsförbund som i sin tur föll sönder i nya vänsterorganisationer.

Vid 70-talets ingång hade ett myller av grupper upprättats till vänster om VPK. De flesta, med förkortningar som KFML (sedermera SKP), KFMLr och MLK företrädde nystalinismen i dess olika former. De hämtade alla inspiration från Maos Kina och fördömde, i likhet med det gamla Socialistiska Partiet på 30-talet, Sovjetunionen som ”imperialistiskt”. De anslöt sig alla till uppfattningen att socialismen i Sovjetunionen hade avskaffats med Chrustjev, dessförinnan, under stalintiden, hade arbetarklassen innehaft makten! Men de stödde sig på olika perioder i den stalinistiska politiken, några på folkfrontsperioden, några på den så kallade ”tredje perioden”. De samlade tusentals anhängare som slet dag och natt för att stödja Vietnam, samla in pengar till strejkande arbetare och för att bygga ”det revolutionära partiet”.

Färre var anhängarna av de icke-stalinistiska vänstergrupperna som inte sällan utsattes för kampanjer i bästa 30-talsstil där de beljogs för att vara ”CIA-agenter” och fick sina medlemmar misshandlade av Stalins och Maos efterföljare.

För den utomstående framstod mycket av ”bokstavsvänsterns” strider som en obegriplig pajkastning där de verkliga arbetarintressena hade ersatts av en närmast ofattbart grälsjuk småskurenhet.

Det var delvis sant. I den student- och ungdomsmiljö som i hög grad levde avskuren från arbetarklassen var det lätt att tappa proportionerna, i synnerhet som de flesta av aktörerna helt

saknade erfarenheter. Teoretiska spetsfundigheter kunde utlösa rasande strider, rent taktiska och praktiska överväganden leda till splittringar.

Men några av de bittraste striderna kunde inte undvikas av dem som tog sitt engagemang på allvar. Om stalinismen tilläts återuppstå och på nytt fick fånga en vänstergenerations förhoppningar, menade kritikerna av kinavänstern, skulle den nya möjligheten med säkerhet gå förlorad.

De fick rätt förr än de anade.

Vi vet hur det är när det bara blir toppstyrt. Förr fick vi arbetare fatta beslut på våra avdelningar. Vi fick gå igenom våra problem. De gick vidare till centrala förhandlingar och kom tillbaka igen på det lokala planet. Och våra egna valda underhandlare kom hem med preliminära förslag och sa: 'Kamrater, vi låser punkt för punkt. Hör upp noga. Ja eller nej.' Så det förslag som fick de flesta rösterna segrade... Hur är det i dagens läge? Jo, vi, arbetarparten, vi har solidariskt, lojalt gått med på allting. Vi har lämnat ut oss, till sista millimetern av vår kropp. Och vi har sålt vår själ i tron att man ville vårt bästa.

strejkande gruvarbetare vid ett stormöte i Kiruna 1969 ¹⁷⁵

52. Människovärdet

Av större betydelse för samhällsutvecklingen än vänstergruppernas strider fick det förändrade stämmningsläget inom arbetarklassen. Skakningen av det gamla och invanda med den ökande beredskapen att ifrågasätta nådde även folket på arbetsplatserna. I Frankrike hade, under maj - 68, tio miljoner arbetare lagt ner arbetet i den största franska generalstrejken någonsin. I de norditalienska industristäderna hade från året därpå massstrejkerna avlöst varandra. Arbetarkommittéer, valda utanför de gamla fackliga strukturerna, sköt upp som svampar ur jorden. Och liksom under det tidiga 20-talet försökte arbetarna upprätta sin egen kontroll över produktionen.

I Sverige var de socialdemokratiska ledarna och näringslivets folk övertygade om att klasskampen på arbetsplatserna hörde till det förgångna. Inom ramen för den stora överenskommelsen kontrollerades arbetarnas organisationer från topp till botten. Den 9 november förklarade finansminister

Sträng inför det församlade Direktörssverige på Arosmässan att kritiken mot den rådande ordningen kom från ”skäggiga ungdomar utan slips”. Arbetarna hade ”annat för sig på sin fritid än att delta i diskussioner”.¹⁷⁶

Två dagar efteråt gick hela hamnarbetarkåren i Göteborg ut i en vild strejk i protest mot att två arbetskamrater suspenderats för ”olämpligt uppträdande”. En knapp månad senare spred sig exemplet till LKAB i Malmfälten när femtusen gruvarbetare lade ner arbetet.

Den stora gruvstrejken vintern 1969/70 formades till en bitter protest mot det socialdemokratiska projektets baksidor. Arbetarna krävde inte bara högre löner. De revolterade framförallt mot den ”stora nedslitningen” och förödmjukelserna som följde i rationaliseringarnas och lönsamhetstänkandets spår. Genom ett nytt tidsstudiesystem, UMS, och ackordslöner hade arbetstakten stadigt trissats upp med ett ökat antal olyckor och arbetsskador som följde. Med hjälp av en amerikansk konsult hade bolagsledningen utvecklat 31 teser för ”ledarskap” som innebar en närmast diktatorisk regim på arbetsplatsen. För arbetarna gällde bara att ”följa givna order” med en bugning: ”Varje förändring i en anställds arbetsuppgifter och placering måste accepteras som vidtagen i företagets intresse”.¹⁷⁶

Rösterna från ett Arbetarsverige som så länge tystats av skrytsamma välfärdsparoller skar tvärs igenom myten. Gruvarbetarna vägrade offra liv och hälsa för privilegiet att köpa sig lyckliga. På plakaten stod först och främst: ”Vi är ej maskiner – vi kräver människovärde!”

Gruvarbetarna i Malmfälten formulerade vad tusentals tänkte och kände i det folkdjup som så sällan tillåts nå offentlighetens yta. Från arbetsplatser runt om i landet strömmade ett stöd som inte haft sin like sedan decennier. Arbetarsolidariteten levde i en skala och med ett djup som förbluffade och förfärade.

¹⁷⁵ Estreen, a.a., sid 93f.

¹⁷⁶ Anders Thunberg, *Strejken – röster, dokument, synpunkter från en storkonflikt*, Uddevalla 1970, sid 207.

I början av februari 1970 gick gruvarbetarna tillbaka efter att strejkledningen vacklat. Pressen från hela den etablerade maktapparaten blev till sist för stor.

Men gruvarbetarna hade besegrat ackorden och deras strejk hade förändrat Sverige. Alltsedan 1928 hade decennierna sett hur de fackliga organisationerna fjättrats och täppts igen. Arbetarna på gräsrotsnivå hade förlorat den lokala strejkrätten, möjligheten att rösta om avtalen, överblickbara fackföreningsavdelningar och kontrollen över funktionärerna. Men när det krävdes kämpade de ändå, utan sina gamla organisationer. Istället valde de nya representanter helt vid sidan av de gamla kanalerna. Gruvarbetarna hade tillsatt en egen strejkkommitté och i allmänna omröstningar tog de ställning till avtalsförslagen.

Nittio år tidigare hade den stora Sundsvallsstrejken skickat iväg en impuls till facklig organisering som gav genljud i hela den svenska arbetarklassen. Budskapet från Malmfälten 1969 handlade om arbetarnas rätt och möjlighet att överhuvudtaget göra sin stämma hörd. Dess effekt blev inte mindre. Gruvstrejken lösgjorde en lavin av vilda strejker som svepte över landet.

11 december: 150 malmlastare strejkar i Luleå hamn. 12 december: Förmiddagsskiftet om 40 man vid Aitikgruvan i Gällivare lägger ned arbetet. 30 december: Vild strejk vid ASEA i Västerås. 8 januari: Vild strejk bland 170 lastare på Arlanda. 16 januari: 1 500 arbetare vid Volvo Torslanda i kort strejk. Vild strejk på Bulten i Hallstahammar. 19 januari: Över tusen arbetare genomför en kort sittstrejk vid Saab Scania i Trollhättan. Vild strejk vid Trelleborgs gummifabrik. 200 arbetare lägger ned arbetet under en timme vid Scania Vabis i Södertälje. 20 januari: Ny strejk vid Saab Scania i Trollhättan. Vilda strejker vid Electrolux i Mariestad, ASEA i Västerås och Scantias plåtverkstad i Luleå. 21 januari: Ny masstrejk vid Saab Scania i Trollhättan. 100 kvinnor vid televerkstaden i Vänersborg genomför en kort sittstrejk. Vilda strejker vid Husqvarna vapenfabrik och Skånska Cement i Kalmar. 22 januari: Stor strejk vid Volvo Skövdeverken. Sittstrejk vid Volvo Köping. Vilda strejker vid Strängbetong AB i Kungsör, Bolinder-Munktell i Eskilstuna, Kullenbergs och BPA:s byggen i Göteborg, Goodyear i Norrköping, LM Ericsson i Karlskrona och bland norrländska skogsarbetare... och strejkvägen rullade vidare och växte. Ja, ända fram till skogsarbetarnas väldiga strid på försommaren 1975, då tiotusen man strejkade i två månader för månadslön, svepte vägen fram över landets arbetsplatser.

Inte sedan metallstrejken 1945 hade Sverige upplevt något liknande. Men till skillnad från den gången begränsades inte strejkerna vårvintern 1970 till verkstadsindustrin. De bröt fram över hela fältet. Och detta trots arbetsfredslagstiftningen, den fackliga centraliseringen och byråkratin. Arbetarna gick utanför sina gamla fjättrade organisationer, fattade själva besluten på golvet och utsåg nya representanter ur sina egna led.

Det sprakande gnistregnet överröstade samförståndsformaliteter och lyste upp det socialdemokratiska projektets baksida. Häpenheten bland arbetarna över den återupptäckta styrkan överträffades bara av chocken inom det styrande etablissemanget.

Radikalisering

Strejkupproret hade hårdhänt demonstrerat för arbetarrörelsens socialdemokratiska ledare att klyftan mellan apparaterna och delar av arbetarklassen var förfärande. Den långa tystnaden från gräsrotterna hade uppenbarligen inte bara representerat samtycke och förnöjsamhet. Nödripen från fackliga företrädare på mellannivå som under burop predikade återgång och stadgar bland strejkande arbetare vittnade snarare om en återhållen vrede som inte längre kunde hållas tillbaka.

De lönsamhets- och samförståndsideal som präglat de socialdemokratiska argumenten alltsedan början av 50-talet dög inte längre. Det var den radikala ungdomens vänsteridéer som hastigt vann mark och alltmer präglade diskussionsklimatet och den politiska atmosfären.

När LO samlades till kongress 1971 var därför tongångarna helt olika dem som präglat de två föregående decenniernas debatter. I en doktorsavhandling skriver författaren om kongressen: ”Kontrasten är faktiskt så slående, att man stundom frågar sig om det är samma organisation som kongressar.”¹⁷⁷

I motioner och inlägg från de traditionellt radikalare förbunden talades om att bryta ”fåtalsväldet på arbetsplatserna” och om behovet av en ”socialistisk strategi”. Från Metall kritiserades att den solidariska lönepolitiken gav upphov till ”övervinster” som stack arbetarna i ögonen.

Kongressen antog ett program för ”demokrati i företagen” med syftet att avskaffa den så kallade paragraf 32. Det var den gamla paragrafen från decemberkompromissen mellan LO och SAF 1906 som bytt beteckning. Genom företagsnämnder och avtal om ”medinflytande” hade fackliga representanter under efterkrigstiden fått plats i bolagsstyrelser och tummat litet på arbetsgivarens ”rätt att leda och fördela arbetet” utan att höra arbetarnas åsikt. Men nu var det dags för verkligt ”medbestämmande”.

De fackliga organisationerna skulle ha rätt att förhandla och sluta avtal om såväl arbetsledning som anställning och avsked. Ja, facket skulle till och med ha tolkningsföreträde i vissa avtalstvister. Där företagets och den fackliga organisationens uppfattning om ett avtal gick isär skulle fackets åsikt gälla tills arbetsdomstolen sagt sitt.

Kongressen tillsatte även den så kallade branschfundsutredning under Rudolf Meidners ledning som fem år senare skulle lägga fram förslaget om kollektiva löntagarfonder.

Gemensamt för de utredningar och lagförslag som värktes fram av socialdemokratin och LO under de första åren på 70-talet var att de tog sin utgångspunkt i det uppenbara missnöjet från arbetarleden.

Lagen om anställningsskydd från 1974 ställde i utsikt att det nu var slut med arbetsgivarnas godtycke. En arbetsgivare kunde inte längre säga upp en anställd utan ”saklig grund” och förhandlingar med facket.

Medbestämmandelagen från 1976 skulle avskaffa maktlösheten på arbetsplatserna och omöjliggöra diktatoriska förhållanden som demonstrerats av exempelvis de 31 teserna på LKAB.

Meidners förslag om löntagarfonder som antogs av LO-kongressen samma år skulle ”bryta fåtalsväldet” och röja mark för den ”ekonomiska demokratin” där det arbetande folket styrde över samhällets ekonomiska liv.

Men i verkligheten, när ”reformerna” väl beslutades, gjorde de noggrant halt vid alla punkter där de gamla ägande- och maktförhållandena kunde ha utmanats.

Orubbat bo

Lagen om anställningsskydd tillät som ”saklig grund” för avsked just de skäl som arbetsgivaren brukade föra fram: arbetsbrist, misskötsamhet och bistande lämplighet. Medbestämmandelagen lämnade den slutliga makten att besluta kvar hos arbetsgivaren, när denne väl genomfört de obligatoriska förhandlingarna om ”viktigare förändring av sin verksamhet”. När löntagarfonderna till sist 1983 lades på riksdagens bord var de politiska

¹⁷⁷ Erik Åsard, *LO och löntagarfundsfrågan – en studie i facklig politik och strategi*, Östervåla 1978, sid 94.

förhållandena helt annorlunda än i början av 70-talet och allt tal om att bryta fåtalsmakten borta.

Andra sidor av lagförslagen som få talade högt om skulle emellertid få en viktig betydelse. De handlade om att stävja de vilda strejkerna och stärka de fackliga apparaterna. Inrikesminister Holmqvist (s) förklarade när han lade fram Lagen om anställningsskydd att ”deltagande i en olovlig strejk /måste/ under vissa förutsättningar kunna utgöra grund för uppsägning. I kvalificerade fall – till exempel när det rör sig om någon som agiterar för eller annars spelar en framträdande roll vid en allvarlig olovlig strejk – bör det även kunna bli fråga om omedelbart avskedande.”¹⁷⁷ { 178 Inrikesminister Holmqvist i lagpropositionen. Citerat i *Lagstadgad rätt till avsked – en kampskrift mot lagen om ”anställningsskydd”*, Stockholm 1974. }

Det dröjde heller inte många månader innan arbetsgivarna utnyttjade sig av den nya ”trygghetslagen” för att stoppa de vilda strejkerna. Redan i december 1974 avskedade städbolaget ASAB två av de strejkande städerskorna i Skövde med stöd av lagen. När arbeidskamraterna fortsatte att strejka i protest avskedade ASAB samtliga, och fick rätt i arbetsdomstolen. 1978 krossades Bil & Traktorarbetarnas strejk i Boden på samma sätt. Alla de strejkande avskedades med stöd av lagen.

Lagen innehöll också en paragraf som inte uppmärksammades särskilt när den antogs. Paragrafen med nummer 39 ålade arbetsgivaren att betala skadestånd till, men inte att återanställa, en arbetare som drabbats av ett olagligt avsked. Tio år senare skulle den möjligheten komma att användas alltmer flitigt av arbetsgivare som ville göra sig av med obekväma arbetare.

De stora ”arbetsrättsreformerna” under 70-talet stärkte emellertid för en tid de fackliga organisationernas ställning på företagen. Tillsammans med förtroendemannalagen 1974 gavs de fackliga företrädarna, även på lokal nivå, mer tid för den förhandlingsverksamhet som nu snabbt växte i omfattning. Men det var en förstärkning av apparaten på bekostnad av den aktivitet som många arbetare själva börjat utveckla i vilda strejker och på stormöten. Medan ytterligare lagparagrafer tillkom för att stoppa denna aktivitet sögs de fackliga företrädarna in i de ändlösa MBL-förhandlingarnas labyrinter.

När riksdagen den 2 juni 1976 behandlade medbestämmandelagen, förklarade Olof Palme stolt: ”Det är en historisk dag. Den strävan till förnyelse och demokratisering av arbetslivet som satt sin prägel på 1970-talets reformarbete innebär sammanlagt den största spridning av makt och inflytande som ägt rum i vårt land sedan den allmänna rösträtten genomfördes”.¹⁷⁸

Tre månader senare bröts det socialdemokratiska regeringsinnehavet för första gången på över 40 år. Högeroffensiven hade rullat igång.

I efterhand kan vi konstatera, att det inte var förenat med några allvarliga svårigheter att bedriva socialdemokratisk politik i enlighet med Kjell-Olof Feldts definition, under rekordåren på 50- och 60-talet. Den internationella kapitalismens exempellösa expansion under dessa år, drog med sig den svenska exportindustrin, som kom att fungera som en bas för välståndets tillväxt och som en förutsättning för förverkligandet av partiets långtgående fördelningsambitioner. ... Men förutsättningarna förändrades och förändringen gick snabbt.

De socialdemokratiska chefredaktörerna Berndt Ahlqvist, Östra Småland och Lars Engqvist, Arbetet¹⁷⁹ { 179 *Samtal med Feldt – Berndt Ahlqvist & Lars Engqvist intervjuar finansministern*, Borås 1984, sid 28. }

53. Högervågen

Det var som ett världskrig mellan vänster och höger, ett krig där vänsterkrafterna hade initiativet i början av 70-talet, men där högern successivt bröt tillbaka för att fira stora triumfer under det följande decenniet.

Ungdoms- och vänsterrevolten från slutet av 60-talet nådde i början av 70-talet en internationell genomslagskraft som bara hade sin motsvarighet i stormarna 1917–21 eller 1944–47. I varje världsdela var de samhällskrafter som sökte lösningar i socialistisk riktning på offensiven.

1970 bars Allendes folkfront i Chile fram till makten av djupa folkliga förväntningar om en socialistisk utveckling. I Argentina reste sig industriarbetarna året innan i Cordoba och på andra håll i ett våldsamt uppror. Caetanos gamla fascistdiktatur i Portugal störtades 1974 av en militärkupp som frigjorde en flod av arbetaraktioner med strejker och fabriksockupationer. Revolutionen både utlöstes av och bidrog till befrielsen av de portugisiska kolonierna Guinea Bissau, Angola och Mocambique där revolutionära nationalisterna tog makten. 1974 störtades också Haile Selassies gamla kejsardöme i Etiopien av en nationalistisk militärkupp som sökte stöd från Sovjetunionen.

I april 1975 intog FNL-styrkorna Sydvietnams huvudstad Saigon och USA:s slutliga nederlag i Indokina var ett faktum. De kommunistiskt anförda befrielseörelserna övertog makten i hela Vietnam, Laos och Kambodja.

1978 störtade det afghanska kommunistpartiet regeringen i Kabul och inledde den så kallade Aprilrevolutionen. Ett drygt halvår senare sveptes shahens diktatur i Iran bort av den största folkresning historien skådat. I juli 1979 störtades Somozadiktaturen av de revolutionära sandinisterna och Nicaragua började gå Kubas väg.

Den USA-dominerade världsordning som cementerats under det kalla kriget skakade. De amerikanska storbolagen och västalliansens försvarssystem tappade fotfästet i stora delar av Afrika, i Sydostasien, Afghanistan och Iran. Omkring 175 miljoner människor, strategiska råvaror och militära nyckelpositioner drogs undan Washingtons direkta eller indirekta kontroll. Men det skedde under växande motstånd.

Efter den inledande chocken försökte högerkrafterna samla ihop styrkorna. 1972 avbröts allt amerikanskt ekonomiskt stöd till Allendes Chile. I det kriskaos som följde genomförde Pinochet med Washingtons välsignelse sin blodiga militärkupp året därpå. Även i Argentina grep generalerna makten och mordandet kunde börja.

Gentemot de nationalistiska regimerna i Angola och Mocambique finansierade USA och Sydafrika västvänliga gerillastyrkor för att slå sönder varje uppbygge och sätta skräck i befolkningen.

Det stora trauma som Vietnamkriget hade inneburit för det amerikanska samhället gjorde det omöjligt för Washington att sätta in egna militära styrkor runt om i världen. Därför tvingades

man istället backa upp krafter som på sikt kunde gynna de egna intressena, även om de inte var direkta USA-allierade. Det gällde den muslimska gerilla som bekämpade den nya kommunistiska regimen i Afghanistan. Det gällde den tidigare sovjetvänliga militärdiktaturen i Irak som 1980 angrep Iran där massrörelsen ännu inte helt kvävts av prästvåldet.

Ekonomiska kriser

Den internationella högeroffensiven var emellertid inte endast en följd av de ledande västkretsarnas strävan att försvara sin politiska, ekonomiska och militära världsordning mot revolutioner och befrielsekrig. Den var också ett resultat av hårdnande ekonomiska krav.

Redan i slutet av 60-talet hade de första tecknen visat sig. Den långa högkonjunkturen av återuppbyggnad efter kriget gick mot sitt slut. De ekonomiska kriserna på 70-talet hade ingalunda sin egentliga grund i oljeprischocken 1974, som det ofta hävdas. Denna bara slog ett hål i en ekonomisk högkonjunktur som blivit allt skörare.

Orsaken till urgröpningen var den obetvingliga logik som ligger i det kapitalistiska marknadssystemet självt. Ju mer framgångsrik den kapitalistiska industrin är på att producera desto mer obönhörligt sjunker lönsamheten för det satsade kapitalet. Det beror på följande:

I konkurrensen om marknader segrar det företag som är mest produktivt, det vill säga som kan producera mest och bäst till lägst kostnad. Där blir vinstmarginalerna högst och där väljer kapitalägarna att satsa sina pengar eftersom de då får högst utdelning.

För att öka produktiviteten och hålla sig längst framme kan kapitalisten försöka pressa ut mer ur arbetskraften, tillskansa sig billigare råvaror osv. Men han drivs också att satsa på arbetsbesparande teknologi. Genom alltmer avancerade maskiner kan produktionskostnaderna för den enskilda varan nedbringas. Men samtidigt krävs allt större investeringar i produktionsmedlen.

När exempelvis den brittiska bomullsindustrins expansion startade på 1700-talet representerade spinnmaskinerna en mycket enkel teknologi som var billig att införskaffa. Hobsbawm berättar att Robert Owen som enkelt klädeshandlarbiträde kunde starta sin lilla fabrik med bara hundra lånade pund 1789. Tjugo år senare kunde han lösa ut sin kompanjon genom att betala honom 84 000 pund i kontanter! Owens förmögenhet hade skapats av den oerhörda lönsamheten inom den ”primitiva” bomullsindustrin. ”Det var inte fem procent eller tio”, citerar Hobsbawm en engelsk politiker, ”utan hundratals och tusentals procent som skapade Lancshires förmögenheter”.¹⁸⁰ { 180. Hobsbawm, a.a., sid 54. [sv. uppl. s.58] }

Allteftersom konkurrensen om textilmarknaderna hårdnade krävdes emellertid större investeringar i maskiner och lönsamheten på det insatta kapitalet sjönk. Detta får inte förväxlas med att vinsterna med nödvändighet minskade. En bomullsfabrikant som satsade hundra pund och efter ett år hade gjort en vinst på tusen pund hade en fantastisk lönsamhet om tio gånger det insatta kapitalet. Låt oss säga att han tjugo år senare gjorde en ännu större vinst på hela femtiotusen pund, men efter att ha satsat tiotusen, då var vinsten förvisso enorm men lönsamheten hade halverats till fem gånger det insatta kapitalet.

Denna ekonomiska logik gällde förstås inte bara den brittiska bomullsindustrin på 1700-talet utan all kapitalistisk verksamhet.

Ju hårdare marknadskonkurrens och snabbare teknologisk utveckling desto starkare tendens till vikande lönsamhet. Det är när kapitalismen går på toppvarv och marknaden börjar mättas som tendensen slår igenom och produktionsmaskineriet börjar skära ihop. Så slutade 20-talet när hjulen äntligen hade fått upp farten. Så slutade efterkrigsexpansionen, om än inte lika tvärt.

I slutet av 60-talet var Europa återuppbyggt och de väldiga investeringsprogrammen i bostäder, kommunikationer och tung produktion utgjorde inte längre någon obegränsad marknad för kapitalägarna. Den växande överkapaciteten i en ny industrivärld från Japan till Tyskland började bli kännbar. Var skulle kapitalet satsas? Var fanns de väldiga investeringsområden som gapade efter kapital och kunde ge flerfaldigt igen?

De fanns helt enkelt inte. Elektronik- och dataindustrin var en droppe i havet jämfört med återuppbyggnaden av en sönderbombad värld.

Ökad lönsamhet

När ekonomerna och politikerna under 70-talet talade om att ”sparandet” i samhället var för lågt och att ”lönsamheten” inom industrin måste öka uttryckte de oro över den historiska förändring som var på väg att ske från ekonomisk expansion till stagnation och tillbakagång. När lönsamheten – inte vinsterna – sjönk inom industrin blev de privata kapitalägarna allt mindre intresserade av att satsa sina pengar i nödvändiga investeringar. De började istället lägga på hög i bankerna och köpa och sälja varandras egendom; företag, fastigheter och värdepapper. Genom den stigande efterfrågan på dessa områden ökade där de snabba vinstmöjligheterna och kapitalströmmarna började flöda från produktion till spekulation.

I en kapitalistisk marknadsordning kan ju samhället inte styra de ekonomiska resurserna dit de bäst behövs genom att fatta demokratiska beslut om saken. För att upprätthålla den industriella produktionen och därigenom undvika massarbetslöshet, måste kapitalet istället lockas dit.

Därför sprattlade snart varje politisk kraft i den kapitalistiska världen i samma ekonomiska rävsax. De blev som järnfilspånen i ett magnetfält där ingen kunde undkomma utan alla drogs åt samma lösning: höjd lönsamhet inom industrin!

På 70-talet, när marknaden inte längre var oändlig och teknologin krävde väldiga insatser, kunde lönsamheten bara höjas genom att arbetskraftens kostnader pressades ner. Det kunde ske genom lönesänkningar och minskade sociala kostnader, det vill säga nedskärningar av den gemensamma sektorn som finansieras genom beskattning av löner och vinster.

De första att blåsa till strid blev kapitalägarnas och företagens egna intresseorganisationer. Till en början skedde det i frontalkollision med de socialdemokratiska partier och fackföreningar som byggt sina reformprogram på efterkrigsexpansionen och inte insåg att den nått sitt slut. Flera socialdemokratiska partier som det franska, spanska och grekiska bars fram till makten i efterdyningarna av vänstervågen och formulerade miljoner arbetares och ungdomars förhoppningar om fortsatta reformer. Men väl i regeringsställning blev de snart varse djupet av den kapitalistiska nedgången. Arbetstidsförkortningar, reallöneökningar, sociala välfärdsprogram... det var motsatsen till vad kapitalet behövde för att åter satsa i produktionen.

Ökad lönsamhet! Utan det inga investeringar och ingen ekonomisk grundval för reformer, bara växande arbetslöshet och urgröpning av allt som byggts upp.

Hals över huvud tvingades de socialdemokratiska regeringarna överge sina optimistiska program, så ock i Sverige.

Jag är inte säker på att det här ska vara med i boken. Jag anser nämligen att detta är ett av socialdemokratins verkligt stora problem. För kampandan, för lusten att jobba i partiet och för att kunna fatta en del konfrontatoriska beslut, som måste tas, så behövs det fiender. Och det har alltid varit bekvämt och enkelt att utropa kapitalismen till fiende. Även om socialdemokratien i sin praktiska politik har accepterat alla väsentliga element i kapitalismen och varken har möjlighet eller vilja att avskaffa systemet, så spelar den antikapitalistiska agitationen en stor roll för arbetarrörelsen sociala funktion.

Kjell-Olof Feldt i boken 'Samtal med Feldt' ¹⁸¹ { 181. *Samtal med Feldt...*, a.a., sid 14. }

54. En tid är slut

Ibland brukar det hävdas att svensk socialdemokrati hade en oförskämd tur när man 1976 förlorade valet på kärnkraftsfrågan och Astrid Lindgrens skatteprotest. Det beror på vad man menar med socialdemokratien. För de ledande partikretsar som valt att förvalta kapitalismen även till priset av reformerna var det förstås en gudasänd förlust. De borgerliga regeringarna tvingades ta smällen av den värsta internationella kapitalistiska krisen sedan kriget, med företagsnedläggelser och arbetslöshet i en skala de unga generationerna aldrig upplevt. Men för de socialdemokratiska partiarbetare, fackföreningsombud och fotfolk som förtvivlat uppvaktade, demonstrerade och kämpade mot nedläggningar och nedskärningar var det en tragedi. Inte bara för vad de förlorade i form av trygga jobb och hyfsade inkomster, utan också i form av den bittra besvikelse som skulle bli lönen för den obrottsliga uppslutningen bakom det gamla partiet. I september 1982 sattes punkten för den svenska socialdemokratins stora efterkrigsprojekt. Borgerligheten hade besegrats i valet men de socialdemokratiska arbetarväljarnas lättnad förbyttes inom loppet av dagar i ren bestörtning. Kjell-Olof Feldts chockdevalvering på 16 procent rev snabbt ett väldigt hål i arbetarlönerna medan företagsvinsterna sköt i höjden med raketfart. Vad borgerligheten under sex års åtstramning och vinstagitation inte lyckats med började nu med svindlande fart genomföras av arbetarklassens egen regering. Under det socialdemokratiska regeringsinnehavet på 80-talet har en inkomstomfördelning, från den offentliga sektorn till den privata och från arbetarhushållen till de välbeställda, genomförts i en omfattning och med en snabbhet som inte har sin likhet under hela 1900-talet. Nedskärningarna och privatiseringsprojekten under socialdemokratins 80-tal får borgarregeringarnas 70-tal att blekna bort.

Kjell-Olof Feldt och dennes regeringskollegor visste redan tidigt att rävsaxen hade slagit igen och försökte kasta fram Sverige i spetsen på jakten efter lönsamhetens flyende vålnad. Delvis lyckades de.

Reagans och Thatchers spekulationskonjunktur under 80-talet spelade därvid samma roll som 30-talets rustningsspiral när den skapade förutsättningen för kristidsprogrammet. Men det fanns en avgörande skillnad.

Kristidsprogrammet var ett väldigt reformprojekt som pressades fram av en stark arbetarklass sedan kapitalismen tappat andan efter sin värsta ekonomiska kollaps någonsin. Ja, den keynesinriktade politiken i flera länder under 30-talet var så att säga kapitalismens sista chans när starka arbetarrörelser vägrade kliva tillbaka. Alternativet till Keynes var den gången inbördeskrig eller fascism.

På samma sätt var egentligen marshallprojektet efter kriget ett jättelikt keynesprogram för att rädda Europa undan kommunismen.

Under 80-talet var styrkeförhållandena annorlunda. För det stora samförståndets skull hade socialdemokratien i trettio år avrustat arbetarrörelsen, fjättrat fackföreningarna, begravt den socialistiska ideologin och idealiserat den "demokratiska" västvärlden. Samhället hade inte heller i färskt minne någon depression eller något världskrig. Därför fanns ingen masskraft

som kunde stå emot försöken att lösa krisen på de breda folkgruppernas och reformverkets bekostnad. Istället lyckades spekulationskonjunkturen för en tid dölja vad som höll på att ske.

Ja, arbetarbefolkningen drogs själv in i spekulationen. När arbetarna en gång skapade fackföreningarna var det för att upphäva konkurrensen mellan sig och uppträda gemensamt mot arbetsgivaren. Genom LO-lån, bonussystem, konvertibler och vinstdelning anträdde en helt annan väg. Därmed försvagades ytterligare den kollektiva motkraften. Häri låg också en av förklaringarna till att inget kraftfullt vänsteralternativ snabbt formades när den socialdemokratiska partiledningen bytte fot från 70-talsvänster till 80-talshöger. Men den var långt ifrån den enda. En annan orsak var den nya vänsterns sammanbrott i slutet av 70-talet.

Vänstern

När högeroffensiven rullade igång var stora delar av ungdomsvänstern redan förlorad. De partier och grupper som knutit an till den kinesiska maoismen tvingades återuppleva samma förödmjukande bulvanroll som de kommunistiska partierna på 30- och 40-talet. När politiken ändrades i Peking spreds förvirringen bland anhängarna runt om i världen.

I slutfasen av vietnamkriget hade USA:s president Nixon flirtat med ledarna i Peking genom att spela på deras motsättningar med Sovjetunionen och utlova viktiga ekonomiska förbindelser. Efter Vietnams befrielse 1975, när det stod klart att Hanoi sökte stöd hos det starkare Sovjetunionen, ökade de kinesiska ledarnas intresse för de amerikanska kontakterna.

Vietnams invasion av Kampuchea för att bistå en del av det kampuchianska kommunistpartiet mot Pol Pots massakrer bröt alla kinesiska hämningar. Kina och USA blev en ny konstellation i världspolitiken som de kinesiska ledarna motiverade med marxistiska fraser. Den sovjetiska "socialimperialismen" var alla folks värsta fiende, värre än USA-imperialismen som var på tillbakagång. På samma sätt som alla demokratiska krafter i 30-talets Europa hade manats till folkfront mot fascismen skulle nu alla samlas mot socialimperialismen. Att gå in i samarbete med Washington mot Moskva var inte märkligare än de allierades gemensamma front mot Hitlertyskland.

Konsekvensen av denna uppfattning när Reagan startade sitt korståg blev att maoisterna ofta hamnade i sällskap med den yttersta högern eller helt enkelt upplöstes som politisk kraft. Den utvecklingen skedde i slutet av 70-talet inom hela den en gång så flödande maoistiska vänsterströmningen, från Stockholm till New York.

En rent social faktor bidrog också till att så stora delar av ungdomsvänstern snabbt raderades ut. De olika vänstergrupperna hämtade de flesta av sina ledande medlemmar från medelklassens studerande ungdomar. När dessa mot slutet av 70-talet var färdigutbildade och hade intagit sin sociala position stod de mestadels långt ifrån arbetarklassen. De blev socialarbetare, lärare, journalister och anställda inom offentlig förvaltning. Många av dem hamnade i yrkesgrupper där den mentala högeroffensiven skulle blåsa allra hårdast. Och många klättrade upp till den vinnande sidan när den ekonomiska omfördelningens tid inleddes på allvar under 80-talet.

Tillsammans med det politiska sammanbrottet var detta faktorer som endast enskilda oförbätterliga revoltörer kunde motstå. Eller de som var samlade i fasta organisationer utanför maoismen.

Redan några år efter vänsterutbrottet hade de gamla kommunistpartierna, som inledningsvis var så passerade, på många håll i världen fått del av det nya krafttillskottet. Dels handlade det om vänsteraktivister som vände sig mot maoismens högerutveckling och samtidigt sökte vägar att nå den arbetarklass det ständigt talades om i skrifterna. I kommunistpartierna fanns ännu åtskilliga arbetare även om många närmade sig pension. Dels var det unga människor

som väckts av den yttersta vänsterns trummor men gick till det vänsteralternativ där organisation och inflytande inte måste byggas upp från noll.

För att kunna ha en chans att nå de nya grupperna var det, åtminstone på de flesta håll i Europa, samtidigt nödvändigt för kommunistpartierna att hålla en klar distans till Sovjetunionen. Det svenska VPK hade redan 1964 klart markerat den nya kursen. Under 70-talet underströks självständigheten än mer av det spanska och italienska kommunistpartiets så kallade eurokommunism som tog hårt avstånd från Moskva. I den politiska praktiken närmade sig eurokommunismen den traditionella socialdemokratiska strategin men det hela kläddes i nya termer som ”historisk kompromiss”.

Tillströmningen av unga vänsteraktivister till det svenska VPK skapade emellertid för en tid en politisk mixtur som var outhärdlig för det gamla gardet: antisovjetism tillsammans med radikala revolutionsparoller och livsstilsalternativ. 1977 splittrades partiet när veteranerna kring Norrskensflamman bildade Arbetarpartiet Kommunisterna, APK, kring det gamla försvaret för Moskva och den låga profilen gentemot socialdemokratin.

Högeroffensivens 80-tal, medelklassungdomens inväxande och socialdemokratins högerutveckling visade snart att den radikala yran inom det gamla kommunistpartiet på 70-talet var ett kort mellanspel. VPK återtog under 80-talet den roll partiet hade före -68 som parlamentariskt vänsterstöd åt socialdemokratin. Till skillnad från under efterkrigstiden återupptog emellertid partiet rollen i en period när hela det politiska fältet förskjutits åt höger och då partiet självt till

stor del ömsat skinn socialt. Ett nytt vakuum skapades därmed i politiken.

80-talet upplevde därför inte bara högeroffensiv, slutet på det socialdemokratiska projektet, den nya vänsterns hastiga död och det gamla kommunistpartiets tillbakasjunkning. Det fick också erfara hur nya massrörelser av ungdomar – i antirasistiska rörelser och miljöaktioner – sprack ut helt vid sidan av det gamla, på samma sätt som vänstern hade gjort på 60-talet. Ja, till och med hur den parlamentariska scenen för första gången på ett halvsekel fick en ny aktör när den miljöopinion som väcktes av vänstern kring kärnkraftsomröstningen 1980 kanaliserades till det nya Miljöpartiet.

Det fick uppleva den kvävande demoraliseringen av tusentals socialdemokratiska arbetare och vänsterungdomar, men också hur Dalauppror, kritiska socialdemokrater och den revolutionära vänsterns överlevare stod emot och började skapa nya alternativ.

28 februari

Vad är historia? Vad är nuet och framtiden? Allt flyter samman i tidens ström där ingenting är beständigt.

Den 28 februari 1986. Olof Palme skjuts på öppen gata. Han är inte bara landets statsminister. Han är den svenska arbetarrörelsens ledare, den fjärde i raden av socialdemokratins centrala ledargestalter. Han kröntes till partiledare när 68-vågen bröt loss och vigdes i både hetluftens kärhusockupation och vinterkylans fackeltåg mot Nixons bombningar av Vietnam.

Medbestämmandelagen, löntagarfonderna, Norden en kärnvapenfri zon, internationell nedrustning, bojkott mot apartheid... Mycket var tomt prat, hyckleri, drömmar. Men det speglade också en annan tid, när socialdemokratins politik ännu var att vilja; vilja gå vidare, men inte kunna. Då reformförutsättningarna plötsligt började vika undan som sand under fötterna.

Idag är illusionerna borta och viljan en annan. Sänkta reallöner för arbetarna, skattesänkningar åt de rika, bolagisering och utförsäljning av det gemensamma, ökad ekonomisk frihet för det privata. När lönsamheten ska upp för att förmå kapitalet att satsa, måste idealen offras.

Boforsaffärer, Ebbe Carlssonskandaler, lägenhetsfiffel, åsiktsregistrering, smuggling, huggning och skuggning. När avståndet mellan myt och verklighet blir för stort spricker moralens, oförvitlighetens och demokratins fasader.

Genom revorna ser vi de nakna mekanismerna lika tydligt som en gång skrädaregesällerna, träarbetarna och spinnerskorna gjorde. Orden är bannlysta eller ur modet. Men deras verklighet står där som förut; kapitalism och överhetsstat, borgarklass och arbetarklass, utsugning och klasskamp. Och bakom plastkortsdrömmar och TV-sända KU-shower tvinnas den röda tråden vidare, av nya fingrar.

Efterord

Bara några ord till.

Var allt bara en dröm, en historisk återvändsgränd? I Moskva och Peking talas om marknaden och vinsten som räddaren i nöden. De stora socialdemokratiska partierna, i Sverige som i Frankrike, i Finland som i Spanien slaktar ”heliga kor” på löpande band, för vinstens skull: den gemensamma omsorgen, utjämningen, solidaritetstankarna... Befrielseprogrammen, från Mocambique till Nicaragua, stannar upp och söker kompromisser med den kapitalistiska världsordningens utpressningsorgan; Världsbanken, Internationella Valutafonden eller direkt med bankirernas och industrimagnaternas politiska utskott i Washington. ”Socialismen är död”, ringer de politiska kommentatorerna.

Men vad vi bevittnat under senare år är politiskt ingenting nytt. Det är som ett 1820-tal eller 1850-tal, eller någon annan av de perioder när de sociala och politiska framstegstankarna pressades tillbaka. Det nya är graden av sammanbrott och politisk urgröpning av arbetarrörelsens gamla huvudkrafter.

Stalinismen, som kunde skapa en krigshushållning av fattigdomen, hade aldrig någonting att erbjuda människorna för framtiden. Den utgjorde ett politiskt och ekonomiskt skyttegravssystem som frös fast under kapitalismens bombardemang och ledarnas rädsla att förlora kontrollen. När systemet inte längre ens kunde upprätthålla sig självt och försäkra ledarskiktet en tryggad framtid bröts det sönder inifrån.

Den socialdemokratiska reformismen som övergav revolutionsambitionen fjättrade sig alltsedan dess till det kapitalistiska systemets öde. Den kunde, med hjälp av arbetarklassens styrka som förhandlingsargument, fördela kapitalismens vinster under goda tider men blev medansvarig till den privata marknadsordningen och drogs med i fallet när systemet skar ihop.

Dagens tal om ”socialismens död” uttrycker emellertid endast i undantagsfall en insikt om stalinismens och socialdemokratins öde. Oftare handlar det om besvärjelser från människor som bedövats av högeroffensivens ideologiska kanonad och förblindats av spekulationskonjunktorens glitter.

80-talets ekonomiska uppgång, Reagan-konjunkturen, bygger på skärpt utsugning av arbetarklassen, ökad utplundring av den fattiga världens tillgångar, på lån och spekulation. Glittret från inglasade gallerior och finansvalpsorschar kan inte dölja den bistra sanningen. Världen är fattigare nu än för tio år sedan, majoriteten av jordens befolkning lever ett tyngre liv, den omsorg och välfärd som skapades efter kriget vittrar ner, den ekonomiska konjunkturen är mer uppblåst och ihålig än 20-talets!

Bakom de aningslösa, eller ibland medvetet bedrägliga, fraserna om den döda socialismen förbereds nya historiska katastrofer i vinstkampens kölvatten. Eller förbereds? De är redan här. I FN-organets UNICEF:s rapport om barnens situation i världen 1989 konstaterar James

Grant: ”Efter fyrtio år av framsteg glider nu många av utvecklingsländerna tillbaka in i fattigdomen. Det mesta av de negativa följderna härav drabbar barnen. Under de senaste tolv månaderna har en halv miljon barn avlidit som ett resultat av tillbakagången”.¹⁸² { 182. UNESCO:s rapport *The state of the worlds children* 1989. }

Tillbakagången är inte följden av någon oförklarlig naturkatastrof. Den beror på att de fattiga länderna, sedan den internationella borgerliga offensiven tog fart i slutet av 70-talet, har berövats oräkneliga miljarder dollar genom växande skuldräntor och lägre råvarupriser. 1986 förlorade u-länderna etthundra miljarder dollar på lånemarknaden jämfört med situationen 1980. Sedan 1978 har de gått miste om ungefär lika mycket genom sänkta råvarupriser. Miljarderna har istället staplats som vinster i den kapitalistiska västvärldens storbanker och industrier. Man skulle, som föreläsaren i Oxford 1840, kunna säga: ”Vad byggde upp citylyxen och den nyrika medelklassens förmögenheter i västvärldens metropoler? Överflödet beror i lika hög grad på de fattiga folkens arbete och lidande som om deras händer grävt skrytbåtshamnarna och byggt köpgallerierna”

Resultatet av den skärpta utplundringen är, enligt UNICEF, att den genomsnittliga familjeinkomsten i Afrika och Latinamerika sjunkit med mellan 10 och 25 procent sedan 1980. Under tryck från västvärldens samarbetsorgan, som Internationella Valutafonden, har de 40 fattigaste länderna minskat hälsobudgeten med 50 procent per invånare och utbildningen med 25 procent. Varje dag kräver denna katastrof mer än 40 000 barns liv.

Det är kapitalismen som är död för miljarder människor runt vår jord. Det är de kapitalistiska storbolagens vinstjakt som inte ens kan tillförsäkra människorna mat för dagen i en värld där vetenskapen och teknologin gjort allt möjligt.

Arbetarrörelsen och socialismen föddes som den arbetande underklassens försvarsvapen mot utsugning och nedpressning av levnadsvillkoren. Men försvaret syftade inte bara till att spjärna emot utan också till att skapa en ny ordning där människans produktionsresurser styrdes gemensamt för att tillgodose de viktigaste behoven. Varje dag ser vi hur dessa strävanden präglar livet och konflikterna i varje hörn av jorden. Överallt försöker de som står för det hårda lönearbetet försvara sig mot dem som vill pressa ut mer till mindre betalning. Överallt står människors behov av mat, kläder, bostäder och ett bra liv i motsättning till de stora bolagens kortsiktiga jakt på högsta möjliga vinst. Ja, denna motsättning tar varje dag livet av tiotusentals människor vilkas behov av mat och läkemedel helt enkelt inte utgör någon vinstgivande marknad.

Att i en tid när själva livets förutsättningar; haven, skogen, luften vi andas och atmosfärens skyddande ozonlager offras för de privata företagens vinstjakt tala om socialismens död är inte bara obegåvat. Det uttrycker också ett dödligt självbedrägeri. Om inte människorna och vår miljö sätts före denna vinstjakt är livet på jorden slut med industrikapitalismens sekundkorta era.

Den gamla arbetarrörelsens politiska tvinsot ändrar inte detta. Den visar bara att de två alternativen; stalinistisk partidiktatur och socialdemokratiskt samförstånd, inte var verktyg som kunde genomföra förändringen.

Under hela arbetarrörelsens existens har emellertid oräkneliga socialister och kommunister försökt hålla fast vid de ideal som under trycket från det gamla klassamhället deformerades och vanställdes. De höll fast vid den internationella solidariteten när chauvinismen blåste upp. De såg skillnad på nödvändiga taktiska kompromisser och undfallande samförstånd som fjättrar och försvagar. De vände sig mot diktatur och toppstyre som passiviserar och kände att förutsättningen för styrkan ligger i de arbetandes egen aktivitet och deltagande. De kunde inte

acceptera privilegier som ger ledarna andra intressen än de breda gruppernas. De vägrade uppge de socialistiska målsättningarna även i tider av tillbakagång.

De fanns, och finns, både som enskilda i de gamla partierna och samlade i nya organisationsförsök världen över. Inför de gamla alternativens politiska upplösning tvingas de, liksom 1800-talets socialister, söka sig samman för att formera en social kraft i samhället.

När socialdemokratiska ledare idag, hundra år efter partiets födelse, överger den traditionella arbetarklassen i jakt på marginalväljare inom medelklassen gräver de också sin egen grav. Det var genom arbetarklassens organiserade styrka och det stora projektets löften om ett jämlikt samhälle som den gamla arbetarrörelsen en gång kunde samla så breda grupper av folket bakom ståndaren. När arbetarklassen och de socialistiska målsättningarna överges och socialdemokratin bara blir ett av de förvaltningspartier som jagar väljargrupper i en allt hårdare klassverklighet har partiet inte längre några trumf på hand.

De socialister som då tar upp organisationsarbetet inom arbetarklassen kommer att upptäcka att arbetarna inte alls har minskat i betydelse som det ofta görs gällande. Tvärtom, på Marx' tid var arbetarklassen ännu en liten minoritet i det kapitalistiska samhället, för att inte tala om i världsskala. Idag utgör lönearbetarna majoriteten av befolkningen.

De kommer också att upptäcka att många av de grupper och rörelser som idag kämpar mot orättvisor, förtryck och missförhållanden kommer att vända sig till arbetarkraften för stöd. Miljökämpar och antirasister, kvinnor som sliter för jämställdhet i arbetslivet och hemma, jordbrukare och småföretagare som mals ned av jättarna, boforsavslöjare och oroliga tryckfrihetsvänner, skolelever och bostadslösa... ja, alla de som inte ser någon lösning hos det gamlas företrädare. Om en socialistisk arbetarrörelse visar att den menar allvar kan den bli samlingspunkten för människors förhoppningar i en skala inga marginalväljarlöften i världen kan åstadkomma.

Idag tycks den politiska stiltjen ännu råda på våra breddgrader efter stormvinden från höger under 80-talet. Men det är endast lugnet före nästa storm. Då kommer makthavarna tvingas konstatera att socialismens plantor hade tjocka rötter. I revorna av *glasnost* i Sovjetunionen spirar redan socialistiska blommor av ett helt annat slag än stalinismen. I vakuumet som socialdemokratins högermarsch lämnar formeras nya krafter av arbetare som vill kämpa.

De har idag inte längre bara sina bojor att gå miste om, det är sant. Men de vet att de annars har en hel värld att förlora.

En flödesskissxxx

Som en liten hjälpreda vid föreläsningarna brukar jag ofta skissa upp följande träd eller "blodflöde" över några av arbetarrörelsens olika brytningar. Det visar splittringen 1917 som skapade socialdemokratiska vänsterpartiet, namnbytet 1921 till SKP med uteslutningen av "vennerströmarna" som två år senare återgick till det gamla partiet. 1924 var det dags för uteslutningen av Z Höglund som följde vennerströmarnas exempel 1926. Tre år senare sprängdes SKP i "sillénarna" som följde Moskva och "kilbomarna" som 1934 bytte namn till Socialistiska Partiet. Namnbytet skedde när de kritiska kommunisterna fick sällskap av Albin Ströms radikala socialdemokrater i Göteborg. Kilbom återvände till socialdemokratin 1937. Under Flygs ledning gick det återstående partiet mot sin undergång. Under tiden hade SKP med Sven Linderot som partiledare växlat spår till folkfrontslinjen. De stora häcken i SKP:s gren symboliserar rasen i samband med Hitler-Stalin pakten 1939 och kalla krigets inledning 1947/48. Så följer den långa perioden på 50- och 60-talet utan större omvälvningar inom arbetarrörelsen och dess vänster, fram till 1967. Tre år tidigare hade Hermansson efterträtt Hilding Hagberg som SKP:s ordförande och inlett "moderniseringen" bort från moskvaberoendet. När partiet 1967 bytte beteckning till VPK bröt sig en grupp gammelstalinister och kinaanhängare ut och bildade KFML som kom att bli den rebelliska ungdomsvänsterns maoistiska flaggskepp. Den nya vänstern förgrenade sig snart i ett flertal grupper varav idag Socialistiska partiet och KPMLr är de viktigaste bestående organisationerna. APK:s kärna utgörs av de gamla moskvaanhängare kring tidningen Norrskensflamman som bröt med VPK 1975. Denna flödesskiss saknar mängder av små rännilar och stänk; som exempelvis Albin Ströms vänstersocialistiska parti som bröt med Flyg 1940 eller Seth Perssons stalintrogna utbrytning ur SKP i mitten av 50-talet. Dessutom finns inte inritat den syndikalistiska traditionen och ungsocialisterna/anarkisterna som har sin egen fåra. Ändå kanske skissen ger en grov uppfattning om hur stormarna i arbetarrörelsen knutits till de omvälvande åren av krig, kriser och massradikalisering under det senaste seklet.